

PER ASPERA AD ASTRA

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemstörténeti közleményei

2015/2

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

II. évfolyam, 2015/2. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

Megjelenik évente kétszer

II. évfolyam, 2015/2. szám

FELELŐS KIADÓ:

Bódis József, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, Font Márta, Jankovits László,
Kajtár István, Kaposi Zoltán, Lénárd László,
Monok István, Szögi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

F. Dárdai Ágnes

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Polyák Petra

SZERKESZTŐSÉG:

Dezső Krisztina, Lengvári István, Polyák Petra,
Schmelcz-Pohánka Éva, Szeberényi Gábor

LEKTOR:

Ambrusné Kéri Katalin, Vonyó József

NYELVI LEKTOR:

Lengvári Ágnes (angol)

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Szilágyi Mariann

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Acél Róbert

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

Pécsi Egyetemi Könyvtár – Történeti Gyűjtemények Osztálya

7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.

+36-72/501-600/22651, 22675

adastra-szerkesztoseg@lib.pte.hu

<http://per-aspera.pte.hu>

A borítón dr. Strommer György ex librise látható.

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2015.02.02

Tartalom

TANULMÁNYOK

Méreg Martin

Egy tanítóképezdei igazgató leváltásának hiányos emlékezete a millennium körüli években..... 7

Pálmai Dóra

Vélemények és gondolatok a nők egyetemi képzéséről a 19. és 20. század fordulóján..... 25

Vörös Katalin

*A magyar iparoktatás „hadi útja”.
A magyar szakképzés kihívásai az első világháború éveiben* 41

Gál Anikó

A munkaoktatás kezdeti fázisai az értelmi fogyatékos gyermekek gyulai és kisújszállási gyógypedagógiai intézeteiben a 20. század közepéig..... 68

Szeberényi Gábor

*Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése.
Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőségfeltételei az 1920-as évek elején (II. közlemény)* 84

MŰHELY

Kovács I. Gábor

Kérészy Zoltánnak, a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem magyar alkotmány- és jogtörténet nyilvános rendes tanárának, az egyházjog és a politika jogosított tanárának életrajzi adattára és életútleírása 104

Reuter Lajos

Dr. Reuter Camillo: arckép és pályarajz..... 113

Oktatás-, nevelés-, egyetem- és művelődéstörténeti témájú doktori védések a PTE doktori iskoláiban, a 2014/2015. tanévben..... 140

SZEMLE

Csibi Norbert

Egy modern intézmény hatástörténete..... 153

Contents

STUDIES

Martin Méreg

The Incomplete Remembrance of a Replacement at a Teacher Training College in the Years around the Hungarian Millennium..... 7

Dóra Pálmai

Opinions and Thoughts about Women's Higher Education at the Turning of the 19th and 20th Century..... 25

Katalin Vörös

*The "Warpath" of the Hungarian Industrial Education.
The Challenges of the Hungarian Vocational Education During World War I... 41*

Anikó Gál

The Initial Phases of Job Training in the Special Education Institutes for the Mentally Handicapped in Gyula and Kisújszállás 68

Gábor Szeberényi

*József Holub and the Relocation of the Tagányi Library to Pécs.
The Existential Opportunity-conditions of a Small Town History Professor at the End of the 1920's. (Part II)..... 84*

COMMUNICATIONS

Gábor I. Kovács

Biographical Database and Career of Zoltán Kérészy, Public Ordinary Professor of Constitutional and Legal History and Authorised Professor of Canon Law and Politics at the Erzsébet University 104

Lajos Reuter

Dr. Reuter Camillo: Portrait and Career. Part III. 113

PhD Theses on the History of Education, Teaching, University and Culture at the Doctoral Schools of Pécs University in the 2014/2015 Academic Year..... 140

REVIEW

Norbert Csibi

Impact History of a Modern Institution..... 153

TANULMÁNYOK

Méreg Martin

Egy tanítóképezdei igazgató leváltásának hiányos emlékezete a millennium körüli években

Bevezetés

Napjainkban megnövekedett az emlékezés és emlékezet témájával foglalkozó hazai és külföldi neveléstörténeti művek száma, melyek többek között az önéletírás, a tanári identitás és az intézménytörténet témáit ölelik fel.¹ Jelen tanulmány középpontjában a Pécsi Püspöki Tanítóképző Intézet egykori igazgatója, Schultz Imre, illetve 1885-ben bekövetkezett leváltásának története áll, mely egy nagyobb, Schultz Imre életművét feltáró kutatás résztémáját képezi.

Schultz Imre 1871 és 1901 között volt a Pécsi Püspöki Tanítóképző Intézet tanára, 1878 és 1885 között igazgatója. Számos tankönyvet és módszertani témájú cikket írt, tagja volt a Szent István Társulat Irodalmi és Tudományos Osztályának. A tanítóképző intézet történetét bemutató szövegek elismerően írnak igazgatói tevékenységéről, leváltásának körülményeit azonban gondosan kerülik. 30 éves tanári jubileuma ünnep lehetne az Intézet történetében, ennek azonban nyomát sem találni az Intézet évkönyvében...

A tanulmány Schultz Imre igazgatói tevékenységének jár utána még érintett, kortárs személyek írásai nyomán, melyekben az események különböző szempontú leírása, kiemelése mellett ugyanolyan fontos szerepet kap a hallgatás, finom, kortársak számára még érthető utalások formájában. Ez a sokatmondó hallgatás az utókor számára azonban felejtéssé vált.

A mikrotörténeti tárgyú kutatás Schultznak a tanítóképzőhöz fűződő viszonyát elemzi az intézet történetéről szóló, reprezentatív célokat szolgáló szövegek és levéltári források összevetésével, melyen keresztül felszínre kerülnek a tanári testület és az intézményt fenntartó pécsi püspökség konfliktusai.

A források

A témában fellelhető források műfajilag igen változatos képet mutatnak: az intézménytörténet, az autobiográfia, a monográfia, az évkönyv és a témában fennmaradt levéltári iratok egyaránt szerepelnek közöttük. Az intézménytörténet, az autobiográfia és az évkönyv műfajában a szerzői pozíció meghatározása kiemelt fontossággal bír.² A szerzők célja a tárgyalt források egy részében a saját intézményük, élettörténetük megjelenítése volt, ezért érintettségük, az emlékezés személyes volta alapvetően befolyásolta, hogy milyen elemek, milyen módon kerültek be szövegeikbe. A személyes emlékezet szövegeinek összevetése a levéltári forrásokból kiolvasható tényekkel feltételezésünk szerint segít e jelenség jobb megértésében.

¹ BASKA 2011; DOMBI 2012; GOLNHOFFER–SZABOLCS 2009; SZABOLCS 2009.

² HORKAY HÖRCHER 1997. 295–297.

A források műfaji sajátosságain kívül fontos kiemelni a szövegek reprezentatív funkcióját. Ezek közül kettő 1896-ban, a millennium alkalmából jelent meg. Az ország ezeréves fennállása alkalmából az országos ismertségű szövegek mellett számos intézmény és egyesület, így Baranya vármegye és a pécsi tanítóképző intézet is kiadta a történetét bemutató szövegeket.

- Várady Ferenc *Baranya multja és jelenje* című kétkötetes művében Baranya megye fejlődésének útját mutatja be a kezdetektől 1896-ig, a haladás eszméje mentén. A szerző a pécsi püspöki tanítóképző történetének külön alfejezetet szentelt.³
- Döbrössy Alajos igazgató műve *A Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet történelmének rövid vázlata* „Hazánk ezredéves fennállásának emlékére” alcímmel jelent meg „a millenaris év emlékének megörökítése” céljából, „a magas Miniszterium rendelkezéséből hazai tanintézetek története megirandó lévén”.⁴ Forrásai a püspöki és képezdei levéltárban található levelek, okmányok, anyakönyvek és hivatalos iratok voltak.

A további források az életrajz, illetve az önéletrajz műfajába tartoznak, amelyek Schultz tanári pályafutásának reprezentációjaként foghatók fel.

- Szinnyei József *Magyar írók élete* című életrajzi lexikonjában – amelynek célja „az egész hazai irodalmat életrajzokban úgy összefoglalni, hogy annak minden ága lehetőleg teljesen legyen abban képviselve”⁵ – Schultz Imre szakirodalmi érdemei is helyet kaptak.
- Schultz Imre önéletrírása 30 éves tanári jubileuma és nyugdíjba vonulása alkalmából jelent meg 48 oldalnyi terjedelemben, Schultz saját tanügyi lapjában, a *Nevelő Oktatásban*, *Visszapillantás tanügyi s irodalmi működésekre 30-évi tanítóképzői jubileumom alkalmából (Authobiographiai vázlat)* címmel, 1901-ben.⁶
- A *Pécsi Közlöny* 1895. évi 121. számában Schultz Imre címmel jelent meg Schultz életére és tanári munkásságára visszatekintő írás, amely átvétel a Szatmáron megjelenő katolikus beállítottságú *Iskola* című folyóiratból.⁷

Schultz Imre igazgatóságának „valódi története” a Pécsi Püspöki Levéltárban fennmaradt források,⁸ az igazgató, a pécsi püspök és az egyházmegyei tanfelügyelő levelezése alapján rajzolódik ki. A tanítóképző intézet gyakorlóiskolájának működtetése körüli konfliktus, amely egyrészt a tanárok túlterheltségéről, alacsony fizetéséről, másrészt a feladatok elhanyagolásáról és a személyes ellentétekről szólt, nem került bele a reprezentációs szövegekbe.

A tanulmány a továbbiakban az emlékezés szövegeinek és a levéltári forrásoknak összehasonlító elemzésére vállalkozik. Az elemzés szempontjai: a szerző pozíciója, az emlékezés szövegeinek felépítése, valamint a bemutatott tények és érvek rendszerezése. Ezután következik a konfliktus bemutatása a levéltári források alapján, az érvek és ellenérvek elemzése a gyakorlóiskola és Schultz igazgatói működésének megítélése körül.

³ VÁRADY 1896.

⁴ DÖBRÖSSY 1896. 3.

⁵ SZINNYEI 1914.

⁶ SCHULTZ 1901.

⁷ Schultz Imre. *Pécsi Közlöny*, (1895):121.

⁸ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900.

Külső források

A Schultz Imréről szóló kortárs szövegeket érdemes két csoportra osztani a szerzők érintettsége alapján. A külső források közé Szinnyei József, Várady Ferenc és a *Pécsi Közlöny* szövegeit sorolhatjuk, míg a személyes érintettség okán Döbrössy Alajos intézménytörténete és Schultz autobiográfiája újabb alcsoportot képez. A külső források közé sorolt szövegek eltérő műfajban – életrajz, monográfia, újságcikk – íródtak, közös csoportba vételüket az indokolja, hogy a vizsgált eseményt közvetetten mutatják be, míg a személyes érintettség szövegei esetében a szerzők az események részesei voltak.

Szinnyei József mint a magyar írók életrajzát bemutató enciklopédia szerzője a Schultz Imrét bemutató cikkében objektivitásra törekedett, csak a legfontosabb tényeket közölte. Schultz életrajzának megismeréséhez érdemes a cikket hosszabban idézni.

„Schultz Imre, képzőintézeti tanár, szül. 1848. nov. 25. Főherceg-Lakon (Baranyam.), hol atyja tanító volt; 1862-ben Mohácson tanulta a 4. főlempi osztály tantárgyait. 1862–65-ig az alreáliskola három osztályát Pécsen végezte kitűnő sikerrel és a kir. kath. tanítóképzőt 1865–67-ig Pesten Bárany Ignác alatt. 1867-ben főlempi tanítóságra nyert oklevelet. Tanítóként működött szülőhelyén (Albrecht főherceg birtokán) négy évig; 1871-ben a pécsi róm. kath. tanítóképző újrászerveztetvén, ő nyerte el a legelső rendes tanári tanszéket a mennyiségtan, földrajz és természetrajz tanítására, előadta még a módszertant és német irodalmat; 1876–1889-ig zenetanár is volt, 1878-tól 1885-ig pedig az intézet igazgatója. A szent István-társulat irodalmi és tudományos osztályának tagja, a pécsvidéki tanítóegylet elnöke, a bajai kath. tanítóegylet tiszteleti tagja volt sat. 1901. jún. nyugalomba vonult, midőn Kőszegre költözött. Itt az irodalomnak élt; majd a vidéki tanítóknak tartott előadásokat. 1905 elején betegeskedni kezdett és febr. Bécsben sanatoriumba vétette fel magát; de két súlyos operáció után ugyan Kőszegre visszatért; ott azonban ugyanazon év július 8. meghalt. Czikkeinek száma a 60-as évektől kezdve 500-nál is több, melyek főleg a módszertan, tanügyi szervezés, tanítóképzés, mennyiségtan, természetrajz, zene kérdéseivel foglalkoznak.”⁹

Tankönyveinek és módszertani műveinek bibliográfiájában Szinnyei 74 kötetet sorolt fel.

Várady Ferenc a millennium alkalmával megjelent, Baranya megyét bemutató monográfiája a megye ezeréves történetét és fejlődését hivatott reprezentálni. A természeti adottságok, az ipari és mezőgazdasági fejlődés, az intézményrendszer bemutatása mellett önálló fejezet foglalkozik a népoktatással, azon belül külön alfejezet szól a pécsi püspöki tanítóképezdéről. Schultz igazgatói éveiről egyértelműen pozitív mérleget kapunk, a szerző a fejlődés időszakát tárja az olvasó elé.

„Ugyanekkor nyílt meg az önálló osztatlan négy osztályú gyakorló-iskola, melyben 1885-ig maguk teljesítették az oktatást. (...) Főleg dr. Waldfogl Károly igazgató érdeme volt a külön gyakorlóiskola. Ő alatta és utódja Schultz Imre igazgatása alatt nyerte a képző tanítási tervét, főszereléseit, gyakorló iskoláját, önálló taná-

⁹ SZINNYEI 1914.

rait, külön zene-termét, butorzatát, szóval mindenét. Schultz Imre saját költségén ifjúsági könyvtárat alapított, néhány évig önképző kört vezetett és az intézetet úgy emelte, hogy a székesfehérvári 1878-iki kiállításon munkálataiért elsőrendű kiüntetését nyert. Ő vezette be az intézetbe a hegedű-tanítást és adta ki 1879-ben az intézetnek eddig egyetlen értesítőjét. 1885-ben Dulánszky Nándor pécsi püspök Döbrössy Alajost bízta meg az igazgatással, kinek érdeme, hogy a képző segély-egyletét megalapította.”¹⁰

Schultz eredményeinek felsorolása után a szöveg látszólag zökkenőmentesen folytatódik Döbrössy Alajos igazgatói kinevezésével. A fenti két szöveg csak az érdemeket és eredményeket veszi sorra, folytonosságot teremt az események között, miközben az előforduló konfliktusokat, nehézségeket kihagyja.

A Pécsi Közlöny 1895-ben jelentette meg Schultz életére és tanári munkásságára visszatekintő írását. A szöveg leginkább Schultz életútjára koncentrál, tanítóképezdei munkásságáról csak annyit említ, hogy 1871-ben nevezték ki rendes tanárnak, az intézetnek azóta senior tanára. A szerző inkább írói munkásságát emeli ki, és utalást tesz arra, hogy Schulznak vannak ellenfelei. A szerző érezhetően elfogult Schultz Imrével kapcsolatban, az olvasónak pedig egyenesen az az érzése támad, hogy Schultz ellenfeleit a szerző egyúttal saját ellenfeleinek is tekinti.

„Bámulatra méltó az a munkásság, melyet Schultz ezen idő alatt kifejtett. A ki tudja, mit teszen hetente több tárgyból 20–22 órát adni, az valóban kérdezheti, mikor volt annyi ideje olvasni, s ha annyit olvasott, mikor volt annyi ideje írni. A kat. tanügyi lapok hasábjain eddig több mint 500 cikke jelent meg. Az egri népiskolai tanügynek 22 éven át főmunkatársa, a pécsi Tanügyi Füzeteknek főmunkatársa volt. A tankönyvirodalom terén a legélénkebb tevékenységet fejtette ki. Eddig 47 műve látott napvilágot, tulnyomólag magyar, kisebb részben német nyelven, melyek a metodika, a számtan, természetrajz, olvasókönyvi irodalom, zene terén mozognak és több kiadást is értek. (...) Csak azt kell még megjegyeznünk, hogy Schultz irodalmi működését általában úgy ismerik, mint melyet »sokoldalúság, komolyság és erélyesség jellemeznek«. Innen van, hogy az ő fellépése egyszersmind polemikus is. Polemikus embernek pedig nem lehet mindenki jó barátja; nem csoda, ha Schulznak is vannak ellenfelei, kikkel azonban ő alaposan elbánik. Különben irodalmi működését mindenütt, még az ellentáborban is méltányolják.”¹¹

A személyes érintettség szövegei

Döbrössy Alajos intézménytörténete és Schultz Imre autobiográfiája olyan szövegeknek tekinthetők, amelyek szerzői maguk is az események részesei voltak. A megjelenés mindkét esetben jubileumhoz köthető, a millennium, illetve a 30 éves tanári pályafutás és visszavonulás képezik az események szimbolikus végpontját és a „történetíró” jelenét.

Mivel az egyik szöveg esetében intézménytörténetről van szó, míg a másikonl autobiográfiáról, ki kell térni a szövegek műfaji sajátosságaiából adódó különbségeire. Döbrössy

¹⁰ VÁRADY 1896. 328.

¹¹ Schultz Imre. Pécsi Közlöny, (1895):121.

Alajos A Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet történelmének rövid vázlata című írásában a kezdetektől az 1890-es évekig tárgyalja az intézet történetét, amellyel elsősorban reprezentatív célokat szolgált. Történeti munkájával az intézet hírnevének öregbítéséhez kívánt hozzájárulni, ugyanakkor nem akart elmaradni a többi, „történelemmel rendelkező” intézmény mögött sem: „Méltó és igazságos, hogy hazánk ezredéves multját megörökíteni hivatott tényezők között, Pécs városának és az egész megyének kulturfejlődésével szorosan összefüggő intézmény, a tanítóképző is helyet foglaljon.”¹²

Munkája megírása során Döbrössy a rendelkezésére álló források elemzésére támaszkodott, ezért megállapítható, hogy a historizmus történetírói gyakorlatának megfelelően járt el: „Kutatásaim eredménye mindazonáltal kielégítőnek mondható, s habár a pécsi tanítóképző intézetnek történelmi leírásával sehol sem találkoztam, mégis a püspöki és a képezdei irattárban őrzött levelek, okmányok, anyakönyvek és hivatalos iratok biztos nyomokra vezettek.”¹³

Az intézménytörténetnek ugyanakkor van egy pontja, ahol a történetírói objektivitás megtörik. Schultz leváltásának és saját igazgatói kinevezésének történetéről van szó, amely jelen dolgozat tárgyát is képezi.¹⁴ A szövegnek ezen a részén az egyes szám harmadik személyű elbeszélő átvált egyes szám első személyű elbeszélővé. Ahol Döbrössy saját magáról ír, ott a saját hangja, saját állásfoglalása is megjelenik: „Őszintén szólva, ily körülmények között nem szívesen, csak is a főpásztor iránt tartozó engedelmességből hódoltam a belém helyezett bizalomnak, mert előre éreztem a terhek, és a roppant felelősség súlyát, mely vállaimra fog nehezülni.”¹⁵

Az intézménytörténetnek az igazgatóváltásra vonatkozó része ezért a személyes érintettség alapján eltért a szöveg többi részétől. (Ezt támasztja alá a későbbiekben az emlékezetközösségre való hivatkozás, és Schultz érveinek kihagyása, holott a forrás rendelkezésére állt.) A mű egésze objektív, de ennél a résznél inkább emlékezetnek lehet minősíteni, ezáltal összehasonlíthatóvá válik Schultz Imre önéletírásával.

Schultz Imre önéletírásának célja saját élettörténetének megjelenítése, összegzése volt, ahogyan címe is mutatja: *Visszapillantás tanügyi s irodalmi működésemre 30-évi tanítóképzői jubileumom alkalmából (Authobiographiai vázlat)*. A szövegben sajátosan keveredik a szerző életrajza és a népoktatás helyzetét elemző esszé műfaja, ezért erősen szubjektív jelleget mutat, Schultz életművének, konfliktusainak igazolására szolgál. Ezt támasztja alá Jerome Bruner és Joan Luciarello megállapítása, amely szerint a történetmesélés funkciója, hogy az egyén értelmet adjon mindannak, amivel élete során találkozott, ezáltal az elbeszélés a probléma jellemzésére, feltárására, valamint a cselekvések indoklására alkalmas eszközzé válik.¹⁶

Annak ellenére, hogy önéletrajzot írt, a szöveg bevezetőjében Schultz a történeti művekre jellemző forráskritikára hivatkozik: „Ahol személyemnek szükségképen előtérbe kell lépnie, ott lehetőleg okmányokra és mások által írt művekből vett idézetekre fogok támaszkodni, hogy mindenben részleghajlás nélkül, elfogulatlanul s az igazságnak megfelelőleg legyek

¹² DÖBRÖSSY 1896. 3.

¹³ DÖBRÖSSY 1896. 3.

¹⁴ DÖBRÖSSY 1896. 65–69.

¹⁵ DÖBRÖSSY 1896. 68.

¹⁶ BRUNER–LUCIARELLO 2001.

*kénytelen eljárni.*¹⁷ A szövegnek valóban részét képezik iskolai bizonyítványai, kinevezési okmányai és a püspök neki címzett levelei, történetírói objektivitásról azonban korántsem beszélhetünk esetében.

Schultz és Döbrössy szövege egyaránt nagymértékben támaszkodik forrásokra, amely a közzétett tények hitelességét igazolja. A gyakorlóiskola működése körüli viták és Schultz Imre leváltásának elbeszélése azonban eltérő megvilágításban ábrázolja az eseményeket, amelyek mindkét szerző életútját jelentősen befolyásolták. A szövegek kifejezőmódja még 11, illetve 16 év távlatából is erős érzelmi érintettségről árulkodik. A személyes érintettség megnyilvánulásai alapján ezen szövegek (szövegrészek) esetében történetírás helyett inkább emlékezésről beszélhetünk.

Tovább vizsgálva a kérdést, mindkét szöveg bevezetőjében találkozhatunk olyan mondatokkal, amelyek az emlékezés aktusát erősítik a történetírással szemben. Mind Döbrössy, mind pedig Schultz megszólítja a kortárs olvasót, akinek előzetes ismereteire számít, akitől állításai igazolását várja.

*„Az újabbkori események mindenki előtt úgy is ismeretesek lévén, felmentve érzem magamat azok körülményes leírásától; nem lehet azonban hallgatással mellőznöm 1885-ben, az intézet körül fölmerült változásokat, melyek, ha legalább is felemlítve nem lennének, az események történelmi folytonosságában hézag támadna, e vázlat pedig teljes egészet nem képezne.”*¹⁸ (Döbrössy A.) [Kiemelés tőlem – M. M.]

*„Mint a zenetanárság, úgy az igazgatóság is szomorújátékkal fejeződött be, 1885-ben. Hely szűke nem engedi, hogy részletezésekre bocsátkozzam ehelyütt. Talán megjön még ennek is az ideje máskor. Csak a lényeget mondom el most. Denique úgy volt a dolog, **(hisz még élnek, akik bizonyíthatják állításom igaz voltát!)**, hogy azon gyakorlóiskolának lettem áldozata, melynek megalapításában főtenyező voltam.”*¹⁹ (Schultz I.) [Kiemelés tőlem – M. M.]

A kortársak előzetes ismereteire való hivatkozás a deklarált történetírói módszerek ellenére egyértelművé teszi, hogy mindkét szöveg esetében a Jan Assmann által leírt kommunikatív emlékezettel találkozhatunk, amely a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van tehát szó, amelyekben az ember kortársaival osztozik. A kommunikatív emlékezet a történelmi tapasztalatokat az egyéni életút keretei között jeleníti meg, hordozója a kortárs emlékezetközösség.²⁰

Döbrössy Alajos a következőképpen írja le az eseményeket:

„A hetvenes évek legeslegelején a képzőintézettel kapcsolatos gyakorlóiskola létesítésén Dr. Waldfogl Károly igazgató és tanártársai, az üggyhöz méltó buzgósággal fáradoztak, s aképpen szervezték azt, hogy a képző intézeti tanárok tanítottak a gyakorló iskolában is, a mi a képzőintézetben egyes osztályoknak, néha mindannyiának összevonásával történhetett csak, és a tanerők csekély száma miatt sokszor nem kis nehézséggel járt. (...)

¹⁷ SCHULTZ 1901. 193–194.

¹⁸ DÖBRÖSSY 1896. 65–66.

¹⁹ SCHULTZ 1901. 221.

²⁰ ASSMANN 2013. 51–57.

Ezen óratervben látható beosztás szolgált irányadóul mindaddig, míg csak maguk a tanárok Heid János, Vörös Mihály, Cséfy Flórián, élükön Schultz Imre ideigl. igazgatóval indítatva nem érezték magukat, az eddigi gyakorlatnak megváltoztatását sürgetni, és alázatos felterjesztésükben a gyakorlóiskola ellátására nézve konkrét javaslattal lépni a főpásztor elé. A püspök nem tudván feltenni, hogy azon gyakorlat, mely évek során megfelelő volt, most egyszerre, csupán azon oknál fogva, melyek a javaslatban érintettek, megszüntetendőnek jelentkeznék: 1885. április 23-án, 641. sz. a. elrendelte a „statusquo”-nak további intézkedésig való fentartását. Sajnos az ellentétek annyira kiélesedtek, hogy Schultz a gyakorló-iskolát megszüntette. Erre jelent meg 1885. szept. 22-én, 1466. sz. a. ideiglenes igazgatói hivatalától való felmentése, és egyben az én kineveztetésem is egyelőre ideiglenesen, majd véglegesen az intézet igazgatójává. (...) Azonnal utasítva lettem, hogy a gyakorló-iskola megnyitassék, és miután a megyés püspök ur 1885. június 4-én a nagyméltóságu kormány kívánatához képest négy osztályúvá átalakítani elhatározta, egyúttal arra is megbízást nyertem, hogy a tanítási óratervet elkészítsem, és a keresztyénítél módzataira nézve javaslatot terjesszek be. Javaslatom, melyből egy segédtanárnak beállítása törölve lett, egész terjedelmében elfogadtatott, a gyakorló mintaiskola pedig külön tanítót nyert Gergelics József okleveles tanító személyében, a ki az elemi tanítás, és keresztyén nevelés terén működését mindjárt megkezdette, és azóta szakadatlanul folytatja (...).”²¹

A pécsi tanítóképző gyakorlata szerint tehát a képzőintézeti tanárok oktattak a tanítóképzőben és a gyakorlóiskolában egyaránt. Ez szervezési nehézségekkel járt, a tanárok változtatni akartak, ezért felterjesztést nyújtottak be a püspöknek, aki ezt nem fogadta el. Schultz ellenszegült a püspöki utasításnak, tiltakozásképpen bezárta a gyakorlóiskolát, ezért a püspök leváltotta és Döbrössy nevezte ki a helyére. Ő újra megnyitotta a gyakorlóiskolát, amely külön tanítót kapott, és ezzel az egyensúly helyreállt. Ebből a történetből azonban teljesen kimaradt Schultz és a tanári kar felterjesztésének tartalma, és a konfliktus valódi okáról sem tudunk meg semmit. (Illetve mint „kortárs olvasóknak” pontosan tudnunk kellene, mi állt a háttérben...)

A mű egészét tekintve a szerző Schultzról csak a legszükségesebb tényeket közli: kinevezését, leváltását, valamint, hogy 1896-ban a tantestület tagja. Eredményeiről, tankönyveiről, cikkeiről a többi szöveggel ellentétben egyáltalán nem tesz említést.

Schultz önéletírása 30 éves tanári jubileuma alkalmából saját pedagógiai lapjában, a *Nevelő Oktatás*ban jelent meg 1901-ben. Az élettörténetben leírja iskolai éveit, tanítói munkáját, tanítóképzői tevékenységét, szakirodalmi munkásságát, részletezi pedagógiai nézeteit, de megjelenik benne könyvtárának leírása, valamint tanképesített tanítványainak névsora is. A gyakorlóiskola körüli konfliktust és leváltását a következőképpen jeleníti meg.

„[A]zon gyakorlóiskolának lettem áldozata, melynek megalapításában főtenyező voltam. Sohasem tetetett kifogás a mi gyakorlóiskolánk s ottani működésünk ellen saját tanhatóságunk részéről se, míg csak azt nem kérlelmezte a tanári kar, hogy a gyakorlóiskolai tanulók létszámának emelése céljából tandíjmentessé tétessék az

²¹ DÖBRÖSSY 1896. 65–69.

oktatás s a tanárokat, kik a gyakorlóiskolai tanítót pótolják, kárpótlásban részesíték. Most egyszerre készen volt a nagy baj: az igazgatót minden fegyelmi vizsgálat mellőzésével egyszerűen felfüggesztették és valamennyi tanár írásbelileg szigorúan megdorgáltatott. Több katolikus és nem katolikus tanítóegyesület küldöttjeinek kérelme a püspöknél igazgatói állásomba való visszahelyeztetésem érdekében, valamint az összes lapok főlshólalásai sikertelenek maradtak. Tekintélyem azonban város-, megye és országszerte nem hogy nem szenvedett csorbát, sőt ellenkezőleg növekedett. Gyakorlóiskolánk külön tanítót nyert, s evvel a tképző tanárai elvesztették a tandíjából befolyó mellékjövedelmöket. Az isteni Gondviselés azonban, mint éltem válságos pillanataiban többször, most is jószágosan kalauzolt. A Werner-féle tanintézetbeli tanerök működésében hirtelenül beállott változások folytán t.i. rögtön annyi foglalkozást és díjat kaptam, mint amennyit a gyakorlóiskola új szervezése következtében elvesztettem. Hogy a terhes és igen csekély mérvben díjazott igazgatói teendők alól főlshóabadultam, az hazánk katolikus tanírodalmának, úgy hiszem, nem volt hátrányára (...).²²

A szerző pozíciójára az idézet első mondatának „áldozat” kifejezése reflektál. Schultz mint az események ártatlan elszenvedője jelenik meg az elbeszélésben. Fontos elem a leírásban, hogy a leváltást nem előzte meg semmilyen vizsgálat, valamint, hogy a következő események Schultz mellett tanártársait is érintették, akik a püspök írásbeli figyelmeztetésében részesültek. Szövetségesei voltak emellett a tanítóegyesületek, valamint a helyi sajtó.²³ A szöveg az életrajzi elbeszélések egy részére jellemző struktúrát követi, amely szerint a nem várt nehéz helyzet, a konfliktus megoldása végül az elbeszélő fejlődéséhez járul hozzá. A gyakorlóiskola ügye rendeződött, Schultz pótolni tudta a kiesett jövedelmét és kibontakoztathatta szakirodalmi tevékenységét. Döbrössy történetmesélése is hasonlóan épül fel, a konfliktus rendezésével új igazgatót és külön tanítót nyert a tanítóképző és a gyakorlóiskola, amelyek így maradéktalanul be tudták tölteni funkciójukat.

A két elbeszélés tényanyaga közötti eltérést az 1. táblázat szemlélteti, amely értelmezésében az üres sorok ugyanolyan jelentőséggel bírnak, mint a szöveget tartalmazók. Schultz szerint a konfliktus oka a gyakorlóiskolai tanulók alacsony létszáma. Megoldási javaslata szerint a tanulók számára tandíjmentessé kell tenni az iskolát, a tanárok fizetését

²² SCHULTZ 1901. 221.

²³ Ezt igazolja a *Pécsi Figyelő* 1885. október 3-i számában található két rövid közlemény is, amelyek a PTE Egyetemi Levéltárban őrzött Schultz-hagyatékban is megtalálhatók. A Pécsi Tanítóegylet 1885. október 1-jén tartott választmányi ülésén elhatározta, hogy emlékiratot nyújt be a püspöknek Schultz Imre igazgatói leváltása ügyében, melyben kéri az ügy felülvizsgálatát, valamint hogy az egyházmegyei főhatóság, „egy oly tanférfiut, ki úgy szólva egész életét a kath. tanügy fejlesztésére és felvirágoztatására szentelte, kinek a tanügy terén való működése nemcsak helyi, de országos elismeréssel is találkozott, (...) kinek 14 évi tanári működése, illetve 9 évi igazgatósága alatt kifejtett ügybuzgalma még az ellenségben is elismeréssel találkozik, – hogy egy ily tanférfiut ne sujtson tán téves információon alapuló elmozdító határozatával a földig.” Ugyanezen oldalon található a Pécsvidéki Római Katolikus Tanító Egylet tagjainak Schultzot támogató cikke: „[L]egnagyobb felháborodásunknak adunk kifejezést a fölött, hogy egyletünk buzgó elnökét, Schultz Imre urat a pécsi püsp. tképezde igazgatóját a püsp. hatóság az egyházmegyei tanfelügyelő jelentése következtében igazgatói tisztétől minden kihallgatás és fegyelmi vizsgálat mellőzésével megfosztotta. (...) [V]alamint hogy biztos reméljük is, hogy a félrevezetett püspök ő nmtsga neki fényes elégtételt nyujtand, a mit annál is inkább hiszünk, mivel az egyh. tanfelügyelő úrnak e téren kifejtett ténykedése úgyis csak a tanítók megszerencsétlenítésében nyilvánult.” *Pécsi Figyelő*, 1885. okt. 3. PTE EL Schultz Imre-hagyaték.

pedig a püspökségnek kellene biztosítania. Előkerül tehát a Döbrössy által elhallgatott anyagiak kérdése. Schultz ugyanakkor nem írja le, miért nem fogadta el a püspök a javaslatot, csak a következményt részletezi. Ugyancsak hallgat arról a makacs tényről, hogy a gyakorlóiskola bezárásával próbált nyomást gyakorolni az iskola fenntartójára, és az érdekérvényesítésnek ez a korszakban szokatlannak mondható fajtája vezetett tulajdonképpen leváltásához.

	Döbrössy	Schultz
A gyakorlóiskola működése	a képezdei tanárok tanítanak a gyakorlóiskolában is; szervezési nehézségek	a képezdei tanárok tanítanak a gyakorlóiskolában is; nem volt kifogás a gyakorlóiskola működése ellen
A konfliktus menete	az addigi gyakorlat megváltoztatásának igénye a testület felterjesztést nyújt be a püspök parancsa a további változatlan működtetésről; Schultz felfüggeszti a gyakorlóiskolai tanítást Schultz felmentése Döbrössy kinevezése	az addigi gyakorlat megváltoztatásának igénye az ok az alacsony tanulólétszám; felterjesztés a tandíjmentesség ügyében, a gyakorlóiskolai tanítás díját a fenntartó püspökség fizesse a képzőintézeti tanároknak az igazgatót egyszerűen felmentik a közvélemény támogatása
A konfliktus rendezése	a gyakorlóiskola külön tanítót nyer	a gyakorlóiskola külön tanítót nyer

1. táblázat – A gyakorlóiskola körüli konfliktus tényanyaga Schultz Imre és Döbrössy Alajos elbeszélésében

A konfliktus – bár Gergelics József gyakorlóiskolai tanító kinevezésével rendeződött – hosszú távon nem múlt el nyomtalanul, és valószínűleg egészen 1901-ig, Schultz nyugdíjba vonulásáig rányomta bélyegét a tanítóképezde működésére.

Schultz erősen szubjektív hangvételű önéletrésztében is fellelhetők ennek nyomai. Jelzőhasználatának elemzése során megállapítható, hogy az életrajz szereplőit a „jó pedagógusok” és a „rossz pedagógusok” táborára osztja. Ennek jegyében Döbrössy (név nél-

küli) jellemzése egyértelmű támadás az új igazgató ellen: „Az ilyen senkitől sem szeretett, de mindenkitől alaposan gyűlölt igazgatókból kerülnek ki rendszerint azok az egyének, kik, midőn igazgatói tisztükből folyólag az intézet leczkerendjét kötelesek volnának elkészíteni, erre teljesen képtelenek s idegen kéz által kénytelenek megcsináltatni, mint azt intézetünkknél tapasztalnom alkalmam volt (nevét ne kutasd nyájás olvasó, a közvélemény mint egy ember hangoztatja).”²⁴

A válasszal Döbrössy Alajos sem maradt adós. Az intézet 1901/1902-es tanévről megjelent értesítőjében, abban az évben, amelyben Schultz Imre, az intézet rendes tanára és országosan elismert tankönyvszerző 30 éves tanári és tankönyvszerzői pályafutás után megromlott egészségi állapota miatt nyugdíjba vonult, a tanári karról szóló bejegyzésben csupán az áll, hogy Kóródy Miklós körmöcbányai polgári iskolai tanárt ideiglenesen a mennyiségtan és természettan rendes tanárának nevezték ki az intézethez. Ebben a tanévben Schultz már nem szerepel a tanárok listáján, nyugdíjba vonulásának ténye pedig egyszerűen kimaradt az évkönyvből. A mennyiségtan tankönyvei az előző tanévben még a Schultz által írt *Arithmetika* és *Algebra*, illetve a *Számtanítási vezérkönyv* voltak, a következő évben a tankönyv megnevezésénél a „*tetszés szerint*” bejegyzés áll.²⁵

Az emlékezés írott formáiban fennmaradt Döbrössy–Schultz-konfliktus megnyilvánulásait leginkább úgy lehetne jellemezni, hogy míg az előbbi elhallgat, az utóbbi nyíltan támad íásaiban. Mindkét szöveg (szövegrész) az összegzés, a visszatekintés, egységes történetmesélés és értelemdadás igényével született konstrukció.

A reprezentáció igényével készült, különböző műfajú szövegek elemzése után a tanulmány folytatásában az ügyel kapcsolatban fennmaradt levéltári források elemzésére vállalkozunk, immár a történelmi távlat perspektívájából.

Az események a levéltári források tükrében

A Schultz Imre igazgatói korszakáról szóló források további csoportját képezik a levéltári iratok, amelyek a Pécsi Püspöki Levéltárban az Acta Praeparandiae 1840–1900 jelzésű csomóban maradtak fenn. Az iratok között megtalálhatók Schultz Imre levelei a tanítóképző intézetet fenntartó püspökhöz, az egyházmegyei tanfelügyelő jelentése az intézet viszonyairól, valamint a püspök utasításai a helyzet rendezésére. Az emlékezés során utólagosan konstruált szövegektől eltérően a levéltári források az ügy jelen idejében keletkezett hivatalos iratok, céljuk (bár különböző megközelítésben) a helyzet rendezésének elősegítése volt. Elemzésükkel hitelesebb képet kaphatunk az események alakulásáról.

A Pécsi Püspöki Tanítóképző Intézetet Szepesy Ignác püspök alapította 1831-ben, amely a Lyceum épületében működött. A képzés ideje kezdetben mindössze öt hónapot tett ki, majd 1841-ben a képzés két évfolyamossá vált. Az intézet 1849-ben megszűnt, majd 1856-ban Girk György püspök kezdeményezésére újjáalapították. A képzés kétéves volt, de 1868-tól csak minden második évben indítottak egy osztályt, tehát egyszerre csak egy évfolyam működött. Az intézet 1868-ig a Pécs-városi Főelemi Iskola épületében működött, amely egyúttal gyakorlóiskolaként is szolgált. Az 1868-as népiskolai törvény életbe lépése után az intézet visszaköltözött eredeti helyére, a Lyceum épületébe, és ettől

²⁴ SCHULTZ 1901. 219.

²⁵ DÖBRÖSSY 1902. 31.

fogva 1871-ig a Marianusok magánintézete volt a gyakorlóiskolája. A képzési rendszer Dr. Waldfogl Károly igazgatósága alatt, 1872-ben vált kétévesről háromévesre. Első lépésben 1871-ben a második évfolyam mellett elindult az első is, tehát már két osztály működött párhuzamosan. Ekkor nevezték ki első rendes tanárnak Schultz Imrét, aki előtte a Baranya megyei Főherceglakon volt tanító. Az 1872/73-as tanévtől vált három évéssé a képzés.²⁶

Az intézet négy évfolyamos osztatlan gyakorlóiskoláját szintén Waldfogl Károly igazgató hozta létre 1872-ben. A tanítást a képzőintézeti tanárok vállalták a diákok által fizetett tandíj fejében, ezáltal az Egyházmegyei Hatóság megtakarította a külön alkalmazandó tanító fizetését, évi 800 Ft-ot. Ugyanakkor a tanárok, akik alacsony fizetésük mellett mellékkeresetre szorultak, ki tudták egészíteni jövedelmüket. Pedagógiai szempontból pedig a tanítójelöltek „*egységes kiképzést nyertek*”, mert ugyanaz a tanár adta elő az elméletet és vezette a tanítási gyakorlatot is.²⁷

Több mint tíz éve működött ilyen módon a gyakorlóiskola, amikor Schultz Imre igazgató 1885. április 3-án kelt, Dulánszky Nándor püspöknek írt levelében jelentette, hogy a tanulók száma az elmúlt években 42-ről 20-ra, 16-ra, a folyó tanévben 13-ra csökkent. Ennek okát a magas tandíjra vezette vissza, amelyet a szegényebb szülők nem tudnak fizetni, továbbá „*a közös, vallástalan iskola híveinek folytonos ellenségeskedése, a mostoha időviszonyok, az ipar és kereskedelem országos pangása, (...) hogy sehonnan támogatást nem nyertünk*”,²⁸ járultak hozzá a helyzet kialakulásához, amely szerinte már a gyakorlóiskola létét is fenyegette.

Javaslat szerint az Egyházmegyei Hatóság tegye tandíjmentessé az iskolát úgy, „*hogy a gyakorlóiskolában működő négy képezdei tanárt évenként összesen 800 forint tiszteletdíjban részesíteni kegyeskednék. Ez esetben ismét képezdei tanárok vállalhatnák el a tömegesen látogatott gyakorlóiskolában az oktatást, és oly mellékjövedelmet szerezhetnének, melyre őket szűk ellátásuk, és azon rájuk nézve igen elszomorító tudat is készíti, hogy más intézetekben működő tanerökhöz hasonlóan nem élveznek sem lakátalányt, sem ötödévi pótlékot vagy egyéb javadalmazásokat.*”²⁹ Schultz javaslatából kiderül, hogy végső soron – a tanulólétszám csökkenése miatt – a tanárok szűkös anyagi helyzete állt a felterjesztés háttérében. A levelet az igazgatón kívül Vörös Mihály első rendes tanár, Heid János rendes tanár és Cséfy Flórián rajztanár írták alá.

1885. július 24-én Schultz Imre ismét levelet írt a püspöknek, amelyben választ vár a gyakorlóiskolával kapcsolatos április 3-án kelt felterjesztésére: „*[M]int hogy a tanév megnyitásának hirdetési ideje immár közeleg, és mivel azon esetben, ha gyakorlóiskolánkat a memorandumban alázatosan kifejtett okoknál fogva beszüntetni kényszerítetténk, a gyakorlóiskola pótlására irányuló teendők is huzamosb időt vennének igénybe.*”³⁰

Ugyanezen levél hátoldalán fennmaradt a püspök válaszáának 1885. augusztus 22-én kelt vázlata, amelyet Schultz első levele után négy és fél hónappal írt. Ez váratlan fordú-

²⁶ DÖBRÖSSY 1902. 12–65.

²⁷ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 641/1885. sz. Schultz Imre levele a püspökhöz a gyakorlóiskola átalakítása ügyében.

²⁸ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 641/1885. sz. Schultz Imre levele a püspökhöz a gyakorlóiskola átalakítása ügyében.

²⁹ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 641/1885. sz. Schultz Imre levele a püspökhöz a gyakorlóiskola átalakítása ügyében.

³⁰ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1305/1885. sz.

latot jelentett az elhúzódo ügyben, mert e szerint a gyakorlóiskolai tanulók létszámának csökkenése a képezdei tanárok hanyagsága miatt következett be.

„A folyó év április 3-án kelt betérjesztése és a július 24-én kelt sürgető irata kapcsán egyelőre értesitem a fenncímzett igazgatóságot, hogy a képezde mellett évek óta fennálló gyakorló iskolát fenntartani kívánom. És miután úgy az említett betérjesztésből, mint az egyházmegyei tanfelügyelő jelentéséből azt kell látnom, hogy a gyakorlóiskola hanyatlásának oka inkább a képezdei tanárok buzgósághiányában, hogy ne mondjam lanyhaságában keresendő mint másutt: addig is míg további elhatározásomat tudatni fogom az igazgatósággal, kívánom és elvárom, hogy a kérdéses iskolát daczára a tanoncok csekély számának nagyobb gond, ügyszeretet és utánnézéssel kezeljék, mint eddig történt. Végül megütközésemet fejezem ki afelett, hogy nem átalította az igazgatóság válaszatot sürgetni.”³¹

A püspök álláspontjának kialakítását nagyban befolyásolta Szeifritz István prépost-kanonok, egyházmegyei tanfelügyelő tanítóképző intézetről szóló jelentése, amely 1885. július 27-én keletkezett. A tanfelügyelő szerint a tanulólétszám csökkenésének hátterében az áll, hogy a gyakorlóiskola *„Schultz igazgatása alatt elhanyagoltatott. (...) [A]z utóbbi évben tett háromszori látogatásom alkalmával egyszer sem találtam tanárt az iskolában, mindig csak tanítóképezdei növendéket, ki mellett a gyermekek csak játszottak, rakonczátlankodtak; s ezen órák mindig az igazgató órái voltak, ki magát ekkép helyettesítetté.”³²*

A tanfelügyelői jelentés e mondatától kezdve a Schultz Imre személye elleni támadásba megy át.

„Legujabban (...) panaszkodott nekem [ti. egy szülő], hogy az igazgató az ő fiát, ki különben igen szelid, jó fiú, jó tanuló, úgy főbe ütötte, hogy feje megdagadt, s a fiú ennek folytán ágyban is feküdt. (...) [N]em egyszer jöttek hozzám panaszra, az előtti években, tanítójelöltek is, hogy az igazgató velök éktelen goromba, neveletlen, minden csufnévvel illeti és vastag sétabotjával veri őket izgalmában, mely őt minden ok nélkül elfogja.”³³ (...) [J]elen igazgató, bármily jeles is mint szakférfiu, vezetésre nem alkalmas, annál kevésbé, mert eltekintve felületességétől s rapsodicus természetétől, ő minden mással foglalkozik, de az igazgató, tanító hivatalát mellékesnek látszik tekinteni. (...) [T]ovábbá gyakran kértem az igazgatótól a tanpénzekről számadást, de siker nélkül.”³⁴

A jelentésből következtetni lehet az egyházmegyei tanfelügyelő és a tanítóképezdei igazgató ellentétének előtörténetére is. Szeifritz felidézi, hogy Schultz szerint a katolikus tanítóképezdek felett is szükséges lenne az állami tanfelügyelet. Az Acta Praeparandiae iratai között megtalálható az Egerben kiadott *Népiskolai Tanügy* című *Katolikus Népnevelés-tanítási Hetilap* 1885. július 4-i száma, amelynek vezércikke Schultz Imrétől származik

³¹ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1305/1885. sz.

³² PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. Szeifritz István jelentése a püspöki tanítóképezdéről, 1.

³³ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. Szeifritz István jelentése a püspöki tanítóképezdéről, 1–2.

³⁴ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. Szeifritz István jelentése a püspöki tanítóképezdéről, 3.

A katolikus képezdek fölötti felügyeletről címmel. Schultz nem tartja helyesnek, hogy a pécsi tanítóképezdében csak az egyházmegyei tanfelügyelő gyakorolja a felügyeleti jogot, mivel a királyi tanfelügyelő idő hiányában nem látogatja az intézetet. Ugyanakkor támadja a tanfelügyelőket, szerinte „egyikük sem ismeri a képezdek beléletét, következésképp azok valódi szükségletei iránt csak a legritkább esetben birnak helyes érzékkel, nem is mozdíthatják elő azok ügyét, szakemberekül nem tekinthetők. Innét erednek aztán a felekezeti képzők miseriái: nyomorult ellátásunk, szegényes fölszerelésünk, a tervszerű, egyöntetű eljárás hiánya, az általános elégtelenség”.³⁵

Schultz ebben a cikkben utal a pécsi képezde „rendezetlen viszonyaira”, amelyekért az addigi tanfelügyeletet teszi felelőssé, továbbá megkérdőjelezi a tanfelügyelők szakmai kompetenciáját. Szeifritz István ezt a cikket joggal érezhette személye elleni nyílt támadásnak, nem véletlenül hivatkozott rá a jelentésében, és küldte el a lap egy példányát a püspöknek, a kényesebb mondatokat kézzel aláhúzva.³⁶

Szeifritz jelentése egyedül Schultzot hibáztatja a kialakult helyzetért, megoldási javaslatot nem tartalmaz, Schultz javaslatára a gyakorlóiskolai tandíjmentességgel kapcsolatban nem reflektál. Ugyanakkor nem ajánl külön tanítót a gyakorlóiskolába, az addigi szervezési nehézségeket nem veszi figyelembe: „Szükségesnek vélem, hogy ugyanazon tanár, aki egy tárgyat elméletben a képezdészeknek előad, ugyanaz legyen a gyakorló iskolában is jelen a gyakorlati alkalmazásnál.”³⁷

Schultz 1885. augusztus 26-án ismét levelet írt a püspöknek, amelyben csalódottan vette tudomásul, hogy a püspökség nem vállalja át a gyakorlóiskolában tanító képezdei tanárok díjazását. A magas tandíj miatt a következő évben csupán 10–12 növendékre számítanak, ugyanakkor a tanárok elesnek fontos mellékjövedelmüktől. A gyakorlóiskolai tanítást ezért a tandíjmentesség bevezetéséig felfüggesztik. Hivatkozik arra, hogy a tanítóképezdei tanári kinevezés nem írja elő az önként vállalt gyakorlóiskolai tanítást. A tanfelügyelő jelentésére válaszolva megjegyzi, hogy a tanfelügyelő az 1884/85. tanév végén tartott vizsgák alkalmából a „taneredménnyel való meglegedését fejezte ki”, a középiskolai értesítvények és a tanárok elmondása alapján pedig a növendékek a jó tanulók közé tartoznak. „Annál sujtóbb ránk nézve Nagyméltóságod leirata, mivel mindeddig lanyhasággal nem vádoltatván, az egyházmegyei tanfelügyelő úr Ö Nagysága épen most kifogásolja működésünket, midőn gyakorlóiskolánk átalakítását rajtunk kívülálló okok teszik szükségessé.” Végül ismét kéri a tandíjmentesség biztosítását a korábbi érvek megismétlésével.³⁸

Válasz hiányában Schultz következő, 1885. szeptember 12-én kelt levele drámai hangon számolt be a gyakorlóiskola megszüntetéséről: „Legmélyebb tisztelettel arról bártorkodom Nagyméltóságodat értesíteni, hogy a folyó évi 1885/86-iki tanév elején a képezde mellett 13 év óta fönállott gyakorlóiskolánk beszünt.”³⁹ A püspök 1885. szeptember 22-én

³⁵ *Népiskolai Tanügy*, 1885. július 4. 209–210.

³⁶ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. Szeifritz István jelentése a püspöki tanítóképezdéről. Szeifritz az aláhúzott mondatok közül idéz is néhányat a püspöknek írt jelentésében.

³⁷ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. Szeifritz István jelentése a püspöki tanítóképezdéről.

³⁸ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1362/1885. sz. Schultz Imre levele a pécsi püspöknek.

³⁹ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz.

ugyancsak tömören megfogalmazott levélben közölte Schultz Imrével, hogy ideiglenes⁴⁰ igazgatói hivatalából felmenti.⁴¹ A második levél Döbrössy Alajos kanonok igazgatói kinevezéséről szól, aki korábban a Kiszeminárium igazgatója és a tanítóképezde segédtanára volt. A püspök külön felhívja a figyelmét arra, hogy ügyeljen az órák megtartására, és rendszeresen számoljon be az intézet anyagi helyzetéről.⁴²

A püspök harmadik levelét az egyházmegyei tanfelügyelő kapta, akinek kifejti, hogy eddig elnézte Schultz mulasztásait a szakirodalmi téren kifejtett munkássága miatt, de a gyakorlóiskolai tanítás felfüggesztésével végleg elveszítette a bizalmát: „[E]gyuttal sziveskedjék az intézet tanárait összehívni és őket intézkedéseimről értesíteni, és Schultz, Vörös, Heid és Cséfy tanároknak rosszallásomat kifejezni azon megbotránkoztató, tiszteletlen modor felett, mely folyó év aug. 26-án kelt beadványukban kifejezést nyert. Saját érdekükben fognak cselekedni, ha ilyenektől jövőben óvakodnak és kötelességeiket becsületesen teljesítik.”⁴³

Az 1885. október hó 3-án a pécsi tanítóképezde leltárának átvétele alkalmából felvett jegyzőkönyv szerint Döbrössy Alajos mint igazgató, Schultz Imre mint volt igazgató voltak jelen. Az intézeti leltár átadása rendben zajlott, míg a pénzügyi elszámolással gondok voltak. Schultz ugyanis nem vezetett rendszeresen bevételi és kiadási naplókat (szerinte a korábbi igazgatók sem), ezért egy utólagosan összeállított kimutatással igazolta az intézet pénzügyeit. A beíratásokból származó bevétel több évben is alacsonyabb volt az elvártnál, mert Schultz több esetben is – ahol kifizetése nagy nehézséget jelentett a tanítójelöltnek – elengedte a beíratási díjat. A kiadásokat különböző pécsi mesteremberek számlái jelentették. A bonyodalmat tovább növelte, hogy az intézetnek nem volt önálló költségvetése, ezért minden egyes kiadást külön egyeztetni kellett az Egyházmegyei Hatósággal, és külön kellett kérni a számlák utólagos kiegyenlítését, amelyet Schultz számos esetben nem tett meg. 1885-ben végül 155 Ft és 90 K volt a hiány, amelyet a püspökség kiegyenlített.⁴⁴

A konfliktust végül Gergelics József személyében külön gyakorlóiskolai tanár kinevezésével rendezték. Az intézet korábbi rendje – feladva azt az elvet, hogy ugyanaz a tanár tanítsa a nevelés elméletét, aki a gyakorlatot is vezeti – helyreállt.

A levéltári források összegzése végén láthatjuk, hogy bár az ügy jelen idejében keletkezett hivatalos iratokról van szó, azok korántsem mentesek a személyes érintettségtől. Az események objektív rekonstruálására akkor nyílik némi lehetőség, ha utánajárunk az iratok szerzői intencióinak.

Schultz Imre igazgató esetében a gyakorlóiskola tanulói létszámának csökkenése veszélyeztette az intézet működését és a tanárok mellékjövedelmét. A püspökhöz benyújtott kérvényének a célja, hogy elérje a tandíjmentességet, ezzel visszaállítsa a korábbi állapotot. Esetleges hibáiról, amelyek a nem kívánt helyzet kialakuláshoz hozzájárulhattak, hallgatott. Viszont a források azon egybehangzó vádjainak alapot kell adunk, amelyek szerint a gyakorlóiskolai óráit nem tartotta meg rendesen, és hiányosságai voltak az elszámolással.

⁴⁰ Schultz igazgatói kinevezése 1878-tól egészen 1885-ig ideiglenes maradt.

⁴¹ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. A püspök levele vázlatban maradt fenn az iratcsomót összefogó íven.

⁴² PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz.

⁴³ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz.

⁴⁴ PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. Jegyzőkönyv a pécsi tanítóképezde leltárának átvétele alkalmából. PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz. Kimutatás a pécsi püsp. tképezde beíratási díjáról 1879/80–1885/86.

A tanfelügyelő az iskolalátogatások alkalmával az igazgató mulasztásait tapasztalta, amelyek szerinte hozzájárultak a tanulólétszám csökkenéséhez. Ez alkalmat adott számára, hogy a meglévő személyes konfliktusból kiindulva jelentésében bebizonyítsa a püspöknek Schultz alkalmatlanságát az igazgatói posztra.

A püspök, mint leveléből kiderült, korábban sem volt teljesen megelégedve az igazgatóval.⁴⁵ A tandíjmentesség bevezetése nem állt érdekében, ezért próbálta a korábbi állapotot fenntartani. Amikor tiltakozásképpen Schultz és a tanári kar felfüggesztette a gyakorlóiskolai oktatást, Schultz végleg elveszítette a püspök bizalmát, leváltása egyértelművé vált. Az új igazgató és külön tanító kinevezése a gyakorlóiskolába a problémák egy részét valóban megoldotta. A külön tanító alkalmazása a kiadások növekedése nélkül biztosította a gyakorlóiskolai oktatás színvonalát, az új igazgató pedig bírta a püspök bizalmát. Ugyanakkor az alapprobléma továbbra is a régi maradt: a tanárok az alacsony képzőtanári fizetés mellett mellékállást voltak kénytelenek vállalni, ezáltal veszélybe került a képezdei oktatás színvonala.⁴⁶

Négy évvel később, 1889-ben Schultz zenetanári mellékállásáról való lemondatása hasonló forgatókönyv szerint zajlott. Az augusztus 29-én, Schultz távollétében tartott értekezlet jegyzőkönyve szerint a négy évfolyamossá vált intézményben a tanárok óraszámja jelentősen megnőtt, ezáltal túlterhelte váltak. Schultz heti 32 órát tartott az ének-zenével együtt. Vörös Mihály elmondta, hogy, „*a mostani képezdei tanári fizetéssel bármily kevés tagból álló családot a legegyszerűbben is eltartani teljes lehetetlenség*”, ezért hetente 10 órát tart a kereskedelmi tanodában, így összesen 33 órája van egy héten. Az állami intézetekével megegyező évi 1100 forint alapfizetés és 100 forint ötödéves pótlék fejében viszont otthagyná mellékállását, és Schultz is lemondana a zenetanárságról, amelyet csak redukált óraszámban tud vinni, kevés eredménnyel.⁴⁷

A tanfelügyelő a püspöknek írt jelentésében támogatta a tanárok indítványát. Ha Schultz és Vörös lemondanának különóráikról, 800 forintra olvadna mindkettejük fizetése, ezért javasolta, hogy a püspök mindkettejük fizetését 200 Ft-tal emelje meg az egyházmegyei pénztár terhére. Az ének-zene tanítására külön tanárt ajánlott.⁴⁸ A püspök válasza az ív elején piszkozatban maradt fenn, amelyben elfogadja a tanfelügyelő által ajánlott külön zenetanár alkalmazását. Ugyanakkor az állami képzőintézetek tanárainak fizetését nem tartotta mérvadónak a katolikus képezdek számára. Végül hozzáfűzte, hogy „*a tanárokat állásukkal egyező mellék-keresettől elvileg és végképp eltiltani nem lehet, és csupán arra kell ügyelni, és azt kell szorosan megkövetelni, hogy a képezdénél vállalt hivataluknak becsületesen megfeleljenek és az órákat kötelességszerűen megtartsák és kitöltsék.*”⁴⁹

45 PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 1466–67/1885. sz.

46 Hasonló jelenség figyelhető meg a baranyai katolikus néptanítók esetében is, akik mezőgazdasági tevékenységgel, méhészettel, selyemhernyó-tenyésztéssel egészítették ki jövedelmüket. KÉRI 1995.

47 PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 2084/1889. sz. Jegyzőkönyv a 1889. aug. 28-án tartott tanári tanácskozmányról.

48 PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 2084/1889. sz.

49 PPL Acta Praeparandiae 1840–1900, 2084/1889. sz.

Összegzés

A Schultz Imre leváltása körüli konfliktus története a források összehasonlító elemzése után is számos kérdést hagy nyitva. Mennyire hitelesek az egyházmegyei tanfelügyelő Schultz elleni vádjai? Mi volt a gyakorlóiskolai tanulólétszám csökkenésének valódi oka? Milyen tényezők befolyásolták a püspököt döntésének meghozatalában? Az ügy rendezésének eredménye a külön gyakorlóiskolai tanító kinevezése mellett a tanári kar megosztottsága lett, amely mintegy másfél évtizeden keresztül negatívan befolyásolta az intézet mikroklimáját. Bár a nyitva maradt kérdések a jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem válaszolhatók meg egyértelműen (tehát nem tudjuk meg az „igazságot”), de a különböző szövegtípusok összehasonlító elemzése rávilágít a reprezentatív igénnyel készült szövegek keletkezésének folyamatára.

Az események jelen idejében keletkezett levéltári források elsősorban az oktatás szervezési kérdéseiről, az anyagi kérdésekről és a személyes ellentétekről szólnak. Az emlékező szövegekben az elbeszélők 10–15 év távlatából a saját nézőpontjuknak megfelelően formálják történeteiket, amelyekben a saját szerep pozitív bemutatása kap hangsúlyt, céljuk pedig az olvasó meggyőzése.

Jelen tanulmány mikro-történeti perspektívából vizsgálta Schultz Imre igazgatói működését és leváltását, ezért kerülnek előtérbe a konfliktusok, az intézet mindennapi működésének kérdései, amelyben a tanárok hétköznapi problémái is megnyilvánulhatnak. A tárgyalt konfliktus több szempontú megközelítése a fennmaradt emlékező és történetírói szövegek, valamint a levéltári források egymás mellé emelése és diskurzusra kényszerítése által vált lehetővé. Ezáltal a múltnak ez az igen kicsi mozzanata nemcsak az utókornak szánt szövegeken keresztül válik történetté, hanem a maga hétköznapi dinamikájában is tetten érhető.

FORRÁSOK

PPL Acta Praeparandiae 1840–1900	Pécsi Püspöki Levéltár, Acta Praeparandiae 1840–1900
PTE EL Schultz Imre-hagyaték	Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Schultz Imre-hagyaték

IRODALOM

ASSMANN 2013	ASSMANN, Jan: <i>A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban</i> . Budapest, 2013.
BASKA 2011	BASKA Gabriella: <i>Iskola, gyermek és tanítói ideál a 19. és 20. század fordulóján</i> . Budapest, 2011.
BRUNER–LUCIARELLO 2001	BRUNER, Jerome – LUCIARELLO, Joan: A világ narratív újratemtése a monológban. In: <i>Narratívák 5</i> . Szerk. LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta. Budapest, 2001. 131–156.

- DOMBI 2012 DOMBI Alice: *Primus inter pares. Pedagógiai professzió és programadó nevelők a 19. században*. Szeged, 2012.
- DÖBRÖSSY 1896 DÖBRÖSSY Alajos: *A Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet történelmének rövid vázlata. Hazánk ezredéves fennállásának emlékére*. Pécs, 1896. (<http://digitalia.lib.pte.hu/?p=1626>) [2015.05.14.]
- DÖBRÖSSY 1902 DÖBRÖSSY Alajos: *A Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet értesítője az 1901–1902-iki tanévről*. Pécs, 1902.
- GOLNHOFFER–SZABOLCS 2009 *Iskola és történeti emlékezet. Egy 1947–48-ban született iskolai ankét*. Szerk. GOLNHOFFER Erzsébet – SZABOLCS Éva. Budapest, 2009.
- HORKAY HÖRCHER 1997 HORKAY HÖRCHER Ferenc: A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe (utószó). In: *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc. Pécs, 1997. 287–307.
- KÉRI 1995 KÉRI Katalin: Tanítók a baranyai római katolikus népiskolákban (1868–1918). *Iskolakultúra*, (1995):5. 36–44.
- SCHULTZ 1901 SCHULTZ Imre: Visszapillantás tanügyi s irodalmi működésemre 30-évi tanítóképzői jubileumom alkalmából. (Autobiographiai vázlat). *Nevelő Oktatás*, 1. (1901):9. 193–241.
- SZABOLCS 2009 SZABOLCS Éva: Remembering Old School Life: Memories As Sources of History of Education Research. In: *Kindheit-Schule-Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa 1948–2008*. Szerk. HOPFNER, Johanna – NÉMETH András – SZABOLCS Éva. Frankfurt am Main, 2009. 13–18.
- SZINNYEI 1914 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891–1914. (<http://mek.niif.hu/03600/03630/html/s/s23460.htm>) [2015.05.14.]
- VÁRADY 1896 VÁRADY Ferenc: *Baranya multja és jelenje*. Pécs, 1896.

The Incomplete Remembrance of a Replacement at a Teacher Training College in the Years around the Hungarian Millennium

by Martin Méreg

(Summary)

The number of studies about the remembrance of pedagogical history has grown in recent times. These mostly cover the topics of autobiography, teachers' identity and the history of educational institutions. The focus of the present study is Imre Schultz, the late director of the Teachers' Training Institution of Pécs, and the story of his replacement in 1885.

The remaining sources about this event paint a varied picture. These include the history of the institution, an autobiography, newspaper articles and reports of school inspectors. This micro-historical analysis attempts to reveal the controversial circumstances of the replacement of the director by comparing representative texts and archival documents. The study reveals that the organizational issues of the college lie in the background of the different stories. In addition to the exploration of the events, the typological investigation of the sources also plays an important role.

Pálmai Dóra

Vélemények és gondolatok a nők egyetemi képzéséről a 19. és 20. század fordulóján

Napjainkban megszokott, hogy a lányok és a fiúk, a nők és a férfiak együtt tanulnak az oktatás bármely szintjén. A 18. századot megelőzően az európai kultúrkörben ez azonban nem volt sem megengedett, sem elfogadott. Először az alsó szintű iskolákban valósult meg (fokozatosan, a 18. század végétől kezdve) a két nemhez tartozó diákok együttes tanítása. Aztán a felsőoktatás szinterei, az egyetemek és a főiskolák következtek, de csak a 19. század második felében, illetve egyes országokban a századfordulón. Bár voltak olyan országok (például Anglia és Oroszország), ahol külön női intézményeket¹ hoztak létre a magasabb tudomány iránt érdeklődő hölgyek számára, ezek csak ritka esetek voltak. A 19. század második felétől Amerikában és Európa legtöbb országában a nők és a férfiak együtt tanultak az egyetemeken. Nemcsak külföldön, hanem itthon is sokan hangoztatták, hogy a két nem együttes oktatása súlyos negatív következményekkel fog járni. Többen attól tartottak, hogy a nők közeli jelenlétének köszönhetően a férfiak figyelme nem a tanulásra fog koncentrálni, tanulmányi eredményeik pedig romlanak majd. A kor hazai és külföldi szerzői több sajtócikkben fejtegették azt is, hogy a nők lelki alkatuknál, testi sajátosságaiknál fogva sem alkalmasak arra, hogy magasabb szinten foglalkozzanak a tudományokkal.

A kutatás tárgya, forrásbázisa

Jelen tanulmányban azt szeretnénk bemutatni, hogy a 19. század végén – 20. század elején milyen gondolatokat, véleményeket fogalmaztak meg Magyarországon a nők egyetemi képzésével és a felsőoktatás koedukálttá tételével kapcsolatban. Az analitikus jellegű kutatás során azokra a kérdésekre kerestük a választ, hogy hogyan vélekedett a közvélemény a nők felsőfokú tanulmányairól, illetve a témával kapcsolatban milyen főbb csomópontok rajzolódnak ki a forrásokon keresztül. Ezekre a kérdésekre csak akkor kaphatunk választ, ha ismerjük a nemek feladatainak 19. században elfogadott megosztását, illetve az egyetemek koedukációjának nemzetközi folyamatát, mely a 19. században indult el az Amerikai Egyesült Államokból és Magyarország 1895-től volt részese. Fontos megvizsgálni, hogyan értelmezték a koedukáció fogalmát a 19. század végén és a 20. század elején. Nem tekinthetünk el a definíció pszichológiai és pedagógiai megközelítésétől, illetve attól sem, hogy az együttes nevelésről alkotott véleményeket sok esetben összekapcsolták az erkölcsiesség és az udvariasság kérdésével.

Kutatási kérdéseink megválaszolásához korabeli monográfiák és sajtótermékek elemzését végeztük el. A *Nemzeti Nőnevelés*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Pécsi Közlöny*, a *Budapesti Szemle*, a *Nő* és a *Népmívelés* oldalain találtunk a témához kapcsolódó forrásokat.

¹ Oroszországban a nők nem lehettek az egyetemek hallgatói, számukra külön felsőfokú tanfolyamokat hoztak létre. Az 1878-ban megnyitott Besztuzsev-féle tanfolyam volt a leghíresebb Pétervárott. LADÁNYI–NAGYNÉ 1976. 7.

A téma szakirodalmának bemutatása, historiográfiai áttekintése

A nők nevelésének történetével foglalkozó hazai kutatók termékeny munkájának, kutatásuk sokrétűségének köszönhetően átfogó képet kaphatunk a nők oktatásának 19. század végi helyzetéről. Kéri Katalin *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon* című, a korszakot átölelő munkájában bemutatja, hogyan éltek a nők a dualista rendszer idején Magyarországon. Megtudhatjuk, mennyi mindent követelt el jogaik érvényesítéséért, milyen lehetőségeik voltak az oktatás és a munka terén, mindezek mellett pedig betekinthetünk a nők magánéletébe is. A mű írója külön fejezetben foglalkozik a leányneveléssel, melynek a korban szerves része volt a nők felsőoktatási képzése.² Hasonlóan átfogó, a nőnevelésre koncentráló monográfia Pukánszky Béla *A nőnevelés évezredei* című kötete, melyben betekintést nyerhetünk a leányok iskoláztatásával kapcsolatban kibontakozó 19. századi vitába is.³ A nők egyetemi képzésért bejárt útjával két fontos és alapvető szakirodalom foglalkozik még: az első a Ladányi Andor és Nagyné Szegvári Katalin által jegyzett *Nők az egyetemeken* című munka,⁴ a másik pedig a szerzőpáros hölgy tagjától származó *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)* című kötet.⁵ A témával kapcsolatban kiemelendő továbbá Müller Ildikó *A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914)* című munkája,⁶ mely mélyfúrásként tárja eléink a megjelölt korszak és a Budapesti Tudományegyetem női hallgatóinak társadalmi metszetét.

A kutatás témájának másik megközelítési módját a koedukáció fogalmának körülhatárolása, a témával kapcsolatos szakirodalom feltárása jelentette. A nők egyetemi koedukációjának kutatója, Carol Dyhouse *No distinction of sex? Women in British universities 1870–1939*⁷ című munkája mélyrehatóan mutatja be a brit egyetemek és nőhallgatóik mindennapi életét, illetve annak szabályozását. Magyar szakirodalom kifejezetten a felsőoktatás koedukációjáról eddigi ismereteink szerint nem született, a kérdés adott esetben résztémaként jelenik meg egy-egy munka fejezetében. Zentai Károly 1936-ban megjelent műve, *A nemek együttes nevelésének kérdése* többszöri, időben és térben, biológiai és pszichológiai oldalról is feltárja a koedukáció jelentését és hatásait.⁸ Egy rövid fejezet keretén belül betekintést nyerhetünk a nők egyetemi tanulmányai engedélyezésének történetébe, ahol az európai és az amerikai egyesült államokbeli adatok ismertetése után a magyar eseményekről is kapunk egy rövid leírást. Felvetődhet a kérdés, hogy használhatjuk-e a koedukáció fogalmát a felsőoktatásban, azonban a források szóhasználatára építve a fogalom használatát jogosnak és értelmezhetőnek tekintjük az oktatás egyetemi szintjén is.

² KÉRI 2008.

³ PUKÁNSZKY 2006.

⁴ LADÁNYI–NAGYNÉ 1976.

⁵ NAGYNÉ 1969.

⁶ MÜLLER 2001.

⁷ DYHOUSE 1995.

⁸ ZENTAI 1936.

Mi a koedukáció?

A koedukáció fogalma a két nem együttes nevelését, oktatását jelenti, mely együttesség az iskolai élet minden színterére kiterjed.

Glücklich Vilma egy 1906-os tanulmányában a következőket fogalmazta meg a két nem viszonyáról: „*Úgy állnak egymással szemben, mint titokzatos lények, mintha nem is ugyanahhoz a fajhoz tartoznának.*”⁹ A szerző ezzel a nők és a férfiak kapcsolatára utalt, így nem csoda, hogy Glücklich véleménye szerint az elemtől a felsőoktatásig be kell vezetni a koedukációt, s nem csak ugyanabban az intézményben, hanem egy osztályban kellene tanulnia a két nemnek. Véleményét a következő érvekkel támasztotta alá: kifejtette, hogy a kor nevelésének köszönhetően túl korán kezdték hangsúlyozni a nemek közötti különbségeket, a gyerekek az alapján kaptak játékokat, hogy fiúk vagy lányok, nem az alapján, mivel szeretnének ők játszani. A nők és a férfiak is rendelkeztek olyan tulajdonságokkal, amik a saját nemükre inkább jellemzőek, ezekkel a vonásokkal pedig kiegészítette egymást a két nem. A folyamatos kölcsönös kapcsolatnak köszönhetően csökkent a nők és a férfiak közötti nemi inger is.¹⁰

Weszely Ödön a koedukációnak egy másik módját mutatta be. Szerinte ez egy olyan mozgalom volt, amely célja szerint azt kívánta elérni, hogy a lányokat és a fiúkat ugyanarra a tananyagra ugyanabban az épületben tanítsák. A nők művelődési lehetőségeinek kiterjesztését jogosnak vélte, azonban nem tartotta megfelelő megoldásnak a két nem közös termekben történő oktatását. Hibaként említette, hogy az együttes tanítás mellett szóló érveket eddig még nem sikerült bebizonyítani, mégis sokan szerették volna az összes oktatási szint koedukáltrá tételét. A jótékony hatás, amit mindig emlegettek, vagyis, hogy a nemek folyamatos együttlétének hatására a fiúk és a lányok megszokják a másik nem jelenlétét, szerinte nem valósult meg, s a két nem együttes jelenléte a tanórákon kölcsönösen gátló módon hatott. Úgy vélte, a csoportlétszámokhoz mérten kell megnézni, milyen eredményekre lehet számítani a koedukációval: kis létszám esetén tényleg pozitív végkifejletet lehet tapasztalni, nagy tömegben azonban nem, ilyenkor a tömeg elnyomja az individuumot. Véleménye szerint a koedukációt csak 10 éves kor alatt és 18 éves kor felett lehetne hatásosan bevezetni, mert ilyenkor a két nem hasonló szellemi fejlettséggel bír, illetve felnőttként már mindenki a saját erkölcsiért felelős.¹¹

Székely György 1910-ben megjelent munkájában Wilhelm Rein, a jénai egyetem tanárának előadását foglalta össze röviden és egészítette ki saját gondolataival. Rein szerint a kultúra a társadalom tulajdona, így minden leánynak és nőnek joga van ahhoz, hogy a köz vagyonából részesülhessen, vagyis nem zárhatóak el az oktatás egyes szintjei vagy intézményei a női nem elől.¹² Sem erkölcsi, sem pszichológiai szempontból nem tartotta károsnak a két nem együttes nevelését, oktatását, amennyiben a pszichológiai szempontból fontos eltéréseket figyelembe veszik. A koedukációt elsősorban 12 éves kor alatt és 20 éves kor felett tartotta eredményesnek.¹³ Székely beszámolójában azonban Rein gondo-

⁹ GLÜCKLICH 1906. 42.

¹⁰ GLÜCKLICH 1906.

¹¹ WESZELY 1906.

¹² SZÉKELY 1910. 386.

¹³ SZÉKELY 1910. 387.

latainak hiányosságára hívta fel a figyelmet: a jénai pedagógus nem tért ki a társadalmi érdek kérdésére.

„Kérjük csak, vajjon szükség van-e a társadalomnak arra, hogy ép annyi nőorvosa, nőhivatalnoka, nőmérnöke, stb. legyen, mint amennyit a férfiak száma tesz ki?! (...) Vajjon az anyai hivatás, a család és a gyermekek gondozása, ápolása nem nagyobb terheket rak-e a nő vállaira, mint a férfié? Vajjon nem nagyobb érdeke-e a társadalomnak az, hogy jó anyák, jó feleségek, jó szülők legyenek a nőkben, mint az, hogy jó tanítók, orvosok, jó hivatalnokok?! Nem billen-e itt már fel az a sokat hangoztatott egyenlőség is a férfiak hátrányára, mikor ezek ezen a téren egyáltalán nem versenyezhetnek a nőkkel?”¹⁴

A fentebb bemutatott munkák a koedukáció pedagógiai és pszichológiai hatását emelték ki, középpontba állítva a nők fizikai és lelki erejét, mindemellett pedig kitértek szűkebb értelemben a két nem együttes nevelésének társadalmi, gazdasági hatására, tágabb értelemben pedig a nők egyetemi tanulmányainak társadalmi és gazdasági hatására. Glücklich Vilma is megjegyezte, a fiú-lány szerepkörök alapján már korán elválasztották a két nemet egymástól. De mit tekintettek a nők hivatásának a 19. században?

A nők hivatása

A nőemancipációs mozgalomnak köszönhetően a 19. század végén megszorodott a nők hivatásával foglalkozó írárok száma, melyek segítségével átfogó képet kaphatunk a korszakban társadalmilag elfogadott nemi feladatmegosztásról.

Hoffmann Mór *A nőnevelésről* című, 1873-ban született értekezésében a legtöbb hasonló témájú munkával megegyezően a nők természetes hivatását az anyai és a hitvestársi szerep betöltésében látta.¹⁵ Ugyanakkor – ez meglátszik munkájában – benne is nyomot hagytak a hölgyek egyetemre kerülési törekvései. Pártolta, hogy a leányok is továbbtanulhassanak, e tekintetben a tudomány anyagának kiválasztására helyezte a hangsúlyt: *„De a női természet tekintetbe vételével részesítsük a nőt mindazon ismeretekben és tudományokban, melyek, a nőiség varázsát még emelve, nem pedig megfullasztva – a nőt ép oly hasznos és a férfiúval több tekintetben egyenlő jogosultsággal bíró tagjává tegyék az emberi társadalomnak.”*¹⁶ Ennek köszönhetően egy nő valóban képes volt betölteni szerepeit a családon belül. Férjének igazi hitvestársa, gyerekeinek pedig anyja, de elsősorban nevelője lett.

Az *Egyetemi Lapok* 1891. december 6-i számában jelent meg B. Balassa Antal *Nők az egyetemeken* című cikke. A szerző szintén a családi kötelezettségek ellátásában látta az asszonyok fő feladatát. Szerinte a férfiaknak nincsenek nagy elvárásai a nőkkel szemben, elegendő, ha teljesítik kötelességüket, máris elismerőleg szólhatnak róluk. Elismerte, hogy a nők képesek a magasabb tudományokat is elsajátítani, ezzel azonban társadalmi helyzetük ellentétbe került társadalmi hivatásukkal. Gondolatai lezárásaként kifejtette: a leányok legfőbb feladata az, hogy jó anyák legyenek.¹⁷

¹⁴ SZÉKELY 1910. 388.

¹⁵ HOFFMANN 1873.

¹⁶ HOFFMANN 1873. 12.

¹⁷ B. BALASSA 1891 [2006]. 163–165.

Szabó Dénes *A nők felsőbb oktatása* című munkájában részletesen fejtegette, miért fogadták el nehezen a férfiak a nők szerepének kibővülését. A két nem között évezredekig keresztül működött egy soha le nem írt munkamegosztás, ez alapján „*a férfi a háznak külső ügyeit, a nő a háznak belső ügyeit intézte.*”¹⁸ A család központi alakja, összetartója azonban eddigi feladatánál többet szeretett volna: magasabb szintű tudást és lehetőséget arra, hogy a családon kívül is dicsőséget szerezzen. Ez pedig ütközött a nő eddigi szerepkörével.¹⁹

A kérdéssel kapcsolatban számos szerző²⁰ véleményét, gondolatait mutathatnánk még be, azonban ugyanazzal a központi gondolattal találkozunk: a nők természetes hivatása a családban betöltött szerepük ellátása. Legyenek anyák és hitvesek. Ilyen feladat- és szerepmegosztás közepette csatlakozott be Magyarország a magyar emancipációs mozgalom a nők egyetemi tanulmányainak engedélyezésének folyamatába, mely az Amerikai Egyesült Államokból indult ki a 19. században.

Nők a külföldi egyetemeken

A 19. század Amerikában és Európában is a nőemancipációs törekvések századát jelentette. Az Egyesült Államok folyamatosan fejlődött, egyre többen költöztek be a városokba, a művészeti és a tudományos élet virágzott. Egyáltalán nem csoda, hogy Amerikában nyitották meg a nők számára az első felsőoktatási intézményt. Mary Lyon már 1837-ben megalapította a Mount Holyoke Female Seminaryt, amely az elkövetkező években sok más női főiskolának mutatott példát. 1847-ben pedig beiratkozott az egyetemre az első orvosnő, Elizabeth Blackwell.²¹

Európában még majdnem harminc évet kellett várni, hogy megnyíljanak az egyetem kapui a hölgyek előtt. A nők bejutása ezekbe az intézményekbe többnyire csak az után vált lehetőséggé, hogy középfokú tanulmányaik befejeztével ők is érettségit tehettek, és törvényileg vagy rendeleti úton (mint például hazánkban is) engedélyezték jelentkezésüket a felsőoktatásba. Az első európai egyetem, amely nőhallgatókat is fogadott, a Zürichi Egyetem volt 1864-ben. Itt szerezte meg doktorátusát 1867-ben Nagyeczda Szuszlova, majd itt védte meg szakdolgozatát 1870-ben Elizabeth Frances Morgan, aki tudásával a professzorok dicséretét is kivívta, és példaként állították a többi hallgatónő elé.²² Innentől kezdve már „nem volt megállás”, az egyes országok sorra nyitották meg felsőoktatási intézményeiket a nők előtt. Svájcban Zürich után Bern és Genf is fogadta a hallgatónőket, Svédországban 1870-től, Párizsban pedig 1888-tól járhattak nők az előadásokra. Dánia 1875-ben engedélyezte, hogy a teológia szak kivételével bármelyik fakultáson tanulhasanak leányok.²³ 1895-ben Wlassics Gyula magyarországi törekvéseinek hatására Ausztriában is rendezték a nők felsőfokú oktatásának helyzetét. Az osztrák hölgyek addig se voltak kizárva az egyetemekről, külön előadásokat is tartottak nekik, tanári engedéllyel a

¹⁸ SZABÓ 1902. 6.

¹⁹ SZABÓ 1902.

²⁰ A nők 19. században elfogadott szerepköréről, a nők tulajdonságairól született további írások szerzői például: Ágai Adolf, Bánóczy József, Bognár Cecil, Harrer Paula, Paizs Lajos, Pfisterer Lajosné, Stetina Ilona stb.

²¹ JÁKI 1962. 219.

²² CLARK 2008. 185.; RÜEGG, 2004. 481.; ZENTAI 1936. 31.

²³ NAGYNÉ 1969. 388.; JÁKI 1962. 219–220.

férfiaknak tartott órákat is látogathatták, diplomát azonban nem kaphattak.²⁴ Németországban 1899-ig nők az egyetemeket csak rendkívüli hallgatóként látogathatták, onnantól kezdve pedig diplomát szerezhettek az orvosi, a fogorvosi és a gyógyszerész képzéseken.²⁵

Nők a magyar egyetemeken

A nők egyetemi oktatásának joga, lehetősége és szükségessége egy, a 19. századon átívelő, az ország társadalmát átalakító kérdések közül. Nyíri István sárospataki professzor 1835-ben a Magyar Tudományos Társaság tagjaként a nők természeti jogait vizsgálta, kutatási eredményeit a *Nőjogtan, vagy a szépnem természeti júsairól* című munkájában összegezte. Nézetei szerint a nőknek személyes és cselekvési jogai is vannak, mindezek mellett pedig biztosítani kell, hogy testüket és lelküket tökéletesíthessék. A természetjogi megnevezés értelmében „a nő korlátlan művelődési joga”²⁶ egy íratlan szabály, amelyet minden tekintetben figyelembe kell venni. „A szépnem mind a tudományokra, mind a gyakorlatokra igen alkalmas. Miért engedik tehát a felsőbb akadémiai s egyetemi tanulás pályáit tőlük elzárni?”²⁷ Nyíri kérdése azonban egészen 1895-ig érvényes maradt. 1848-ban Teleki Blanka tanítványai kiáltványban kérvényezték, hogy nők is tanulhassanak egyetemi szinten,²⁸ majd a kiegyezésig a női emancipációs mozgalom lángja „halványabban égett”. Az 1870-es években Illésy György hírlapíró és Szerényi Endre tanár tollából is a nők egyenjogúsításának témájával foglalkozó művek születtek,²⁹ a szerzők a nők által is betölthető munkakörök kibővítését javasolták, és lehetőséget adtak arra, hogy magasabb tudományt is hallgathassanak a felsőoktatási intézményekben.³⁰

Hugonnai Vilma, magyar grófnő 1879-ben szerezte meg orvosi diplomáját a Zürichi Egyetemen. Végzettsége itthoni elismeréséhez honosítatnia kellett diplomáját, ez a folyamat azonban hosszú évekig tartott. Hugonnai Vilma a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól megkapta az érettségi vizsgához az engedélyt, amit 1881-ben tett le. Ezután kérvényezte diplomája honosítását 1881 márciusában a budapesti orvosi karon. Az érvényesítést „orvostudori” szigorlatokhoz kötötték az egyetemen, a minisztérium azonban elutasító választ adott.³¹

Az 1880-as években a Mária Dorothea Egyesület³² töltött be fontos szerepet a nők egyetemi tanulmányainak engedélyezéséért vívott harcban. Az egyesület tanítói szakosztá-

²⁴ RADNAI 1898.

²⁵ NAGYNÉ 1969. 388.; ZENTAI 1936. 31.

²⁶ KORNIS 1927. 87.

²⁷ KORNIS 1927. 87.

²⁸ LADÁNYI–NAGYNÉ 1976. 8.

²⁹ További szerzők az 1870-es évekből: Ballagi Mór, Horváth József, Pisztóry Mór, Szemák István. LADÁNYI–NAGYNÉ 1976. 12–13.

³⁰ LADÁNYI–NAGYNÉ 1976. 11–12.

³¹ LADÁNYI–NAGYNÉ 1976. 14–17.; PUKÁNSZKY 2006. 133.

³² A Mária Dorothea Egyesület Zirzen Janka pedagógus és Rómer Flóris egyetemi tanár, régész kezdeményezésére alakult azzal a céllal, hogy „a hazánkban tanítással és neveléssel hivatásszerűen foglalkozó nők anyagi és erkölcsi” (NAGYNÉ 1969. 129.) érdekeit megóvja, „szakszerű tevékenységének legfontosabb ága volt a művelt magyar nők irodalmi és társadalmi működését előmozdítani.” MÁRIA DOROTHEA 1896. 747. A társaság fő védnöke Mária Dorothea főhercegnő volt. Budapesten és több vidéki nagyvárosban tanítói köröket állítottak fel, ahol társadalmi és nevelési témában tartottak előadásokat. Mária Dorothea Egyesület könyvtára névvel könyvki-

lyában 1891. szeptember 19-én György Aladár *Nők mint orvosok* címmel tartott előadást, melyben a nők orvosi képzésének engedélyezését és szükségességét emelte ki, mondván, a hölgyek természetéhez hozzátartozik a betegápolás, a bábáskodás, és bár tisztában volt vele, hogy ezek nem egyeznek meg az orvoslással, véleménye szerint elég közel állnak egymáshoz, olyannyira, „*hogy oly nőknek, kiknél az értelmi tehetség fejlettebb, az orvosi pályán működést hivatásával ellenesnek ne tarthassuk.*”³³ Az egyesület a felolvasás hatására kérvényt nyújtott be Csáky Albin kultuszminiszternek, melyben a nők orvosi képzésének engedélyezését kérték.³⁴ Annak ellenére, hogy a budapesti egyetem tanácsa engedélyezte az orvosi és a gyógyszerési pálya megnyitását a hölgyek előtt, a miniszter elzárkózott a kérvény teljesítésétől.³⁵

Wlassics Gyula 1895-ben abban az időszakban került kultuszminiszteri pozícióba, amikor a nők egyetemi oktatásának engedélyezése mellett vagy ellen kiálló hangokat már nem lehetett elhallgattatni, és nem is szerette volna ezt megtenni. 1915-ben maga emlékezett vissza *A Nő* című feminista folyóirat hasábjain, miért és hogyan érte el ezt a nemes célt. Úgy vélte, „*a női nemnek elvi szigorral való elzárása a tudományos kenyérkereseti pálya nagy részétől egyike azoknak a nagy társadalmi igazságtalanságoknak és méltánytalanságoknak, melyek a polgáriasságnak dicsőségére sohasem szolgálnak.*”³⁶ Wlassics leiratot intézett a budapesti és a kolozsvári egyetem tanácsaihoz, melyben értesítette őket, hogy az 1895. évi 65 719. számú vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendelet értelmében a nők továbbtanulhatnak a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerési pályák betöltéséhez.³⁷

Az első női jelentkezőkről a *Pécsi Közlöny* 1896. október 8-i száma így tudósított: „*Alig száradt meg a tinta azon az okmányon, mely a nők előtt az egyetem kapuit megnyitotta, s az egyetem küszöbén máris megjelent a nő, hogy jussát követelje.*”³⁸ A nők azonban nem jelentek meg nagy számban az intézményben. Az első női hallgatót a bölcsészkaron köszönthették Glücklich Vilma személyében. A fentebb említett Hugonnai Vilma nem lett az orvosi kar hallgatója, csak diplomája honosítását kérvényezte. Célját, hogy hazánkban is praktizálhasson, 18 évnyi várákozás és a kötelező szigorlatok teljesítése után érte el.³⁹ 1896-ban már három női hallgatója volt a budapesti egyetem orvosi karának: Schorr Matild, aki a Zürichi Egyetemen elkezdett tanulmányait akarta befejezni itthon, Szendefi Ida, aki abban az évben szerezte meg érettségijét és Königsberger Lea, aki Szászvárosban érettségizett.⁴⁰

adót is létrehozta. A Tanítónők otthona nevet viselte az az épület, amelyet a szegény és az öreg tanítóknak építettek, valamint a munkanélküli tanítóknak is segítséget adtak az elhelyezkedésben. Az intézet tervzetéről további leírást ad: GYÖRGY 1887. 272–283.

³³ GYÖRGY 1891. 344.

³⁴ MÁRIA DOROTHEA 1891. 448–449.

³⁵ LADÁNYI–NAGYNÉ 1976. 23–24.

³⁶ Wlassics 1915. 188.

³⁷ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1895. évi 65.719. sz. a. budapesti és kolozsvári egyetem tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerési pályára léphetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 4. (1896):1. 1–3.

³⁸ KISASSZONYOK 1896. 2.

³⁹ LADÁNYI–NAGYNÉ 1976. 31.

⁴⁰ KISASSZONYOK 1896. 2.; FELSŐBB NŐOKTATÁS 1896. 689.

Zigány Jolán tapasztalatai

Zigány Jolán 1901-ben, a Mária Dorothea Egyesület tanító szakosztályának tartott beszámolójában közvetlen tapasztalatait osztotta meg hallgatóságával, ezzel pedig rendkívül információgazdag forrást hagyott hátra négy különböző egyetemről, női hallgatóik befo gadásáról. Zigány ugyanis 1897-ben kezdte meg felsőfokú tanulmányait, és négy év alatt négy különböző ország egyetemét járta meg.⁴¹

Az 1897/98-as tanévet a berlini egyetemen töltötte. Az órák felvételét viszonylag könnyűnek tartotta, hiszen, ha megkapta a rektortól és minden kurzust tartó tanártól az engedélyt, a látogatási ív aláírásával szabadon részt vehetett az előadásokon.⁴² (Később – majd látni fogjuk –, a következő oxfordi évében például megnehezítették a tárgyfelve tét.) Berlinben a férfiak nem szívesen látták nőtársaikat az egyetemen, azonban soha nem tüntettek ellenük és nem is inzultálták őket. Az előadásokon a női hallgatók ugyanúgy megkapták a rendreutasítást, ha késtek vagy mással foglalkoztak, ahelyett, hogy figyeltek volna, azt azonban kihangsúlyozta, hogy udvariatlanság soha nem fordult elő velük szem ben. Zigány egy 1897-ben alapított egyesületet is bemutatott, ami a *Verein studirender Frauen in Berlin* nevet viselte, és minden páratlan hét szerdáján lehetőséget biztosított saját tagjai, vagyis az egyetemi nőhallgatók ügyének megbeszélésére. Egyik „*legnagyobb ügyüknek*”⁴³ a tantermek kalapoktól történő megszabadítását tartotta Zigány, mellyel a férfiak ellenszenvét szerették volna enyhíteni. A hölgyek, de leginkább az angol hallgató nők kalapjai ugyanis zavarták a hátuk mögött helyet foglaló férfiakat. Noha az egyesület tagjai megpróbálták meggyőzni a nőket ebben a kérdésben, nem minden nemzet hölgye vette le kalapját. Az angol leányok ezt azonban rosszul tették – vélte Zigány –, a férfiak ugyanis mellőzve az udvariasságot, „*olyan súrolást vittek véghez lábaikkal, hogy vége lett a tanterembeli kalapviseletnek.*”⁴⁴ A páros hetek szerdája sem veszett kárba, ezeken a napokon nyilvános tudományos vitákat tartottak. Eredeti szándékuk szerint minden alkalom mal egy-egy egyetemi tanár tartott volna felolvasást, ezt azonban nem sikerült elérniük. A tanárok elmaradását az összejegyzetelekről Zigány a következőkkel indokolta: „*A dolog úgy áll, hogy a tekintélyes öreg professzorok részint igazi konzervatív meggyőződésből nem törődnek a nődiákokkal: a fiatalabbak, előmenetelre számító tanárok pedig, akik még földi kegyeket is várhatnak felülről, többé-kevésbé fájznak a nőhallgatók mozgalmaitól.*”⁴⁵ A német egyetemi hallgatónőket tehát nem szívesen látták az intézmény falai között, a bemutatott eset alapján pedig a tanárok az előadásokon kívül elzárkóztak a hölgyektől.

A 1898/99-es tanévet Zigány Jolán Oxfordban⁴⁶ töltötte, ahová a nők szerinte azért járhattak, mert – ahogy fogalmazott – egy úriember nem tagad meg semmit egy hölgy től.⁴⁷ Az urak szerint a leányok kedvüket lelték az egyetemi életben, a tudás gyarapodása

⁴¹ A beszámoló írásos formája: ZIGÁNY 1901.

⁴² ZIGÁNY 1901. 64–67.; ZENTAI 1936. 31.

⁴³ ZIGÁNY 1901. 66.

⁴⁴ ZIGÁNY 1901. 66.

⁴⁵ ZIGÁNY 1901. 67.

⁴⁶ Zigány Jolán tapasztalatait támasztja alá a brit egyetemek női hallgatóinak életét bemutató kötet, lásd DYHOUSE 1995.

⁴⁷ ZIGÁNY 1901. 68.

pedig nem ártott meg nekik. A ladyk előképzettség nélkül bekerülhettek a felsőoktatásba, vizsgáznuk sem kellett, így nem csoda, hogy Zigány véleménye szerint küzdelem nélkül, mondhatni kegyként kapták meg a nők az angol iskolák látogatásának jogát. Bár azt is elismeri a szerző, hogy kevés szabadságot biztosítottak a hölgyeknek ezek az intézmények. Az egyetemekre az *Association for the education of women* nevű szervezeten keresztül lehetett bejutni, ők segítettek a női hallgatóknak. A széleskörű segítségről azonban Zigány Jolán nem értesült, így amikor kiderült, hogy saját maga iratkozott be, vette fel az óráit és beszélt a tanárokkal, az egyesület felháborodott. Zigány legnagyobb vétéke az volt, hogy egyedül látogatta az előadásokat. Tettének „súlyosságán” az sem enyhített, hogy a nőknek kijelölt helyeken ült, egy, a férfi hallgatóktól messze, a terem másik végében elhelyezett emelvényen. Az egyesület továbbá azt is túlzásnak tartotta, hogy valaki 21 órát vegyen fel, tagjai szerint ugyanis 12 kurzusnál többet nem szabad látogatni, mert nem marad ideje a nőknek egészségük ápolására. Szabadidejükben a hölgyeknek a friss levegőn kellett tartózkodniuk és sportolniuk – vélték, és nem fogadhattak el olyan jellegű meghívást, ahol férfi diákokkal lehettek volna együtt. A túlzott fegyelem még otthonaikra is kiterjedt, hiszen női hallgatók egymás szobájába sem léphettek be felügyelet nélkül. A szerző oxfordi évének tapasztalatait a következő gondolattal zárja: *„És ha meggondoljuk, hogy ezek mind 20–22 éves és idősebb leány, akkor el kell ismernünk, hogy szomorú volna, ha ebben a korban felnőtt és úri hölgyeket ilyen szigorú rendszabályokkal kellene őrizni, hogy illetlenséget vagy éppen erkölcstelenséget ne kövessenek el. Ha ebben a korban hajlamuk van rá, akkor nem használ semmi őrizet, ha pedig nincs, akkor fölösleges ez a szigorú rendszabály, a mely mindenestre vagy nevetséges, vagy sértő.”*⁴⁸

Élvezetes volt Zigány Jolán számára az angol egyetemi év után átmenni Párizsba, ahol nem találkozott ennyi megkötéssel és szabállyal, megítélése szerint sokkal szabadabban élhetett. Az ottani egyetemen, ha valaki minden papírját felmutatta, egy látogató jegyet kapott, ez volt a belépőjegy az összes előadásra. A francia női hallgatókról elismerőleg beszélt, becsülte szorgalmukat, szerénységüket, valamint azt is, hogy angol kollégáikkal ellentétben kerülték a kesztyűk, kalapok használatát, színes ruhák viselését, és egyszerű, nagyrészt sötét ruhákban jártak be az egyetemre. Az előadások során a hölgyek nem egy elkülönített részen foglaltak helyet, hanem a teremben szétszórva, a férfi hallgatókkal vegyesen. A két nem teljesen egyenrangúnak számított, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a következő részlet: *„Ha akár férfi-, akár nődiák elkésve érkezik, összább húzódnak a padban ülők s helyet csinálnak neki, hacsak lehet: hanem az igazi párisi diák nem áll fel a nőkollegájának. S ez igen természetes, mert ő tanulni akar, jegyzetelnie kell.”*⁴⁹

A pesti egyetemről és hallgatóiról azonban Zigány egyes tapasztalatokat szerzett. Úgy érezte, a tanárok a kellenél jobban elnézőek a hölgyekkel szemben, akik pedig nem is olyan kitartóak tanulmányaikban, mint a német hallgatónők. A hölgyek több olyan hibáját is kiemelte, amiken szerinte még változtatniuk kell az elkövetkező években: *„(...) az előadások közben lovagi udvariasságokat várunk férfi kollégáinktól; szeretünk az első padokban ülni s szívesen elfogadjuk, ha férfi kollégáink átengedik nekünk a maguk jó helyét;*

⁴⁸ ZIGÁNY 1901. 72.

⁴⁹ ZIGÁNY 1901. 73.

nem a legegyszerűbb ruháinkban járunk az előadásokra".⁵⁰ A párizsi és a pesti egyetemi közötti különbség jól kirajzolódik. Itthon is a nők követelték maguknak az egyenlőséget, kivételesen bántak velük az egyetemen, amit nem éreztek problémának. Zigány szerint azonban a baj az volt, hogy egyes nők mindezt el is várták.

Hazai vélemények az egyetemi koedukációról

Zigány Jolán beszámolóján kívül a *Nemzeti Nénevelés*ben több, a nők egyetemi tanulmányaival foglalkozó írás is megjelent. Relkovic Davorka 1904-ben a női egyetemi hallgatók érdekeit vette védelmébe. A hallgatónők hibáinak kiemelésével nem negatív képet akart festeni a hölgyekről, inkább figyelmeztetésnek szánta, hogy ezekre a továbbiakban odafigyeljenek és változtatni tudjanak rajta. Vétségnek tekintette például, hogy a nők férfi kollégáikkal órákon keresztül sétálgattak a folyosón, véleménye szerint az óráik közötti szabad idejüket azonban nem így kellett volna eltölteniük, hanem az intézmény által számukra kijelölt elkülönített szobájukban. A szerző szerint ezt kiváltságnak kellett volna tekinteniük, hiszen más egyetemeken nem kaptak ilyen helyiségeket a hölgyek.⁵¹ Ezzel Relkovic Davorka egyeteme részleges koedukációjára mutatott rá, azaz az előadások ideje alatt érintkezhetett egymással a két nem, azokon kívül azonban a nőknek félre kellett vonulni és idejüket a saját nemükkel tölteni. Az író mindemellett fontosnak tartotta, hogy a hallgatónők magaviseletét folyamatosan ellenőrizték, ez megszüntette volna a hölgyek hangos nevetgélését és beszélgetését a folyosókon, és a továbbiakban nem zavarták volna az órákat. Wlassics 1895. évi vonatkozó rendeletének módosításával Relkovic szerint elérhették volna, hogy helytelen magatartás esetén megnehezítsék a nőhallgatók további beiratkozását.⁵²

Szintén a *Nemzeti Nénevelés*ben közölte Vadász M. Elemér *Nők az egyetemen* című tanulmányát, melyben a bölcsészkarra vonatkozó megfigyeléseit írta le. A nők a tanulmány megjelenésekor már 20 éve jelentkezhetek az egyetemre, ennyi év elég volt ahhoz, hogy annak hosszabb távú hatását is megfigyelhessék. Vadász szerint azonban az a feltételezés, hogy a hölgyek majd jó hatással lesznek a férfi hallgatókra, elmaradt; az a gondolat, hogy egyetemi éveikre a két nem már nem fog egymásra visszatartó erőként hatni, nem lett igaz. A nőkre ráadásul még negatívabb hatása volt az együttes nevelésnek – vélte –, hiszen a férfakkal való állandó együttlétnek köszönhetően sokkal szabatosabban beszéltek, nőiességük erősen megcsappant, így Vadász nem tudta elképzelni, hogyan fognak ők férjhez menni tanulmányaik után.⁵³

Jablonkai József Károly *Coeducatio* című munkája az egyetemi koedukáció ellen felhozott érvek cáfolatával foglalkozott. A felsőoktatáson kívül maga a szerző sem helyeselte a két nem közös nevelését, ám kiállt az egyetemi koedukáció szükségessége és jó hatása mellett. Az egyetemi együttes nevelés ellenzőinek legfőbb érve szerint a nők gátolták a tudás megszerzésében a férfiakat. Az előadások során a tanároknak oda kellett figyelniük a hölgyek lelkének érzékenységre, vigyázniuk kellett, hogy „szeméremérzetüket” nehog-

⁵⁰ ZIGÁNY 1901. 74–75.

⁵¹ RELKOVIC 1904. 258.

⁵² RELKOVIC 1904. 259.

⁵³ VADÁSZ 1915. 285–289.

megsértsék. Felmerült, hogy a túlzó óvásnak köszönhetően „fontos és életbevágó kérdés tanulmányozhatásától esnek el”,⁵⁴ a kultúra pedig „elnőiesedik”. Jablonkai szerint azonban az értelmesebb férfihallgatók megszerezhették kérdéseikre a választ a könyvtárban, érdeklődésüket olvasással is kielégíthették. Az egyetemre jelentkező nőket pedig annyira érett gondolkodásúnak tartotta, hogy szerinte felesleges a „kényes” témák és kérdések elhallgatása előlük. Bennük is ugyanúgy felmerülhetnek ugyanazok a kérdések, mint a férfiakban. Mindkét nemnek megvannak a maguk kiforrott tulajdonságai, amelyek kölcsönösen pozitívan hatottak a férfiakra és a nőkre, ezzel egy újabb érvet állított az együttes nevelés fontossága mellé. A férfiak higgadtak, magatartásuk határozott, gondolkodásuk logikusabb és élesebb – vélte –, míg a nők érzelmekkel telítettek, kevésbé határozottak, logikájuk csekélyebb, „az erősebb nem védelmére és bátorságára támaszkodó”⁵⁵ lelkek.

A már idézett Zentai Károly szintén az egyetemi koedukáció híve volt, ám az együttes nevelés kezdetben szerinte nem valósult meg mindenhol az intézményeken belül. Míg az oktatás és az ebéd ideje alatt érintkezhetett egymással a két nem, addig külön női és férfi kollégiumokat hoztak létre. Szerinte mindez azért volt fölösleges, mert az egyetem hallgatói már érett felnőttek. A két nem kiegészíti egymást, eltanulják a másik tulajdonságait:⁵⁶ „A társasági hölgy megtanul az erősebb férfivel kéz- a kézben dolgozni az egyetem padjaiban, a szemináriumok, laboratóriumok asztalai mellett”,⁵⁷ és a nemek között kialakult kölcsönös bizalom sokat segít majd egész pályájuk során.

Külföldi kitekintés

Látható volt, hogy hazánkban az európai viszonyokhoz képest később vezették be a koedukált felsőoktatást, így számos külföldi példát jelenítettek meg munkáikban hazai szerzők. Sok év tapasztalatának leírása, összegzése mondatta ki a következő szerzőkkel, hogy az együttes tanulásnak nincsenek negatív tapasztalatai az egyetemeken.

Szabó Dénes *A nők felsőbb oktatása* című munkájában Elizabeth Blackwell életének bemutatásával kívánta bebizonyítani, hogy kezdetben külföldön se sikerült egyszerűen elvonatkoztatni attól, hogy egy nő is jelen van az előadásokon. A hölgy 1847. október 20-án jelentkezett a New York-i Geneva Medical College tanulójának. Az iskola a kérvény elbírálását a hallgatókra bízta, akik kivétel nélkül elfogadták azt. A tanulók még arra is odafigyeltek, Blackwell ne hogy félelemmel jöjjön közéjük, ezért ígéretet tettek, hogy nem fognak ellene bármi sértőt elkövetni.⁵⁸ Említésre méltó esetek tényleg nem történtek Blackwellel ebben az intézményben, tanulmányait ezután a St. Bartholomew's Hospital-ben folytatta, ahol azonban neme miatt hátrányba került. A nőgyógyászat tanára ugyanis nem akarta engedélyezni, hogy egy nő férfiakkal együtt vegyen részt az óráin, míg a bonctan tanító professzora „figyelmesebben” járt el egy hasonló esetben: megkérte, hogy néhány előadásán ne vegyen részt, mert ezen órák tartalma „nem egy ifjú

⁵⁴ JABLONKAI 1933. 61.

⁵⁵ JABLONKAI 1933. 63.

⁵⁶ ZENTAI 1936. 94.

⁵⁷ ZENTAI 1936. 94.

⁵⁸ „[D]e maguk részéről egyhangulag meghívják a kisasszonyt s fogadják, hogy magukviseletével nem fognak okot adni arra, hogy a kisasszony ezt a lépését valaha megbánja.” SZABÓ 1902. 19.

hölgy lelkének való”. Blackwell ismét hallgatótársaira bízta a döntést: *„levélben kérte, ne tekintse őt leánynak, hanem oly orvostanhallgatónak, mint a többi, a ki az egész bonctant akarja megtanulni; ha férfi tanulótársait azonban zavarja jelenléte s ők kívánják távollétét, készséggel aláveti magát határozatuknak.”*⁵⁹ A férfiak ekkor sem elleneztek az órákon való részvételét. Az ehhez hasonló esetek megoldására merült fel az a gondolat, hogy az ilyen jellegű tananyagokat női tanárok tanítsák a hallgatónőknek, vagy számukra elkülönített tanfolyamokat hozzanak létre.⁶⁰ Elsőként az a kérdés merülhet fel bennünk, honnan szereznek női tanárokat Elizabeth Blackwell számára, mikor tanulóként ő az első leány az intézményben, illetve az is, vajon kik tanítanak meg ezeket a témákat a női tanároknak, ha eddig se voltak hölgyek tanárként foglalkoztatva? A hallgatónők külön képzését végül az együttes tanulás fontosságát hangsúlyozva elvetették. Az egyetem úgy vélte, hogy a két nem külön tanítása esetén óhatatlanul is, de felmerülhet, hogy a női képzéseket könnyebbnek mondják a férfiakéhoz képest, és nem akarták különválasztani a képzést már azért sem, mert a női orvosoknak is kell a másik nemmel foglalkozni a gyakorlat során.⁶¹ A koedukáció ellenzői leginkább az erkölcsöket féltették, Szabó Dénes viszont a következő válasszal oldotta fel ezt a problémát: *„Ha a tanulónők számának szaporodásával alapos panaszok merültek fel, a két nembeli tanulás együttes tanulása ellen, így ebből csak az következik, hogy oly nők is kerültek az egyetemre, kiknek tanulásvágyuk komolyságában alapos kételyek merültek fel, s azért nem e pályákra valók voltak.”*⁶² Láthatjuk, hogy a koedukációt, így a női hallgatótársakat sikerült elfogadnia a férfiaknak, Elizabeth Blackwell-lel pedig kifejezetten befogadóak voltak.

Várnai Arvéd *A koedukációs iskola* című munkájának legfőbb kérdése az volt, hogy az addigi rendszer megtartásával vagy a koedukáció útján biztosítható-e a *„jellem és az intellektus legmagasabb tökélyének megközelítése”*?⁶³ Szintén amerikai példákon keresztül mutatta be az egyetemek együttes nevelésének pozitív oldalát. 1900-ban az Amerikai Egyesült Államok felsőoktatási intézményeinek 65,5% koedukált iskola volt,⁶⁴ ebből kifolyólag a témával kapcsolatos több mint fél évszázados tapasztalatukból sokat lehetett tanulni. Természetesen, mint mindenhol, itt is akadtak ellenzői az együttes nevelésnek. Legfontosabb érvük a két nem fokozatos „eltűnése”, és a koedukált iskolák hatására kialakuló „nem nélküli lények” voltak. Az Ohio állami koedukált egyetem elnöke a következőket írta a két nem arányairól és mindennapi találkozásairól, érintkezéseikről: *„Jelenleg 1420 hallgatónk van, ebből 600 nő. (...) A tornatermekben, könyvtárakban, laboratóriumokban a nők ép úgy járnak-kelnek, mint a férfiak. Mindnyájan az egyetemen kívül laknak és ott vesznek ki lakást, ahol nekik tetszik.”*⁶⁵ A kápolna volt az egyetlen olyan helyiség, ahol kötelezően külön kellett a nőknek és a férfiaknak helyet foglalniuk. Az egyetem elnöke azonban ezt a kikötést is feloldotta volna. Nem vezettek be külön szabályokat a nőknek, az összes hallgatónak egy előírást kellett betartania: *„ez a kifogástalan magaviselet és tökéletes figyelem az előadá-*

⁵⁹ SZABÓ 1902. 30.

⁶⁰ SZABÓ 1902. 31.

⁶¹ SZABÓ 1902. 31.

⁶² SZABÓ 1902. 32.

⁶³ VÁRNAI 1913. 3.

⁶⁴ VÁRNAI 1913. 3.

⁶⁵ VÁRNAI 1913. 46–47.

sokra.”⁶⁶ A Várnai által megjelenített európai tudósok elismerték az amerikai felsőoktatás koedukációjának sikerét, azonban kétségbe vonták, hogy megvalósítása kontinensünkön hasonló fejlődést eredményezne-e. Szerintük az amerikai nemzet rendelkezett egy sajátos önkontrollal, ami azonban nem minden nemzetre volt jellemző. A szakemberek féltek, hogy önfegyelem hiányában a két nem szoros kapcsolatából nem házasság fog kialakulni, hanem erkölcsük romlásához vezet.⁶⁷

Összegzés

A 19. századi női emancipációs mozgalom, a gazdasági és társadalmi változások lehetőséget teremtettek arra, hogy a tanulni vágyó hölgyek akár egyetemi végzettséget szerezhessenek, az egyetem kapui megnyíltak a nők előtt. A tanulmányban bemutatott források tükrében jól látható, hogy a nők egyetemi tanulmányainak sikerességét kevésbé fontos kérdésként jelenítik meg a szerzők, a hangsúlyt az erkölcsiségre, a női lélek érzékenységére és a két nem együttes oktatásának következtében kialakuló problémákra helyezték. Több félelem is megfogalmazódott a felsőoktatás koedukációjával kapcsolatban: az együttes oktatásnak köszönhetően a két nemre jellemző sajátos tulajdonságok eltűnését, „nem nélküli lények” születését jósolták meg, de az a gondolat is felmerült, hogy a nők elférriasodnak vagy a kultúra „elfeminizálódik”. Ezen félelmek elvetése vagy bizonyítása nyitott kérdés maradt jelen írásban, megválaszolása más tudományterületek (pl. szociológia, pszichológia stb.) bekapcsolását is igényelné.

FORRÁSOK

MÁRIA DOROTHEA 1896	A Mária Dorothea Egyesület. <i>Vasárnapi Újság</i> , 43. (1896):45. 747.
MÁRIA DOROTHEA 1891	A Mária Dorothea Egyesület kérvénye. <i>Nemzeti Nőnevelés</i> , 12. (1891):12. 448–449.
FELSŐBB NŐOKTATÁS 1896	A felsőbb nőoktatás. <i>Vasárnapi Újság</i> , 43. (1896):41. 689.
B. BALASSA 1891 [2006]	B. BALASSA Antal: Nők az egyetemeken. In: <i>A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895</i> . Szerk. FÁBRI Anna – BORBÍRÓ Fanni – SZARKA Eszter. Budapest, 2006. 163–165.
FESZL 1896	FESZL Géza: A szegénység és a nő. <i>Athenaeum</i> , (1896):4. 589–603.
GLÜCKLICH 1906	GLÜCKLICH Vilma: A koedukáció. <i>Népmívelés</i> , 1. (1906):2. 42–44.
GYÖRGY 1887	GYÖRGY Aladár: A Mária Dorothea-Intézet. <i>Nemzeti Nőnevelés</i> , 8. (1887):14. 272–283.

⁶⁶ VÁRNAI 1913. 48.

⁶⁷ VÁRNAI 1913. 48.

- GYÖRGY 1891 GYÖRGY Aladár: Nők mint orvosok. *Nemzeti Nőnevelés*, 12. (1891):8–9. 341–349.
- HOFFMANN 1873 HOFFMANN Mór: *A nőnevelésről. Különös tekintettel hazai viszonyainkra*. Pest, 1873.
- JABLONKAI 1933 JABLONKAI József Károly: *Coeducatio*. Budapest, 1933.
- KISASSZONYOK 1896 Kisasszonyok az egyetemen. *Pécsi Közlöny*, 1896. október 8. 2.
- KORNIS 1927 KORNIS Gyula: A régi magyar nőmozgalom és leánynevelés. *Budapesti Szemle*, 55. (1927):593. 57–94.
- RADNAI 1898 RADNAI Rezső: A felső fokú nőképzés Ausztriában és a bécsi leánygimnázium. *Nemzeti Nőnevelés*, 19. (1898) 298–320.
- RELKOVIC 1904 RELKOVIC Davorka: Az egyetemi nőhallgatók érdekében. *Nemzeti Nőnevelés*, (1904) 255–259.
- SZABÓ 1902 SZABÓ Dénes: *A nők felsőbb oktatása*. Kolozsvár, 1902.
- SZÉKELY 1910 SZÉKELY György: A koedukáció kérdéséhez. *Nemzeti Nőnevelés*, 31. (1910) 385–389.
- VADÁSZ 1915 VADÁSZ M. Elemér: Nők az egyetemen. *Nemzeti Nőnevelés*, 36.(1915):7–8. 285–289.
- VÁRNAI 1913 VÁRNAI Arvéd: *A koedukációs iskola*. Vác, 1913.
- WESZELY 1906 WESZELY Ödön: A koedukáció kérdése. *Népmívelés*, 1. (1906):2. 45–51.
- WLASSICS 1915 WLASSICS Gyula: A nők a főiskolákon. *A Nő*, 2. (1915):12. 188–189.
- ZENTAI 1936 ZENTAI Károly: *A nemek együttes nevelésének kérdése*. Szeged, 1936.
- ZIGÁNY 1901 ZIGÁNY Jolán: A nők egyetemi élete külföldön és hazánkban. *Nemzeti Nőnevelés*, (1901):2–3. 63–75.

IRODALOM

- CLARK 2008 CLARK, Linda L.: *Women and Achievement in Nineteenth-Century Europe*. Cambridge, 2008.
- DYHOUSE 1995 DYHOUSE, Carol: *No distinction of sex? Women in British universities, 1870–1939*. London, 1995.
- JÁKI 1962 JÁKI László: Nőhallgatók részvétele a felsőoktatásban. 1894–1941. *Demográfia*, 5. (1962):2. 219–228.
- KÉRI 2008 KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs, 2008.

- LADÁNYI – NAGYNÉ 1976 LADÁNYI Andor – NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *Nők az egyetemen*. Budapest, 1976.
- MÜLLER 2001 MÜLLER Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914). *Korall*, (2001):3–4. 203–220.
- NAGYNÉ 1969 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)*. Budapest, 1969.
- PUKÁNSZKY 2006 PUKÁNSZKY Béla: *A nőnevelés évezredei*. Budapest, 2006.
- RÜEGG 2004 *Geschichte der Universität in Europa. Band III. Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg 1800–1945*. Hrsg. RÜEGG, Walter. München, 2004.

Opinions and Thoughts about Women's Higher Education at the Turning of the 19th and 20th Century

by Dóra Pálmai

(Summary)

In 1895, as a result of the ministerial decree by Gyula Wlassics, it became possible for universities to open their doors to women at the Faculties of Humanities, Medicine and Pharmacology in Hungary. However, it should be kept in mind that in the 19th century the natural duty of women was to be a mother and a wife. Hence it is understandable that this was the reason why it took many years to issue Wlassics's decree that allowed the education of women at the universities and colleges as well. This study aims to give a short insight into the opinions about women's higher education which were published in the studies, monographs and journals at the end of the 19th and at the beginning of 20th century in Hungary.

Vörös Katalin

A magyar iparoktatás „hadi útja”

A magyar szakképzés kihívásai az első világháború éveiben

Az 1890-es évek végére kialakult Magyarországon a modern, intézményesült iparoktatás rendszere. A képzett szakmunkások nevelése a korszakban az egyes országok közötti hatalmi versengés szerves része volt.¹ Ennek a versenynek a csúcspontját az első világháború jelentette, amikor az addig elért eredmények a harctéren is megmérettettek. A háború során a hadászati célokat kielégítő ipari termelés felértékelődésével az iparoktatás még fontosabb szerephez jutott, a harcok elhúzódásával viszont a szakoktatásnak új problémákkal és feladatokkal kellett szembenéznie.

A dualizmus kori intézményesült magyar szakoktatás diskurzusát az első világháborúig alapvetően a gazdasági érdekek és a modernizáció századfordulós narratívája határozta meg, mely kapcsán olykor felmerültek szociálpolitikai (szegényügy, bűnmegelőzés, gyermekvédelem stb.) kérdések is, de ezeket hangsúlyossá az első világháború eseményei tették. A modernizációs törekvések, a gazdasági érdekek és a szociális gondoskodás kérdései ugyanis együttesen határozták meg a magyar szakképzés szerepköreinek módosulását az első világháború során. A szakképzés rendszerében bekövetkezett változások feltérképezésével nemcsak az oktatási rendszer egy szeletéről kaphatunk árnyaltabb képet, hanem a háború háttérre gyakorolt hatásáról és az állami szociálpolitikáról is.

A hazai történeti kutatásokban a munkásság, az ipar és ezzel együtt a szakoktatás története hosszú ideig nem jelent meg mint önálló kutatási téma, illetve negatív konnotáció kísérte az adott témaköröket feldolgozó munkákat. A második világháború után az államhatalom ideológiai alapon, tudománypolitikai beavatkozásokkal kezdeményezte a munkásszótörténetének feltárását. Ennek köszönhetően máig hatóan „*ártott az ügynek, mert sértette a kutatás szabadságát és elkedvetlenítette a kutatókat*”.² Az elmúlt években viszont ismét születtek a munkásság és az ipar történetének tárgykörében releváns hazai írások, melyek igyekeztek levetkőzni a múlt hibáit és bekapcsolódni a nemzetközi tudományos diskurzusba is.³ A szakképzés kérdésével azonban továbbra is elenyésző számú kutató foglalkozik, mind a történészek, mind a neveléstörténészek közül.⁴ A szakképzés első világháború alatti története egy-egy iskola históriáját feltáró munka kapcsán elevenedik meg az adott intézményre vonatkozó legfontosabb adatokkal,⁵ de átfogóan eddig nem foglalkoztak a kérdéssel.⁶

1 Erről tanúskodnak többek között a *Magyar Iparoktatás* című folyóiratban 1897 és 1917 között rendszeresen közölt külföldi tudósítások, amelyekben az egyes országok elért eredményeit vetették össze.

2 Vö. PÁLDI-KOVÁCS 2007.

3 A témakörrel foglalkozó szerzők (a teljesség igénye nélkül): Belényi Gyula, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Páldi-Kovács Attila, Szulovszky János, T. Mérey Klára, Valuch Tibor, Vass Tibor.

4 A szakképzéssel kapcsolatban született fontosabb publikációk: BÓDY 2006; NAGY P. T. 1994, 1999; NAGY A. 2010, 2011, 2013, 2014a., 2014b.; SZÉKELY 2013.

5 ANTAL 1996; BORSI 2000; PANDUR 1988.

6 Az utóbbi időben megjelent, összefoglalónak szánt munkák az első világháború alatti eseményekről csak

Jelen tanulmány a különböző hivatalnokok és szakemberek tanulmányai, vonatkozó törvények, rendeletek, állami statisztikák, beszámolók és iskolai értesítők, valamint az iparoktatás legfontosabb orgánumának számító *Magyar Iparoktatás* című folyóirat segítségével igyekszik bemutatni a magyar középfokú iparoktatás első világháború alatti történetét, különös figyelmet fordítva a rokkant katonák oktatásában és rehabilitációjában játszott szerepére, illetve az ennek érdekében felállított új intézménytípusra, a *rokkantiskolákra*.⁷

Az iparoktatás működése az első világháború idején

A háború kitörését követően az oktatás zavartalanságát az 1914. október 8-án kelt belügyminiszteri rendelettel⁸ kívánták biztosítani. A rendelet értelmében különböző iskolai épületeket hadi célokra csak indokolt esetben rekvirálhattak. Számos ipariskola első világháború alatti történetét vizsgálva azonban láthatjuk, hogy épületeik kisajátítása több esetben is „feltétlenül szükségesnek” mutatkozott. Az iskolák tantermeit legtöbbször ideiglenes kórházakká, katonai szállásokká alakították át, míg az arra alkalmas szakiskolai műhelyeket a haditermelés szolgálatába állították.⁹ Így fordulhatott elő, hogy a kassai állami felső ipariskola az 1914/15-ös tanévet csak öt hónapos késéssel kezdhette meg, hiszen addig tantermeiben hadikórházat rendeztek be a galíciai harcterek sebesültjei számára. A tanítás menete 1915 januárja után sem volt teljesen zavartalan; a gyakorlati oktatás a háború végéig nem tudott a korábbi tanterv szerint megvalósulni, hiszen a tanműhelyeket katonai céloknak rendelték alá. A háború első hónapjaiban katonai járművek javítását kezdték meg az iskolában, majd lőszergyártásra, 1916-tól pedig művétagok készítésére szervezték át a műhelyeket.¹⁰

A pécsi fémipari szakiskolában – az értesítők tanúsága szerint – csupán egy hónapos késéssel indult meg a tanítás 1914 őszén. Októberig ugyanis a harcba vonuló katonák ideiglenes elszállásolására rendezték át az iskola termeit. A tanműhelyekben ennél jóval hosszabb ideig nem folyhatott érdemi oktató munka, hiszen a háború során ugyancsak katonai járművek javítására és lőszergyártásra alakították át őket.¹¹ Nemcsak a fémipari, illetve gépészeti ipariskolák vették ki aktívan a részüket a haditermelésből, hanem a többi iparág szakképző intézményei is hozzájárultak a maguk termékeivel: a szövőiskolák katonai takarókat, a kosárfonó iskolák töltény- és málhakosarakat, a nőipariskolák katonai fehérneműket készítettek a hadsereg számára.¹²

szórványosan (GYÖRIVÁNYI 2000; FERICSÁN 1999, 2001), vagy egyáltalán nem emlékeznek meg (SZŰCS 1996; OROSZ 2003).

⁷ A Hadigondozó Hivatal iratanyagának legnagyobb része elpusztult, a fellelhető töredékes dokumentumok 1919 után keletkeztek.

⁸ Az 1914. évi 170.400. sz. belügyminiszteri körrendelet az iskolahelyiségeknek a tanítás céljára való szabadon tartásáról. In: MRT 1914. 2346–2347. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1914/?p-g=2498&layout=s [2015.06.22.]

⁹ A győri fa- és fémipari szakiskola termei is kórházként funkcionáltak a háború első hónapjaiban, így a tanítás az 1914/15-ös tanévben 4 és fél hónapra rövidült. Műhelyeiben az első évben lőszert is gyártottak. ÉRT. GYŐR 1916. 4.

¹⁰ ANTAL 1996. 47–48.

¹¹ ÉRT. PÉCS 1915. 1–2.

¹² VÍG 1932. 481.

A hadi célokra igénybe vett iskolai műhelyeket általában a hadsereg irányítása alá helyezték, míg a gyógyászati célú rekvirálás nem minden esetben jelentette a polgári vezetés felfüggesztését. Az 1918/19-es tanév elején a korábban a katonaság által elfoglalt tantermeket az iskolák többsége visszakapta, kivéve öt ipariskolát (Brassó, Debrecen, Pozsony, Szatmárnémeti, Szeged),¹³ melyek épületeit továbbra is hadászati céloknak rendelték alá, így oktatási funkcióikat csak nehezen tudták ellátni.¹⁴

Az 1916. évi román betörés az erdélyi ipariskolák működését is megnehezítette: a brassói faipari, a székelyudvarhelyi agyagipari és a nagydisznói szövőipari szakiskolák elmenekültek a román csapatok elől. A menekülő tanárok és diákok koordinálását az újpesti faipari szakiskola látta el. Számos helyi újságban intéztek felhívást a szétszóródott növendékek összegyűjtésére és megsegítésére.¹⁵ A székelyudvarhelyi szakiskola Budapestre érkező diákjainak elméleti oktatása az állami felső építőipari iskolában valósulhatott meg, az intézet falai között azonban csak az agyagipari tagozat műhelyoktatására nyílt lehetőség. A kőiparos növendékek gyakorlati képzésének Seenger Béla udvari kőfaragó mester műhelye adott otthont.¹⁶ A nagydisznói ipariskola tanárait és növendégeit a szakiskola profiljának megfelelően Késmárkra helyezték át, és itt végezték munkájukat 1917 nyaráig, amikor valamennyi menekült intézet visszatérhetett saját városába. Az első világháború lezárásával a legtöbb, határon túlra került szakiskola folytatta működését, de már egy másik állam fennhatósága alatt.¹⁷

A Monarchia katonai szövetségi viszonyai a magyar szakoktatásra is hatást gyakoroltak. A Törökországgal kötött együttműködés részét képezte, hogy – az ország gazdasági fellendülését segítő – Magyarországról több szakember utazott volna Törökországba a szakképző intézetek megszervezésének elősegítésére, a háborús körülmények azonban ennek tényleges megvalósulását meggátolták. Ezért Magyarország 150 török ipari tanulót fogadott, akiket különböző ipariskolákban helyeztek el pár hónapos nyelvi előkészítést követően. Így kerülhetett 5 diák (fa- és fémipari osztályokba vegyesen) a győri szakiskolába is.¹⁸

Hadiszolgálatban az iskola

A világháború négy éve alatt az Osztrák-Magyar Monarchia összesen 9 millió embert állított fegyverbe, közülük 3,4 milliót Magyarország és Horvátország területéről. Ez azt jelenti, hogy több-kevesebb ideig a 18 és 53 év közötti férfilakosság nagyobb hányada teljesített katonai szolgálatot.¹⁹ A szakiskolák oktatóit és diákjait egyaránt érintette a hadba vonulás, bizonyos esetekben azonban ez nem jelentett tényleges frontszolgálatot. A jól képzett

¹³ A háború kezdetén a Kereskedelemügyi Minisztérium alá tartozó középfokú oktatási intézmények száma: 4 felsőipari, 26 ipari szakiskola, 10 nőipariskola 3 technológiai iparmúzeum és 68 továbbképző tanfolyam volt, 7201 tanulóval. (Víg Albert titkár jelentése alapján: OKIT [Országos Kereskedelmi és Iparoktatási Tanács] Jegyzőkönyve, 1916. június 27-én, 9–13. In: *Magyar Iparoktatás 1915–1916. évf. melléklete.*)

¹⁴ Víg 1932. 482–483.

¹⁵ Például: *Nyírvidék*, 37. (1916):77. 6.; ÉRT. SZÉKELYUDVARHELY 1917. 1–2.

¹⁶ ÉRT. SZÉKELYUDVARHELY 1917. 1.

¹⁷ KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 75.

¹⁸ ÉRT. GYŐR 1917. 4–5.

¹⁹ ROMSICS 2005. 106.

mérnök-tanárok, a tapasztalt művezetők és a képzésük végén járó diákok gyakran egy-egy hadiüzemben vagy rokkantiskolában kerültek elhelyezésre. A tanulmányi idejüket megszakítva hadba vonuló ipari és kereskedőtanoncoknak – egy 1915 szeptemberében kelt rendelet értelmében – lehetőségük nyílt tanulmányaik gyorsított lezárására, amennyiben a teljes tanulmányi idejük kétharmadát már letöltötték.²⁰ A rendelet egyszerre adott lehetőség a harcoló tanoncok függőben lévő státuszának rendezésére, illetve a még bevonulás előtt állók számára a „tanulás terheinek” időelőtti lerázására, így talán nem mellékesen harci kedvük és lojalitásuk fokozására.

Az intézkedésre már csak azért is szükség volt, hiszen az ipari munkások 30%-a már röviddel a háború megindítása után bevonult. A harci események elhúzódásával ez a szám megközelítette az 50%-ot. A végzett vagy képzésük végén járó (ipariskolai) diákok közül sokan szinte törvényszerűen egy-egy stratégiailag fontos üzemhez, gyárhoz kerültek, illetve a hadsereg műszaki alakulataihoz vagy a haditengerészethez sorozták be őket. Gyakran előfordult, hogy mint kvalifikált mezőgazdasági gépkezelők a harctéren lévő munkások feladatait vették át.²¹ Szerepük a háborús időszakban több szempontból is felértékelődött, köszönhetően szaktudásuknak. Az iskolai értesítők tanúsága szerint a hadba vonuló diákok aránya a felső ipariskolák esetében egységesen 30%, az ipari szakiskoláknál viszont jóval nagyobb szórást mutatva 10–30% között mozgott,²² köszönhetően a diákok alacsonyabb átlagéletkorának.²³ A katonai szolgálatot teljesítő tanárok aránya a háború négy éve során átlagosan 15–20% közötti.²⁴ A tanonciskolák esetében a statisztikai adatok jóval nagyobb mértékű létszámcsökkenést és lemorzsolódást mutatnak, amely – az életkori sajátosságoknak is köszönhetően – ritkán jelentett konkrét katonai szolgálatot a diákokra vonatkozóan. A középfokú iskolák esetében tényleges bezárásról nem beszélhetünk a tárgyalt időszakban, ezzel ellentétben a tanonciskolák gyakran szüneteltették működésüket: míg az 1913/14-es tanévben még 732 iskola működött, addig 1917/18-ban már csak 618 intézmény fogadta a tanoncokat. Ugyanezen éveket összehasonlítva a tanítók száma 5367-ről 3107-re, a diákoké pedig még ennél is drasztikusabban: 109.660-ról 51.254-ra esett vissza. A diákok ilyen nagymértékű „iskolakerülése” miatt egyrészt a „kenyérkeresők” hadba vonulásával elkezdett gazdasági vákuumot okolhatjuk, amely rákényszerítette a családokat, hogy a gyermekek az iskolapad helyett szüleiknek segédkezzenek, másrészt a mesterek és tanárok nagyarányú hadba vonulásával a tanoncok szakmai képzése is sok esetben megvalósíthatatlanná vált. Az „iskolakerülés” természetesen nemcsak a szakoktatásban tanulókat érintette a háborús évek során (1. táblázat).²⁵

20 A m. kir. minisztérium 1915. évi 3.551. M. E. számú rendelete. In: MRT 1915. 1574–1576. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1915/?pg=0&layout=s [2015.06.22.]

21 ÉRT. GYŐR 1916; ÉRT. GYŐR 1917; ÉRT. GYŐR 1918; VÍG 1932.

22 ÉRT. GYŐR 1916; ÉRT. GYŐR 1917; ÉRT. GYŐR 1918; ÉRT. PÉCS 1915; KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 301–302.; *Magyar Iparoktatás*, (1916/17):5–6. 177–187., 7–8. 234–246.; VÍG 1932. 479–483. és ANTAL 1996. 45–49. alapján.

23 Az ipari szakiskolákat a 12. életévüket betöltött, legalább hat elemi vagy a középiskola első két osztályát végzetten kezdhették meg, a képzés 4 éves volt. A felső ipariskolák 3 éves képzését a 14. életévüket betöltött és legalább négy polgárit vagy középiskolát végzetten kezdhették meg. MÉSZÁROS 1995; OROSZ 2003.

24 1913/14-es tanévben az ipari szakiskolák tanárainak száma 492 fő, míg 1914/15-ben csupán 383 volt. Az 1917/18-as tanévben viszont felemelkedett 446 főre. KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 302.

25 Az elemi iskolások első világháború alatti működésének lehetséges problémáiról vonatkozó tanulmányában Kéri Katalin részletesen beszámolt. Lásd KÉRI 2010.

	Mindennapi tankötelesek (6–11 évesek)		Ismétlő tankötelesek (12–14 évesek)		Összes tankötelek	
	Iskolába jár	Iskolába nem jár	Iskolába jár	Iskolába nem jár	Iskolába jár	Iskolába nem jár
1913/14. tanév	2.077.938 (90,1%)	228.241 (9,9%)	728.346 (82,7%)	152.876 (17,3%)	2.806.284 (88%)	381.117 (12%)
1916/17. tanév	1.880.142 (89,3%)	225.676 (10,7%)	460.353 (71,9%)	180.205 (28,1%)	2.340.495 (85%)	405.881 (14,8%)
1917/18. tanév	1.849.422 (89,5%)	216.394 (10,5%)	454.075 (73,3%)	165.350 (26,7%)	2.303.497 (85,8%)	381.744 (14,2%)

1. táblázat – Az iskolába nem járó tankötelesek Magyarországon az 1913/14. és az 1917/18. tanév között az összes tankötelezettre vonatkozóan²⁶

A mindennapi, iskolarendű képzés mellett a szakoktatás kevesebb tárgyalta, de annál fontosabb részét jelentő továbbképzéseket, illetve specializálódást lehetővé tevő szaktanfolyamokat szintén hátrányosan érintették a hadi események. Az ipari szaktanfolyamok száma lényegesen lecsökkent, különösen az 1914/15-ös tanévben, amikor az előző tanévi 633 tanfolyam helyett csupán 71 került megrendezésre, a hallgatók száma pedig 18.860-ról 3119-re esett vissza. Bár a háború harmadik évétől e téren már jelentős javulást figyelhetünk meg – különösen a diákok létszáma gyarapodott ismét lényegesen (1917/18-ban már 14.862 volt) –, de a tanfolyamok száma (1917/18-ban 334) még mindig jóval alatta maradt az utolsó békeév szintjének.²⁷ A megtartott tanfolyamok profilját is átalakította a háború. Nagy hangsúlyt kaptak a már korábban is népszerű mezőgazdasági és aratógép-kezelői tanfolyamok, melyek a mezőgazdasági munkaerő hiánypótlását célozták. A hadsereg igényeinek megfelelően új típusú képzésként jelentek meg – például a szegedi felső ipariskolában – a repülőgép-szerelői tanfolyamok.²⁸

Az összesített statisztikai adatok azonban sokszor elrejtik az egyes intézmények működése során érzékelhető „válságot”. Az egyes ipari szakiskolák történetét vizsgálva jóval árnyaltabb képet kaphatunk a háború alatti szakoktatást érintő tényleges kihívásokról. A marosvásárhelyi ipari szakiskolának például 3 tanára és 3 művezetője is hadba vonult az 1915/16-os tanévben, vagyis a tanári kar közel 40%-a, melynek eredményeként az oktatást csak az osztályok összevonásával tudták megoldani.²⁹ A háború előtt megnyílt pécsi fémipari szakiskola esetében a művezetők fele hadi szolgálatot teljesített, mely különösen megnehezítette az iskola működését.³⁰ A győri fa- és fémipari szakiskolánál pedig az is előfordulhatott, hogy az 1916/17-es tanévben egyetlen faipari műhelyvezető sem dolgozott az intézetben az áthelyezések vagy katonai szolgálatok miatt. Az iskola hatékony működését tovább hátráltatta az igazgató, Nagy Győző bevonulása is.³¹

²⁶ KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 293. alapján. Az adatokból egyértelműen kiolvasható, hogy az idősebb, valamint a szakképzésben tanulók esetében az iskolába-nem-járás jóval magasabb arányokat mutat.

²⁷ KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 297–302.

²⁸ VÍG 1932. 481.

²⁹ *Magyar Iparoktatás*, (1916/17):5–6. 177–187.

³⁰ ÉRT. PÉCS 1915. 2–4.

³¹ ÉRT. GYŐR 1917. 3–6.

A minisztériumi rendeletek minden újabb beruházást, kinevezést tiltottak, és szigorú takarékoságot írtak elő. A háború során az 1914/15-ös költségvetést tekintették iránymutatónak az állami költségvetésekben, melyek szakképzésre vonatkozó adatsorai alapján az előző évek folyamatos intenzív emelkedését megtörve stagnálást mutatnak.³² Azoknak az intézeteknek, amelyek a háború kitörése előtt pár évvel jöttek létre, és még nem rendelkeztek saját épülettel (például a beszercebényai, a fumei, a miskolci, a nagyváradai és a pécsi ipari szakiskolák), továbbra is ideiglenesnek szánt, hiányosan felszerelt helyiségekben kellett megvalósítaniuk az oktatómunkát. Mindezek ellenére a beruházásokra is találhatunk két ellenpéldát, így a budapesti vagy a győri iskola fémipari műhelyének bővítése – a megszorítások ellenére – a háború éveiben valósulhatott meg.³³

A sorozások által megritkított tanári karnak és a redukált diáklétszámnak köszönhetően rendszeressé vált a tanórák lecsökkentése, az osztályok összevonása, illetve egyes tanfolyamok ideiglenes szüneteltetése. Mindezeket figyelembe véve, a kormányzat törekvései ellenére – legyen szó tényleges rendelkezésekről vagy a különböző médiumok szintjén megfogalmazott elvi kijelentésekről és tényszerű megállapításokról – a szakoktatás „zavar-talanságáról” csak elvétve beszélhetünk a háborús években.³⁴

Nők a „pályán”

Ha az első világháború szakképzésre gyakorolt hatását gender szempontból vizsgáljuk, egyértelmű változásokat tapasztalhatunk a békeévekhez képest. A harci eseményeket egyfajta katalizátorként is értelmezhetjük az 1914 előtt megkezdett női emancipációs törekvések folyamatában.

A háború szülte munkaerőhiány következtében a nők egyre nagyobb számban kaptak lehetőséget bizonyos munkakörök betöltésére, így megfelelő szakképzésük is hangsúlyosabbá vált a korábbiakhoz képest. Ezt bizonyítja a *Magyar Iparoktatás* című folyóirat is, mely jóval gyakrabban és nagyobb terjedelemben foglalkozik a női szakoktatás kérdéseivel a háború során, mint az azt megelőző évtizedekben. Az 1914/15. és 1916/1917. közötti évfolyamokban³⁵ évente átlagosan 3,3 önálló tanulmány jelent meg női szakképzéssel kapcsolatban, míg 1896/97. és 1912/13. között csupán 1,2. Ha figyelembe vesszük, hogy a békeévekben közel 100, míg a háború során 43 tanulmány jelent meg egy évfolyamban, akkor ezek a számok egyértelműen alátámasztják a női tematika erőteljesebb jelenlétét

³² Az 1914/15-ös állami költségvetés adatai szerint a Kereskedelemügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó kereskedelmi és ipari szakoktatásra összesen 5.045.600 Korona, az 1916/17-es költségvetési évben 5.079.300, az 1917/18-as költségvetési évben pedig összesen 5.243.520 Korona volt előirányozva. KÖLTSÉGVETÉS 1914/15–1917/18.

³³ VÍG 1932. 482.

³⁴ Az iparoktatási intézetek 1915/16. évi működése köréből. *Magyar Iparoktatás*, (1916/17):5–6. 177–187., 7–8. 234–246.; VÍG 1932. 479–483. és ANTAL 1996. 45–49. alapján.

³⁵ Az 1913/14-es évfolyam adatait az átlag számításakor nem vettük figyelembe, mert egy évben összesen 17-szer jelent meg tanulmány vagy tanulmányrészlet a női szakképzéssel kapcsolatban. Ilyen kirívóan sok tanulmány sem előtte, sem utána nem foglalkozott a kérdéssel (illetve más témakörrel sem), így a többi háború előtti lapszám statisztikai eredményeit erősen torzította volna. A tanulmányok kimagaslóan magas számának magyarázata lehet, hogy három szerző (Dörfel Janka, Orel Géza és Barankay Lajos) is az adott évben tért vissza hosszabb külföldi tanulmányútjáról, melyről részletesen beszámoltak (17 tanulmányból 13-nak ezen utak tapasztalatait adják a témáját).

1914 után.³⁶ Ezzel együtt az is nyilvánvaló, hogy a nők, illetve a lányok szakoktatásának kérdése továbbra is csak másodlagos pozíciókat vívhatott ki magának a fiúkéval szemben, mely többek között a női szakoktatás sajátos képzési rendszerével és iskolatípusaival is magyarázható. Miként Christine Mayer a 19. századi német női szakoktatásra vonatkozóan megállapította: a női képzés sajátossága többek között abban is megragadható, hogy a tradicionális, családhoz köthető hivatásra (anya, illetve feleség) és a munkavállaló szerepre egyszerre készített fel, ennek következtében a női szakoktatás soha sem vált olyan gyakorlatorientálttá és szakszerűvé, mint a fiúké, így piaci értéke is alacsonyabb maradt. A német rendszerben az eltérést nemcsak a szűkebb „nőies iparágak” jelentik a képzési palettán, hanem a fiúkkal szemben a duális rendszer, tehát a külső gyakorlati helyek hiánya is.³⁷ A hazai szakoktatás esetében számos hasonlóságot vélhetünk felfedezni a Mayer által összefoglaltakkal (például a képzés funkciója, megítélése stb. terén).³⁸ A dualizmus oktatási rendszerének kiépülésével és a nők művelődési jogainak kiszélesedésével mind több képzési forma vált elérhetővé mindkét nem számára. A lányok nevelése, szakképzése azonban minden előrelépés ellenére sem érte el azt a teljességet és megbecsülést, mint a fiúké. A női szakoktatás gazdasági jelentősége, számos sajátossága miatt (a képzés színvonala, a végzett diákok munkavállalási sajátosságai stb.)³⁹ nem lehetett számottevő, különösen igaz ez az egész korszakban a női ipariskolák vonatkozásában. A kereskedelmi szakoktatás esetében viszont a lányok képzésének minősége jóval közelebb került a fiúkéhoz, mint az ipari iskolák esetében.⁴⁰

A női munkaerőben rejlő potenciált és oktatásuk piaci érdekeknek megfelelő átalakítását már a kortársak is hangsúlyozták, ebbe az irányba jelentett elmozdulást az első világháború alatt a középfokú leányoktatás reformja. A női kereskedelmi oktatás a háború során nemcsak a *Magyar Iparoktatás* hasábjain jelentkezett rendszeresen visszatérő kérdésként, hanem több politikai és közéleti folyóiratban is felmerült a nőnevelés kapcsán.⁴¹ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején ugyanis rendeleti úton alakították át a középfokú leányoktatást, amellyel létrejött a szakoktatás egy újabb intézménytípusa, a felső kereskedelmi leányiskola.⁴² A rendelet értelmében a felsőbb leányiskolát hét évfolyamúvá alakították át és az utolsó három évfolyama jelentette a felső

³⁶ Valamennyi lapszámot figyelembe véve 1896 és 1917 között évente átlagosan 1,5 önálló tanulmány foglalkozott kifejezetten a női szakoktatás kérdésével (a *Magyar Iparoktatás* 1896 és 1917 közötti lapszámai alapján).

³⁷ Ezért lehetett, hogy a német szakoktatáson belül a nők képzése teljes idejű, tehát nem duális rendszerben fejlődött ki, illetve működött még a weimari Németország idején is. MAYER 1996.

³⁸ A két rendszer közötti hasonlóságot erősíti, hogy a magyar női ipariskolák számára a német intézmények egyértelműen példaként szolgáltak. Vö. FERICSÁN 2001.

³⁹ A női ipariskolákat, kereskedelmi tanfolyamokat, illetve a háztartási és gazdaasszony-képzőket a magas tandíjnak is köszönhetően gyakran tehetősebb, középosztálybeli családok leánygyermekai látogatták, akiknek nem volt minden esetben célja a munka világában való érvényesülés, hiszen megélhetésükről nem kellett önmaguknak gondoskodniuk. NAGY A. 2011, 2014b.

⁴⁰ Lásd NAGY A. 2014b.

⁴¹ A női kereskedelmi tanfolyamok az 1914–1915. és az 1915–16. iskolai években. *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915):19–20. 601–609.; Suppán Vilmos: A leányiskolák reformja. *Magyar Iparoktatás*, 21. (1916):1–2. 1–7.; Glücklich Vilma: A leány-középiskolák reformja. *A Nő*, 2. (1916):8. 118–119.; Vásony Lajos: A leány-középiskolák reformja. *Nemzeti Nénevelés*, 37. (1916):7–8. 343–361.

⁴² A. m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. évi 86.100. eln. számú rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbeléptetéséről. MRT 1916. 1369–1375.

kereskedelmi leányiskolát, vagyis a tényleges újítást. A felsőbb leányiskola korszerűtlensége mellett már az 1910-es években is többen felszólaltak, ezek szerint ugyanis az adott iskolatípus nem felelt meg a „kor kívánalmainak”, vagyis nem készítette fel a nőket a kenyérkereső munkákra.⁴³ Az első világháború érlelte meg végül az iskolatípus részleges reformját, bár a rendelet szerint a felső kereskedelmi leányiskola feladata a diákok műveltségét gyakorlati irányba terelve lehetővé tenni a kereskedelmi pályán történő elhelyezkedést is, de deklarált céljai között továbbra is ott szerepelt, hogy „*társadalmi hivatásuk[ra] méltó módon*” készítse fel a diákjait, így a megszerzett szakmai és általános ismereteiket a családjuk körében, mint férjük „méltó segítőtársa” is hasznosíthatták.⁴⁴

A férfi tanítókat érintő katonai szolgálat miatt a tanonciskolák működtetésében nagy zavart jelentett a tanerőhiány. Ezért fordulhatott elő, hogy tanítónők helyettesítették a hadba vonulókat a tankerületi felügyelők külön engedélyével, vagy miként a *Magyar Iparoktatásban* olvashatjuk: „*személyéért mintegy biztosítékot szolgáltatván, hogy a fegyelem nem fog meggyengülni.*”⁴⁵ Bizonyos esetekben előfordulhatott tehát, hogy a fiú tanonciskolákban női tanító helyettesítsen, de a statisztikai adatok tanúsága szerint a tanonciskolák bezárása gyakrabban előfordult, mint a tanítónők helyettesítése.⁴⁶ A felsőbb ipariskolákban a női tanerő alkalmazása (többek között a megfelelő képzettségük hiányában) még kivételes esetekben is elképzelhetetlen lett volna.

A világháború során racionális, gazdasági okokból kifolyólag ugyan számos lehetőség nyílt a nők előtt a szakmai érvényesülésre, a hatalom narratívájában viszont továbbra is markánsan jelen volt a „természetes hivatásuk”, azaz az anyai és hitvesi teendők elsődlegessége, akárcsak a háborút megelőzően. A lánynevelés különböző színterei továbbra is szinte kivétel nélkül a család szférájára készítették fel a tanulókat.⁴⁷ Mindezen a tradicionális szerepkörön túlmutató feladat csak másodlagos, kényszerűségből vállalt tevékenység lehetett számukra.

A szakoktatás új útjai – a fogyatékos katonák gondozásának keretei

„... a rokkantaknak a testi és lelki elsatnyulástól való megoltalmazása a legkomolyabb gondolkodókat foglalkoztatja.”⁴⁸

A 19–20. század fordulóján a szekularizáció és a hagyományos közösségek felbomlásával az állam szerepvállalása fokozatosan nőtt, feladatköre pedig egyre bővült. Ennek a folyamatnak a részeként a 19. század második felétől a nyugat-európai országokkal megegyezően, de attól eltérő ütemben fejlődött Magyarországon is a szociális gondoskodás jogi

http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1916/?pg=0&layout=s [2015.07.17.]

⁴³ A női kereskedelmi oktatásról lásd részletesebben NAGY A. 2014b.

⁴⁴ A. m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. évi 86.100. eln. számú rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbeléptetéséről. MRT 1916. 1369–1375. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1916/?pg=0&layout=s [2015.07.17.]

⁴⁵ Az 1914. évi 118.892. sz. körrendelet kapcsán. *Magyar Iparoktatás*, (1914/15):7–8. 204.

⁴⁶ A női tanítók alkalmazása a férfi tanerő helyett az elemi iskolákban is a háború hatására válik jellemzőbbé. Ennek baranyai vonatkozásaira lásd KÉRI 2010.

⁴⁷ KERESZTY 2008a, 2008b.

⁴⁸ *Magyar Iparoktatás*, (1915/16):17–18. 522.

és intézményi háttere. Az ipari forradalommal és az urbanizációs folyamatokkal párhuzamosan fokozatosan kiépült a munkásvédelem, a nyugdíj-, a beteg- és balesetbiztosítás rendszere,⁴⁹ illetve a fogyatékkal élőkét segítő különböző intézményes ellátási formák.⁵⁰ Az első világháborúból hazatérő sebesült katonák tömegeinek gondozása, rehabilitálása és reintegrációja a társadalomba új kihívásokat intézett a gondoskodó állam formálódó ideája felé.

A fogyatékos, illetve rokkant katonák esetében rehabilitálásuk fontos elemeként, mind intenzívebben jelentkezik a nevelés-oktatás szükségszerűsége, mely révén lehetőségük nyílik reintegrálódni a társadalmi normák közé. A főként Arnold Gehlen munkássága nyomán mára már klasszikussá vált filozófiai antropológiai elképzelés felől talán még szemléletesebben értelmezhetjük az adott jelenséget. Gehlen koncepciója szerint az ember biológiai-fiziológiai értelemben az állatokhoz képest hiánylény, hiszen nem rendelkezik karmokkal, fogakkal vagy egyéb, a túléléshez szükséges morfológiai adottságokkal. Ami az embert tehát emberré teszi – és túlélésre alkalmassá – az a kultúra, ezzel együtt a másokra utaltsága, a kommunikációra és nevelésre szorultsága. A fogyatékossgal élő egyénnek hiányosságai révén még intenzívebben jelentkezik a másokra utaltság, illetve a nevelés fontossága, így esetükben tovább hangsúlyozódhatnak a gehleni értelemben vett emberi világ sajátosságai. Az adott kultúra toleranciaszintje – az elfogadás mértéke, az intézményes segítségnyújtás keretei – jelentősen befolyásolja a fogyatékkal élők boldogulását. Ebben az értelemben a fogyatékosokra fordított figyelem és a különböző gondozó, nevelő, oktató intézeteik történetét vizsgálva az adott társadalom emberképéről és toleranciaszintjéről tudhatunk meg többet.⁵¹

A szakoktatás 1914 utáni története is számos ponton kapcsolódott össze az állami szociálpolitikával és a rokkantak rehabilitációjával, melynek eredményeként a szakképzés fogalma kiszélesedett, új jelentéstartalmakkal bővült. A ’képezhető’ és a ’képezhetetlen’ fogalompár szükségszerű újradefiniálása következtében egy szélesebb értelemben vett iskolafogalommal találkozhatunk a szakoktatás területén, mely – ha csak korlátozottan is, de – képzési lehetőséget biztosít számos fogyatékkal élő személynek (akik ekkor még minden esetben a hadirokkantak közül kerülhettek ki).⁵²

A fogyatékkal élők intézményes gondozása érdekében az első fontosabb lépéseket már az első világháború előtti évtizedekben megtették, melyek mentén továbbhaladva a 20. századi gyógypedagógia, rehabilitáció és szociálpolitika szélesre tárhatta „befogadó karjait”, különösen az 1970-es éveket követően. Az amerikai Braddock–Parish szerzőpáros szerint a rokkantakról való széleskörű gondoskodás mint állami feladat a világháború előtt elsősorban a munkássággal, a munkások kártérítésével kapcsolatos diskurzusban jelent meg.⁵³ A gyárakban, üzemekben megsérült munkások rehabilitációja részeként, vagyis

49 A szociálpolitika a 19–20. század során formális és anyagi periódusokra osztható fel, melyek során különböző, a szociális gondoskodás körébe sorolható intézkedések láttak napvilágot. Erről lásd bővebben FERGE 1986; GYÁNI 1994.

50 GORDOSNÉ 1991; KULLMANN–KUN 2004. 87.

51 ZÁSZKALICKY 2006; KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002.

52 Vö. ZÁSZKALICKY 2006. 86–87.

53 Itt kell megjegyeznünk, hogy a hadirokkantak gondozására már ezt megelőzően is találunk példákat a magyar történelemben is, így például az 1848/49-es magyar szabadságharcban megrokkant honvédek, özvegyeik és árváik megsegítésére 1868 után rendszeresített állami segély formájában. Országos központi honvéd-

munkaképességük visszaállításának érdekében már a 19–20. századfordulóján előfordult, hogy gondoskodtak gyógykezelésükről és megfelelő (át)képzésükről.⁵⁴ Az 1900-as évek előtt az angol gyári törvények ugyan kiterjedtebb módon védelmezték a munkások érdekeit, mint Európa bármely másik országában, de a társadalombiztosítási törvények tekintetében a századfordulón már a németek jártak az élen. Az 1880-as években a bismarcki reformok körébe illeszkedő kötelező betegségi (1882), baleseti, öregségi és rokkantsági (1889) biztosításról szóló törvények egy széleskörű szociális hálót teremtettek meg. Ennek részeként a rokkant munkások rehabilitációja, illetve rehabilitáció jellegű képzése is a szociális gondoskodás egy bevett formájaként jelent meg, mely számos ország számára példaértékűvé vált.⁵⁵ A fogyatékossgot sokáig alapvetően az egyén saját problémájának és nem társadalmi kérdésnek tekintették. A kapitalizmus és az iparosodás elterjedésével párhuzamosan jelentkezett a fogyatékosok gondozásának „professzionizálódása”, de a 20. század második feléig alapvetően olyan medikális problémaként értelmezték, ami akadályozza a hatékonyságot és a termelékenységet.⁵⁶ A rokkant egyének munkaképességének különböző gyógykezelések és képzések segítségével történő visszaállítása, illetve fokozása különösen az első világháború következtében vált meghatározó kérdéssé.

A különböző jótékonyági, karitatív és emberbaráti szervezetek jelentős szerepet vállaltak a sérült katonák ápolásában és rehabilitációjában.⁵⁷ A rokkantakkal kapcsolatos állami szerepvállalás főként a hadba lépést követő években körvonalazódott határozottabban. Fontos azonban látnunk, hogy a hadirokkantak akárcsak Angliában, Németországban vagy Ausztriában, úgy Magyarországon is sokkal több törődésben és magasabb fokú kezelésben részesültek, mint a nem a harci események során megsérültek vagy a születésüktől fogva hátrányokkal rendelkezők. Az eltérő minőségű gondoskodást érzékletesen példázza a Jenny du Feu által leírt angliai gyakorlat, mely szerint a katonák, akik a háborúban vesztették el a lábukat, jobb és művészien kivitelezett protézisre voltak jogosultak az államtól, mint a civilek.⁵⁸ Ugyancsak a katonák és a polgári lakosság közötti különbségtételre lehet példa, hogy az USA-ban a harctéren megsérültek képzéséről 1918-ban történt intézkedés, de a civil lakosság szakoktatási rehabilitációjáról szóló első törvényt a Kongresszus csak 1920-ban deklarálta.⁵⁹ A különböző országokban sokféle válasz született az idők során a rokkantak kezelésére. A csatában súlyosan sérülést szenvedett harcosok a legtöbb kultú-

választmány. In: *Pallas Nagylexikon*, XIII. köt. Budapest, 1896. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/077/pc007772.html#5> [2015.07.14.]

⁵⁴ BRADDOCK–PARISH 2001. 42.

⁵⁵ Dánia 1891 és 1898 között, Belgium 1894 és 1903 között átvette mindhárom német törvényt. BRIGGS 1991. 234. Ausztriában az első balesetbiztosítási törvényt 1887-ben, míg az USA-ban 1902-ben (Maryland államban) hozták meg. BRADDOCK–PARISH 2001. 42.

⁵⁶ BRADDOCK–PARISH 2001.

⁵⁷ Angliában 1915 előtt a rokkant katonák gondozásának egyik meghatározó szervezete volt a Soldiers' and Sailors' Help Society. Civil kezdeményezések voltak: az USA-ban a Vöröskereszt által 1917-ben létrehozott Institute of Crippled and Disabled Men, illetve a Magyarországon 1915. február 13-án megalakult Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság, amely a magyar kir. Rokkantügyi Hivatal elődintézményének tekinthető. FEU 2009. 2.; BRADDOCK–PARISH 2001. 41–43.; KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 3–4.; *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):17–18. 523.

⁵⁸ FEU 2009. 1.; KÖNCZEI 2009.

⁵⁹ BRADDOCK–PARISH 2001. 42.

rában, akárcsak az ókori Spártában, általános közmegebecsülésnek örvendtek, így a róluk történő gondoskodás a társadalmi toleranciának sajátos megnyilvánulását jelenti.⁶⁰

Németországban, Ausztriában és Magyarországon is a sérült katonák kérdését mindvégig a hadügy hatáskörébe tartozónak tekintették. A hazatérők nem szereltek le, többnyire szeparáltan ápolták őket, de az utókezelésükbe és rehabilitációjukba már polgári irányítású szervezeteket is bevontak.⁶¹ A központi hatalmak esetében az egyértelműen érvényesülő német szociálpolitikai modell hatására az állam magára vállalta a sérült katonák segélyezését és átképezését, sőt, gyakran kamatmentes kölcsönt nyújtott az ipart nyitó vagy kereskedésbe fogók számára.⁶² A súlyos lelki traumát átélő, komolyabb fizikai sérüléssel nem rendelkező katonák gondozása azonban a legtöbb országban nem képezte az állami orvosi utókezelés, illetve rehabilitáció tárgyát, szervezett módon a kezelésükkel csak egy-egy magánegyesület vagy szervezet foglalkozott.⁶³

Az állami hadi gondozás keretei és a „munka hatalma” Magyarországon

„Az orvosi utókezelés és kiképzés célja: a rokkantaknak – még látszólag az elveszettnek is – segítséget nyújtani ahhoz, hogyha teljes munkaképessége nem is adható vissza, lehetővé tenni, hogy megmaradt még oly szerény munkaerejét is hasznosíthassa. (...) [A] munka az ő [ti. a rokkant] jövőendő boldogulásának igazi forrása.”⁶⁴

A rokkantakkal való törődést az állam törvények és rendeletek útján is deklarálta, ezzel kijelölte a szociális gondoskodás feladatkörét.⁶⁵ A rokkantak gondozását alapvetően az 1915. évi XV. törvénycikk határozta meg, mely állami feladatként jelölte meg a háborúban megsérült katonák gyógyítását, orvosi utókezelését és oktatását:

„(...) amennyiben kilátás van arra, hogy keresetképességüket egészen vagy részben visszaszerelhetik, megfelelő orvosi utókezelésben és gyakorlati oktatásban részesíttessenek, s hogy a művégtagokra szorulóknak ilyenekkel elláttassanak; továbbá aziránt, hogy az, aki magát egy megfelelő összeállítandó orvosi szaktanács véleménye szerint szükséges orvosi utókezelésnek, vagy művégtag alkalmazásának és gyakorlati oktatásnak alá nem veti, hacsak nincs legalább 10 évi beszámítható tényleges katonai szolgálata, a rokkantnyugdíjhoz, valamint a rokkantak házának ellátási állományába való felvételhez való igényét elveszti.”⁶⁶

⁶⁰ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002. 38.

⁶¹ A m. kir. miniszterelnök 1915. évi 3.301. számú rendelete a rokkant katonákat gondozó szervezetről; SUBA 2011. 123.

⁶² Cseresnyés Ferenc a *Magyar Gyógypedagógia* 1917. évfolyamában megjelent, *A vak rokkantak Magyarországon, Ausztriában és Németországban* című munkáját foglalja össze PAJOR 2009; KLEBELSBERG 1916.

⁶³ Vö. FEU 2009; PAJOR 2009. 127.

⁶⁴ *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):17–18. 524–531.

⁶⁵ A rokkanttá vált katonákkal kapcsolatban már 1875-ben született törvény, de ennek felülvizsgálata és az aktuális állapotokhoz történő igazítása 1914 után egyértelműen szükségszerűnek mutatkozott. Az 1875. évi törvény a rokkantak pénzbeli segélyének összegét nem a rokkantság mértékéhez – azaz a keresőképesség százalékos csökkenéséhez képest –, hanem az illető katonai rangjához viszonyítva határozta meg (1875. évi LI. tc.).

⁶⁶ 1915. XV. tc. 8. §.

A törvényt a háborús események megkezdését követően viszonylag gyorsan elfogadta az országgyűlés. Szükség is volt erre, hiszen a statisztikai adatok tanúsága szerint a legtöbb katona a világháború első éveiben halt, illetve sebesült meg. A háború első hónapjaiban 1 millió katona pusztult el vagy sebesült meg a szerbiai és galíciai fronton. Magyarországon 530 ezerre tehető a halottak, 1,4 millióra a sebesültek és közel 833 ezerre a fogságba esettek száma.⁶⁷

Segélyre, valamint egyéb, az állam részéről érkező segélynyújtásra csak abban az esetben számíthatott az egyén, ha az uralkodó normarendszer értelmében önmaga is megpróbált a társadalom hasznos része lenni, melyet a munka világába történő visszalépés révén érhetett el. A munka mint a modern ember egész életét átfogó hatalom, illetve fegyelmező erő a gondoskodó állam szociális intézkedéseiben is testet ölt, így a rokkantak rehabilitálása esetében is.⁶⁸

Eisler Hugó 1911-ben a mozgáskorlátozottak gondozásáról tartott előadásában több ponton is rendkívül érzékletesen ragadta meg a modern ember munkához való viszonyát, ezzel együtt a fogyatékosokkal kapcsolatos attitűdöt és a gondoskodás lényegi elemét, ezért hosszabban idézzük:

„A társadalom legelső és legszentebb kötelessége a nyomorék testből munkára képes embert teremteni. Alamizsna helyett munkaképességet, vigasz helyett nevelést az életre kell nyújtaniuk. – Minden élő lénynek meg van a joga, hogy munkával keresse kenyerét. – Még ha a munka, melyet a nyomorék végez, nem is volna értékesíthető, akkor is meg kell részükre szervezni a lehetőséget, hogy dolgozzanak, mert a munka az mely nemesít és boldogít és egyedül a munka az, mely épen a nyomorékkal elfeledteti testi fogyatékoságát és felébreszti benne emberi voltának öntudatát. Az államnak pedig nemcsak humanus érzése, hanem elsőrendű érdeke parancsolólag követeli, hogy a nyomorékokról gondoskodják. Hangsúlyozom, nem etikai, morális, rendőri szempontok utalják erre, hanem gazdasági anyagi érdekek. Mert a nyomorék munka értékes és értékesíthető munka.” [sic!]⁶⁹

Az idézet a gehleni filozófiai antropológiai koncepcióval látszik több ponton összecsengeni, így a fogyatékos személy a számára adekvát munka elsajátítása, a nevelés révén túlléphet testi-fiziológiai fogyatékoságain és „emberi voltának öntudatára” ébredhet. Eisler szövege egyértelműen a hatalom narratíváját reprezentálja a századforduló modern államainak értékrendjét képviselve. A kapitalista (vagy kapitalizálódó) gazdaság, illetve társadalom fennmaradását, fejlődését egyes tagjainak a termelékenységétől teszi függővé.

⁶⁷ ROMSICS 2005. 105–106. Nagy Péter Tibor fogyatékosokra vonatkozó oktatásszociológiai kutatásából tudjuk, hogy az első világháborúban megsérült, illetve fogyatékosná vált személyek aránya az egész népesség állapotát nem érintette jelentős mértékben a népességszámlálási adatok alapján. „Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az első világháborúban a polgári lakosság pusztulása és egészségkárosodása összehasonlíthatatlanul kisebb volt, mint a másodikban, hiszen senki nem szándékozott egy egész népet kiirtani, a megszálló hadsereg és a lakosság közötti konfliktusok nagyságrendekkel kisebbek voltak (...). Ebből annak kellene következnie, hogy a fogyatékosok között a hadviselt korosztályokban sokkal magasabbnak kellene lennie a férfiak arányának. Ennek ellenére a férfiak aránya az 1930-ban 15–19 éves fogyatékosok között a legmagasabb, 62 százalék, az ennél idősebb nemzedékekben ennél rendre alacsonyabb.” NAGY P. T. 2012. 5.

⁶⁸ NÉMETH 2007; FOUCAULT 1996. 142–150.

⁶⁹ EISLER 1911 [1978]. 41–42.

A fogyatékosok és a pauperek részére nyújtott állami segélyek és támogatások ebben az értelemben a társadalmi hasznosságuk újrafelfedezésének lehetséges eszköze. A támogatásokkal kapcsolatos szigorú megkötések, valamint a kiépülő intézményrendszer is ezt a célt hivatott szolgálni.⁷⁰

Eisler gondolatait egészíti ki a Klebelsberg Kunótól származó alábbi idézet is a rokkantak oktatásával kapcsolatban: *„Többen, kik a betegekkel érintkeznek, túlzott jóságból és emberiségből néha feledtetik a rokkanttal, hogy a pihenés csak munka után édes s hogy a semmittevés csakhamar tespedéssé fajul. »Élni – Arannyal szólva – nem fajulva tengés, olcsó időnek hasztalan soka«; hanem minden ember s így a rokkant életének is célt és tartalmat csak a munka adhat.»⁷¹*

A rokkantak lehetőség szerinti újra munkába állítását racionális és emberbaráti érdekek diktálták. A sikeres rehabilitációval ugyanis a rokkant és családja megélhetésének biztosítása kevésbé terhelte az államot, valamint – ha csak kis mértékben is, de – a meglévő munkaerőhiányt is csökkenthették. A törvény értelmében a háború során megsérült katonák számára a korábbi (1875) joggyakorlattól eltérően, a segély összegét a rokkantság mértékének függvényében állapították meg, mely jelentős elmozdulásként értelmezhető a méltányosság 21. századi paradigmája felé.

A világháború során napvilágot látott cikkek és beszédek a rokkantiskolákat, s ezzel párhuzamban a rokkantak újbóli munkába állítását – a segélyek folyósításához képest – mint az állam részéről történő magasabb rendű gondoskodást jelenítették meg, mely *„az egyén és annak családjának, valamint az egész nemzet anyagi és erkölcsi javának megóvása”* –ként értelmeződött.⁷² A rokkantak ügyének rendezésében, szakoktatásuk és munkába állításuk tárgyalásánál az erkölcsi romlástól való megóvás folyamatosan visszatérő gondolat, amely a munkásság esetében nem tekinthető új narratív elemnek, hiszen a háború előtt is megjelent a különböző szakemberek vonatkozó írásaiban.⁷³ A háború következtében a munka nélkül, segélyeken tengődő, frontról visszatérő katonák mint a társadalom deviáns elemei különösen veszélyesnek ítéltettek, hiszen fogékonyak lehettek a különböző szélsőségesnek vélt, forradalmi eszmékre is: *„Azok a féllábú kintornás hadirokkantaknak nemcsak szociális szempontból képeznek tehát szomorú látványt, de a lehető legkárosabb hatással lehetnek, újabb nehéz megpróbáltatások idején.”⁷⁴* Sztérényi József 1917-ben íródott sorai egyszerre jelenítik meg az uralkodó réteg aggodalmait a szocializmus eszméi felé tolódo társadalmi rétegek miatt, illetve a fogyatékos személy minden törekvés és állami gondoskodás mellett is jelenlévő kirekesztettségét. Különösen problémásnak vélte ezt, mivel a magyar szociálpolitikát nem tartotta megfelelőnek a társadalmi feszültségek és problémák leküzdésére, és újabb intézkedéseket sürgetett.⁷⁵ A rokkant katonák – lehetőségeikhez és képességeikhez mérten – minél gyorsabb munkába állítása, melyet a megfelelő oktatási formákkal is elősegíthettek, ezért is mutatkozott különösen fontosnak.

⁷⁰ BRADDOCK–PARISH 2001; FOUCAULT 1996, 2004.

⁷¹ KLEBELSBERG 1916. 13.

⁷² *Magyar Iparoktatás*, (1915/16):17–18. 523.

⁷³ Erről lásd bővebben VÖRÖS 2013.

⁷⁴ SZTERÉNYI 1917. 29.

⁷⁵ Sztérényi József 1917-es idézett munkájában egyértelműen a bismarcki szociálpolitika mellett történetét, vagyis hogy a szociális intézkedések az állam részéről egy nagyobb társadalmi robbanás veszélyétől óvnának meg, illetve a hatalmi elit pozícióit segíthetnek konzerválni.

A hadirokkantak gondozásának gyakorlata – az Országos Hadigondozó Hivatal működése

Az 1915. évi XV. törvény gyakorlati végrehajtásáról az 1915. évi 3.300. és 3.301. számú miniszterelnöki rendeletek gondoskodtak, ennek érdekében létrehozták a *Rokkantügyi Hivatalt* (1917-től *Országos Hadigondozó Hivatal*, továbbiakban OHGH), amely koordinálta a sérült katonák utókezelését és képzését.⁷⁶ A magyar rokkantügy szervezetéről 1916-ban Klebelsberg Kuno – ekkor vallás- és közoktatásügyi államtitkár és a Rokkantügyi Hivatal alelnöke – egy rövid összefoglaló írásban számolt be, melyben felvázolta az OHGH működésének főbb területeit. Az Országos Hadigondozó közvetlenül a Miniszterelnökséghez tartozott, így intézményei polgári és nem katonai jellegűek voltak. A hivatalnak önálló költségvetése nem volt, a közös hadsereg, illetve a magyar állam közösen fedezte működtetését, hiszen a katonák gondozására igazgatási szempontból továbbra is hadügyi kérdésként tekintettek.⁷⁷ A Rokkantügyi Hivatal intézetei élén miniszteri biztosok vagy igazgatók álltak, akik mellett külön katonai parancsnokságok alakultak a rend és fegyelem fenntartására, valamint egyéb katonai ügyek intézésére.⁷⁸ A rokkantiskolákat ugyan az OHGH szervezte és gondozta, de „*tanulmányi tekintetben a főfelügyeletet a kereskedelemügyi miniszter, a társfelügyeletet a vallás- és közoktatásügyi miniszter*” gyakorolta.⁷⁹

A mozgáskorlátozottakkal kapcsolatos diskurzusban már a háború előtt megjelent az az ideális szervezeti struktúra, mely a gyógypedagógiai intézmények „legtökéletesebb” megvalósulásaként az első világháború alatt felállított hazai rokkantgondozásnak egyértelműen mintául szolgálhatott. Eisler Hugó *A nyomorék gyermekekről* című előadásában részletesen beszámolt az 1882-ben alapított koppenhágai intézetről, véleménye szerint „*ezen menhely képezte eddig is és még most is a legtökéletesebb mintaképet, mely után valamennyi többi menhely egész Európában épült.*”⁸⁰ Az intézmény szervezete három részre bomlott: egy klinikára, amely a rászorulókat ortopédiai eszközökkel is ellátta; egy iskolára, melynek fő célja a kézimunka, a kézügyesség fejlesztése és olyan szakmák oktatása volt, melyek a mozgáskorlátozottat alkalmassá tették arra, hogy fenntartsa önmagát, illetve egy műhelyre, ahol a menhely lakói termelő munkát is végezhetnek. A műhelyek termékei elsősorban

⁷⁶ Az Országos Hadigondozó Hivatal nemcsak névváltozást jelentett, hanem hatásköre és feladatköre kibővülését is: gondozása nemcsak a világháború rokkantjaira, hanem a háborúban elesett hősök özvegyeire és árváira is kiterjedt. A Hivatal élére ekkor gróf Teleki Pál országgyűlési képviselő, későbbi miniszterelnök került. KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 3–4.

⁷⁷ A hivatal elnöki állása tiszteletbeli volt, bevételei a közös hadügyi kormányzattól járó ápolási és beruházási díjak voltak, továbbá adományok és alapítványok kamatai, valamint elkobzott áruk eladásából származó bevételek. KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 1.

⁷⁸ KLEBELSBERG 1916; KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 3–4.; SUBA 2011.

⁷⁹ 1916. évi 3.215. sz. A m. kir. Rokkantügyi Hivatal szabályzata M. E. rendelet 15. §. A Rokkantügyi Hivatal iratanyagának többsége elpusztult, így a vonatkozó szabályzatot a *Magyar Iparoktatás* közlése alapján ismerjük. *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):17–18. 532–568.

⁸⁰ EISLER 1911 [1978]. 39. A koppenhágai mintát követve létesült további intézmények: Göteborg, Karlskrona (1885), Helsingborg (1887), Stockholm (1891). Német területeken az első menhely 1832-ben létesült Münchenben és 1844 után elnyerte a nyilvános állami rangot. 1911-re 33 menhely működött Németországban, míg Angliában 7, Ausztriában 3, Svájcban 2, Hollandiában és Norvégiában 1–1. Olaszországban és Franciaországban viszonylag kevés ilyen menhely működött, Spanyolországban, Portugáliában és a Balkánon pedig nem találhatók hasonló intézmények. Magyarországon 1903-ban hozták létre Budapesten az első ilyen intézményt. EISLER 1911 [1978]. 40–41.

nem a gyárak tömegtermelésével kívánták felvenni a versenyt, hanem az időigényesebb művészi kivitelű termékekkel.⁸¹ A Rokkantügyi Hivatal szervezeti struktúrájában is a koppenhágai modell hatását fedezhetjük fel. A hivatal ügykörébe tartozott tehát az utókezelő gyógyintézetek és a rokkantiskolák működtetése, újabbak felállítása, ortopédiai eszközök előállítás, illetve a rokkantak kész termékekkel történő ellátása és munkaközvetítése is.⁸²

A korabeli szociálpolitika működési mechanizmusainak sajátossága, hogy nem az egyes egyént, hanem a családot tekintették kezelendő egységnek. A szociális gondoskodáson, így a korban a családok anyagi helyzetének rendezését értették, ami történhetett olyan foglalkozás vagy üzlet elindításának támogatásával, melyet a család együttesen volt képes hatékonyan ellátni és nem a háborúban megrokkant férj egyedül. A nők helyzete ezekben a családokban jelentősen megváltozott, köszönhetően a család anyagi biztonsága megteremtésében vállalt szerepüknek. Az egyes rokkant katonák által látogatott tanfolyamok és képzésformák körét ezek a tények is erősen befolyásolták. Azt, hogy milyen munkakör betöltésére alkalmas a hadirokkant, vagyis a „pályaválasztásával” kapcsolatos döntéseket az utókezelő intézetekben és a rokkantiskolákban felállított felvevő bizottságok döntötték el. A bizottságok munkáját segítették a Rokkantügyi Hivatal által megbízott *„gazdasági ismeretekkel rendelkező szakférfiak”*, akikből minden rokkantiskolában és utókezelő intézetben megszervezték az ún. szociális irodákat.⁸³ A szociális iroda munkatársai a bizottsági döntéseket megelőzően – ha lehetőség volt rá már a katonai kórházban – hosszabban elbeszélgetettek a rokkanttal, illetve annak családjával, „elsősorban feleségével”, mely alapján megfogalmazták javaslatukat a pályaválasztással kapcsolatban.⁸⁴ Az utókezelés esetében és a rokkantak gondozása során már találkozhatunk azzal az elvvel, hogy minden egyénre (értsd család) a számára legkedvezőbb megoldásokat és adekvátabb kezelési módokat keresték. Ennek tényleges érvényesülését és fontosságát az OHGH megjelent füzetei egyes esettanulmányok példáján keresztül igyekeztek hangsúlyozni.⁸⁵ Ezen esettanulmányok alapján mind markánsabban körvonalazódik a gondoskodó állam eszméje. Az állam ugyanis tudja, mire van szüksége polgárainak a boldoguláshoz, akár az egyén ítélőkészségét saját sorsa felől kétségbe vonva, azzal ellenkező módon rendelkezve.⁸⁶

A rokkantiskolák

Milyen szerepet töltek be tehát a rokkantiskolák a szakképzés rendszerében és a katonák rehabilitálásában az első világháború alatt?

A szakoktatást alapvetően gazdasági és nem művelődési célok határozták meg. A rokkantiskolák ebben a rendszerben új szereplőként jelentek meg, melynek nem csupán a piaci érdekek kiszolgálása volt a feladata, hanem a hátrányokkal és fogyatékkal élők élet-

⁸¹ EISLER 1911 [1978]. 40.

⁸² SUBA 2011; 3.300/1915 sz. M. E. rendelet.

⁸³ 3.301/1915. sz. M. E. rendelet 30. §. A szociális irodák munkáját segítette, szakterületől függően 3–3 ipari, kereskedelmi munkás és munkaadó, illetve 3 mezőgazda szaktanácsadó. TELEKI 1918. 14.

⁸⁴ „Gyakran őszintén és egyenesen megkérdeztük a rokkanttól, hogy »ki az okosabb a háznál?« – és nem egyszer azt az őszinte vallomást hallottuk, hogy: »megvallom, az asszony«. Ilyenkor azt mindig meghallgatjuk.” TELEKI 1918. 15.

⁸⁵ Lásd TELEKI 1918.

⁸⁶ FOUCAULT 1996; BRIGGS 1991.

körülményeinek javítása is. A rokkantiskolák tényleges arculatát több tényező együttesen befolyásolta. A különböző szakemberek az iskola más-más funkcióját hangsúlyozták, szakterületüknek megfelelően:

„Új és komplikált iskola-típussal állunk itt szemben, melynek számolnia kell úgy a bénulás, csonkulás és a betegség, mint a foglalkozások sokféle fajtájával. Az orvos könnyen csak munka-therapiát lát betegének munkájában, gyógyító torna folytatását és lélektani eszközt arra, hogy a rokkantnak a végzett munka öröme önbizalmát visszaadja. A mezőgazdasági és ipari szaktanítóban pedig rendszerint megvan a hajlam arra, hogy ugyanolyan oktatásban részesítse a rokkantat is, mint ép növendékét. Úgy a munka-therapiának, mint az oktatás szakszerűségének érvényesülnie kell a rokkant-iskolában, de az intézménynek a maga sajátosságát és jellegzetességét az adja meg, hogy minden egyes tanulója testi fogyatékoságának, betegségének különleges természetével számolva állapítja meg úgy magát a foglalkozást, mint az arra való tanítás útját és módját.”⁸⁷

Teleki Pál szociálpolitikai munkájában nemcsak a rokkantiskolák, hanem az egész rokkantkérdés kapcsán még markánsabban hangsúlyozta, hogy az kevésbé tekinthető a filantrópia körébe tartozónak, mint inkább gazdasági kérdésnek: *„A rokkant kérdést gazdasági vonatkozásaiban nem szabad mint rokkantkérdést kezelni. (...) Ez gazdasági kérdés, helyesebben sok gazdasági kérdés, amely a rokkantkérdés kapcsán merül fel ugyan, de amelynek több vonatkozása van általános gazdasági kérdésekhez.”⁸⁸* A rokkant katonák oktatásának szabályzatát és tanmenetét Harkányi János kereskedelemügyi miniszternek is jóvá kellett hagynia, aki a gazdasági szempontok érvényesülését volt hivatott biztosítani.⁸⁹

A rokkantiskolák szakképzési kínálata rendkívül sokszínű volt, de a képzések alapvetően a diákok korábbi társadalmi helyzetének megtartására irányultak, nem támogatták a magasabb iskolai tanulmányokat, így a társadalmi mobilitást sem. Az iskola szaktanfolyamait szintjük szerint három nagy kategóriába sorolhatjuk: 1.) a különböző mesterségek elsajátítására vagy újratanulására szervezett tanfolyamok a hat elemi és két polgári végzettek számára; 2.) a műszaki vagy kereskedelmi tisztviselői tanfolyamok a négy középiskolát végzetteknek;⁹⁰ 3.) a mestertanfolyamok képzett iparosoknak a legújabb technológiák és eszközök megismerésére. Mindhárom tanfolyamtípus esetében előfeltételként jelent meg az adott foglalkozási körhöz köthető szakmai előismeret. A rokkantiskolák keretében megszervezett tanfolyamok sokféle foglalkozási területet öleltek fel, így az épület- és bútortasztaloságtól kezdve, az elektrotechnikuson és a bádogoson át a géplakatosig vagy a cipészig. A tisztviselő tanfolyamok elvégzése valamely vállalat, üzem tisztí teendőire, illetve vezetésére készítette fel a növendékeket.⁹¹

⁸⁷ KLEBELSBERG 1916. 11–12.

⁸⁸ TELEKI 1918. 19.

⁸⁹ 1916. január 18-án kelt 2905. sz. kereskedelemügyi miniszteri hozzájárulás. A részletes működési szabályzatot és tantervet a *Magyar Iparoktatás* 1916 tavaszán részletesen is közölte. *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):17–18. 522–568.

⁹⁰ A tisztviselői tanfolyamok a felső ipariskolában kerültek megszervezésre, de szervezeten kívül a rokkantiskolák kihelyezett tanfolyamainak minősültek. 1916. évi 3215. sz. A m. kir. Rokkantügyi Hivatal szabályzata. *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):17–18. 532–568.

⁹¹ A foglalkozási körökről lásd részletesebben 1916. évi 3215. sz. A m. kir. Rokkantügyi Hivatal szabályzatát.

Az iskolák padsorait olyan katonák tölthették fel, akik nem rendelkeztek vagyonnal, mely révén a saját és családjuk anyagi helyzete biztosítva lehetett volna, illetve rokkantságuk és betegségeik következtében korábbi foglalkozásukat nem, vagy nem kellő hatékonysággal tudták volna folytatni. Az iskolák egyrészt fontos terápiás intézetnek számítottak, hiszen az orvosi utókezelés részeként is utalhattak ide katonákat, másrészt céljuk volt, hogy a maximum egyéves képzési idő alatt a diákok korábbi foglalkozásukat megváltozott képességeiknek megfelelően is képesek legyenek gyakorolni vagy valamilyen új, számukra adekvát foglalkozást sajátítsanak el, esetleg elemi, polgári iskolai tanulmányaikat befejezzék, kiegészítsék:⁹² „Óvakodni kell azonban az elmélet túltengésétől, mi a rokkantak nagy többségében az egész intézmény hasznosságába vetett hitet megdöntené.”⁹³ A katonák tanulási kedvének felélesztését fontos feladatként értelmezték, amire a rokkant sikeres rehabilitációjának meghatározó eszközöként tekintettek, ezért számos népszerűsítő és ismertető anyag jelent meg a rokkantügyről és a képzési lehetőségekről.⁹⁴ A hadirokkantak motivációját a képzések gyakorlatorientált megszervezésével kívánták erősíteni, amit minden OHGH-kiadványban külön hangsúlyoztak. Ennek megfelelően a szaktanfolyamokon a gyakorlati óráknak nagyobb teret engedtek, mint a megegyező fokú szakiskolai képzéseken, ez átlagosan 10%-kal több műhelygyakorlatot jelentett az órarendben. Ez alól némi kivételt jelentenek a felső ipariskolákban megszervezett rokkantanfolyamok, mivel az ide jelentkezők tisztviselői pályára való felkészítése jobban megkövetelte bizonyos elméleti ismeretek elsajátítását. A felső ipariskolák tantervével összehasonlítva ez a képzésforma is sokkal gyakorlatorientáltabb volt az OHGH szervezésében, mint a normál képzési rendben. A tantervből például kikerültek olyan ismeretek, mint a természettan, a vegytan, illetve a mintázás. Az egyes órákon belüli tananyag a szűkebb időkeretnek is köszönhetően jóval célirányosabb, specifikusabb és redukáltabb ismereteket nyújtott a végzeteknek. A rokkantiskola keretei között a sebesülteknek alkalmuk nyílt, hogy megtanulják, illetve felfedezzék testük korlátait, valamint a protézisek alkalmazását.⁹⁵

A háború során felállított 14 rokkantiskola között ipari és mezőgazdasági profilúakat egyaránt találhatunk (2. táblázat). Az iskolák többségét az ország nyugati, valamint északi megyéiben szervezték meg. A legnagyobb rokkantiskola Budapesten jött létre a Pozsonyi úton. Az iskolák székhelyéül gyakran választottak olyan városokat, ahol már működött valamilyen szakképző intézmény, ezek megfelelő kiindulási alapként szolgáltak a rokkantak tanfolyamainak. Előfordult, hogy épületeik és személyzetük egy részét is átengedték az új iskolának.

Magyar Iparoktatás, 20. (1915/16):17–18. 532–568.

⁹² 3.301/1915. sz. M. E. rendelet. Idézi: BEREZ 1915 [1978]. 6–8., 11–12., 14–18., 28–32., 37.

⁹³ KLEBELSBERG 1916. 12.

⁹⁴ A rokkantkérdéssel kapcsolatban megjelent írások a teljesség igénye nélkül: BEREZ 1915 [1978]; Lukács György: A rokkantügy. *Magyar Figyelő*, (1915):11.; Rokkant katonák ipari oktatása. *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):17–18. 522–633.; RÓNA 1916; Ráth Kálmán: A rokkantak munkaképessége. *Magyar Ipar*, 1916. máj. 21.; Katona Béla: Javaslatok a rokkant kérdés megoldására. A rokkant kérdés gazdasági vonatkozásai. *Magyar Ipar*, 1916. máj. 21.

⁹⁵ BETHLEN 1915. 51–53.

Rokkantiskola helye	Képzés típusa	Férőhely
Budapest (Pozsonyi út)	ipari	700
Budapest (Szegényház utca)	ipari	250
Budapest (Vakok Intézete)	kézműipar	140
Pozsony	ipari, ortopédiai üzem	375
Bia	munkaterápiás	80
Gici	mezőgazdasági	40
Vác	ipari (bőr)	260
Kalocsa	ipari (fa)	500
Törökszentmiklós	mezőgazdasági	30
Debrecen	ipari	91
Debrecen	mezőgazdasági	80
Kassa	ipari	a. h.
Kassa	mezőgazdasági	a. h.
Besztercebánya	mezőgazdasági	a. h.
Kolozsvár	ipari	150

2. táblázat – Rokkantiskolák (1914–1918)⁹⁶

A hadirokkantak számára szervezett iskolák és egyéb tanfolyamok között az ipari jellegűek egyértelműen felülreprezentáltak (összesen kilenc), különösen az ország agrárjellegéhez mérten.⁹⁷ Több tényező is befolyásolta ezt, egyrészt maguk a rokkantak gyakran költöztek faluról városba és kerestek ott könnyebb megélhetést iparosként,⁹⁸ másrészt a korabeli vélemények szerint is „a rokkantaknak tetemes része rokkantságánál fogva alig alkalmas mezőgazdasági munkára úgy, hogy azok a rokkantak, akik mezőgazdászok voltak, kénytelenek valami iparra áttérni.”⁹⁹ Sikeres boldogulásuk zálogát főként bizonyos speciális ipari foglalkozásokban látták. Kialakultak jellegzetes, védett munkalehetőségek és szakmák, mint a hadirokkant trafikosok és cipészek (ők voltak a modern idők „Héphaisztoszai”);¹⁰⁰ e szakmák műveléséhez az állam előjogokat és bizonyos kedvezményeket is teremtett.¹⁰¹

Az új foglalkozás elsajátítására vállalkozó katonákat az 1916-os rendelet akkor tekintette teljesen kiképzettnek, ha vizsgamunkájuk alapján mesterségüket segédi minőségben, önállóan is képesek voltak ellátni. Az állami szakpolitika véleménye 1918-ra némileg mó-

⁹⁶ KLEBELSBERG 1916. 14. és SUBA 2011. 30. adatai alapján.

⁹⁷ Vö. KÖVÉR 1982.

⁹⁸ Az ipari pálya választása sok esetben egyet jelentett a városba költözéssel. Ezt a belső migrációs folyamatot kifejezetten problematikusnak ítélték meg a szakemberek, különösen Budapest vonatkozásában. Teleki Pál úgy fogalmazott, hogy a hadigondozás során is csak „nyomás okok esetén engedhető meg a rokkantat Budapestre költöztetésében támogatni.” TELEKI 1918. 48.

⁹⁹ Tisza István miniszterelnök 1916. február 16-án, a rokkantoktatásról elmondott beszédét idézi: RÓNA 1916. 110.

¹⁰⁰ Vö. KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002.

¹⁰¹ HEGEDÜS 2009. 137.

dosult. Teleki Pál mint az Országos Hadigondozó Hivatal elnöke a gyakorlati tapasztalatok alapján ekkor már úgy vélekedett, hogy a rokkantiskolákban egy év alatt tanult új szakma nem jelent minden esetben olyan elmélyült szaktudást, amellyel az egykor mezőgazdaságban dolgozó rokkant veterán teljes bizonyossággal képes lehet maga és családja megélhetését biztosítani. A megtanult új szakmára esetükben inkább keresetkiegészítésként tekintettek. Az iskolákban a gyáripar számára is képeztek rokkantakat, de ennek mértéke jócskán alulmúlta a később kisiparosként tevékenykedőket.¹⁰² Az önálló kisiparos vagy kereskedő olyan vágyott karrierlehetőséget jelentett, melyre a legtöbb rokkant törekedett, de relevanciáját a piacra és az egyénekre vonatkozóan már a kortárs szakemberek is megkérdőjelezték.¹⁰³

A rokkantiskola személyzetének köre az ott végzett összetett munkához illeszkedően a pedagógiai, a gyógyászati és a gazdasági területeket egyaránt felölelte, így elemi, polgári és gyógypedagógiai tanítók, orvosok, különböző szakterületekről érkező művezetők és szaktanárok is segítettek a katonák rehabilitálását. A normál szakiskolához képest a tanárok feladatkörei jóval összetettebbeknek mutatkoztak, folyamatosan monitorozniuk kellett a diákokat és speciális igényeiket, hogy az adott tanfolyam, munkamódszer, protézis valóban megfelelő-e számukra. A személyzet többségét polgári szolgálatosként helyezték át a rokkantiskolákba.¹⁰⁴

Tanulmányaik sikeres lezárását követően a rokkantiskolák segítséget nyújtottak diákjaiknak az elhelyezkedésben is. Ez önmagában nem új jelenség, hiszen a normál szakiskolák esetében szintén találunk erre példát már a háború előtt, de ennek mértéke, illetve – az OHGH keretében – szervezettsége jelentősen túlmutat a korábbiakon. Azokról a diákokról, akik *„megnyugvással a magán-gazdasági életbe különböző lelki és testi okból nem bocsáthatók ki[,] (...) nem érznek erőt a létért való küzdelemre, akik munka után járni, munkájukat értékesíteni nem tudják”,*¹⁰⁵ az állam *„kereseti telepek és műhelyek”* alapításával kívánt gondoskodni. A hatalom ezzel kivonta őket a primer (piaci, gazdasági) szabályok alól, de megerősítette felettük a felügyeletet, hiszen mindennapjaikra explicit módon fejtette ki befolyását, eltávolítva őket önmagukra és a társadalomra veszélyes gondolatoktól.

Régi iskolák, új szerepek

A szakiskolák háború alatti feladatai nem merültek ki a tradicionális szakképzésben és a haditermelés aktív támogatásában: *„Nagyarányú tevékenységet fejtettek ki az intézetek hadi sérülteknek művégtagokkal és ortopédikus eszközökkel való ellátásában, valamint a rokkantak ipari foglalkozására való kiképzésben”* is.¹⁰⁶ A rokkantak oktatása ugyanis nemcsak a rokkantiskolák kereteiben valósulhatott meg. A rokkantiskolai képzés ideje alatt a tehetségesebb diákoknak szakmájuk *„különleges irányú”* tanfolyamainak elvégzésére is lehetőségük nyílt. Tanulmányaik megkönnyítése érdekében ösztöndíjban részesülhettek, akárcsak

¹⁰² TELEKI 1918. 46–47., 63–65.

¹⁰³ TELEKI 1918. 46–49.; KLEBELSBERG 1916. 15–16.

¹⁰⁴ 3.301/1915. sz. M. E. rendelet 21–28 §.; VÍG 1932. 481–483. Nacsa Illést, a győri fa- és fémipari szakiskola faipari előmunkását 1916-ban helyezték át a budapesti rokkantiskolába. ÉRT. GYŐR 1917. 10.

¹⁰⁵ KLEBELSBERG 1916. 15.

¹⁰⁶ KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 74.

egészséges társaik. A szabályzat értelmében az ipariskolák műhelyei egy-egy új foglalkozás elsajátítására vagy a régi begyakorlására is lehetőséget biztosítottak.¹⁰⁷

A gyakorlat ilyen tekintetben felülírt bizonyos, korábban általánosan elfogadott irányelveket a rokkantak gondozásával kapcsolatban: ti. az intézményes ellátás alapvetően szegregált módon történő megvalósulását.¹⁰⁸ Ez utóbbit fogalmazta meg 1911-ben Eisler Hugó is, miszerint „[a] nyomorék nyilvános iskolát nem látogathat. Részben testi fogyatkozásai a mindennapi látogatást lehetetlenné teszik, részben gyógyító eljárások vagy hosszas betegségek követelik meg a fekvést és nyugalmat, végül pszichikai nyomás okok szólnak a mellett, hogy az egészséges ép gyermekek közé ne engedjük őket.”¹⁰⁹ A háborúban megsérültek a szakiskolákban nemcsak kifejezetten a hadirokkantak számára szervezett tanfolyamokon jelentek meg, hanem olyan kurzusokon is, melyeken a rehabilitációs célok nem játszottak főszerepet, ezeken a rokkantak az egészségesekkel együtt vehettek részt.¹¹⁰

A háború során valamennyi felső ipariskolában szerveztek az OHGH által felügyelt tisztviselői tanfolyamokat. Az ipariskolák közül a speciális tanfolyamokat nyújtók aránya jóval alacsonyabb volt és főként az erdélyi ipariskolák jártak élen a rokkantakat befogadó tanfolyamok szervezésében. A rokkantiskolák földrajzi elhelyezkedését figyelembe véve ennek egyértelmű a magyarázata. Az ország keleti felében nem, illetve csak kis férőhelyű rokkantiskolákat szerveztek (Kolozsváron csupán 150 katonát tudtak egyszerre befogadni), így feladataik egy részét az ipariskoláknak kellett átvenniük. A megszervezett rokkant-tanfolyamok időtartamukat és képzésük minőségét tekintve is differenciálódtak. Míg a tisztviselő tanfolyamok 5–8 hónaposak, a művezető tanfolyamok 2–3 hónaposak voltak, és a felső ipariskolák adtak nekik otthont, addig a mestertanfolyamok csupán 8 hetet öleltek fel és az ipari szakiskolák szervezésében zajlottak.¹¹¹

A szakiskolák a hadirokkantak gondozásából műhelyeik termelő munkája révén is kivették a részüket. A katonák művégtagokkal történő ellátása a hadigondozás részét jelentette: „Minden csonkult katona államköltségen két művégtagot kap a Hivaltól és pedig a munkaprotézist és kozmetikus protézist.”¹¹² A háború előtt is működő magán művégtaggyárak nem voltak képesek az 1915 utáni keresletet megfelelően kielégíteni, ezért az állam újabb művégtagműhelyek felállítása mellett döntött. A Rokkantügyi Hivatal Budapesten az állami felső ipariskolában mesterséges testrészeket előállító műhelyt szervezett. A műhelyt Dollinger Gyula főorvos vezette, akit a magyar ortopédia megeremtőjeként is emlegetnek. A felső ipariskola és a művégtagműhely útjai 1917 után különváltak, létrejött az önálló művégtaggyár, illetve a vele kapcsolatos műszerészipari szakiskola. A finomabb technikai kivitelezést igénylő kéz- és karprotézisek gyártását az önálló művégtaggyár megalkulása előtt az Állami Mechanikai és Óraipari Szakiskola műhelyeiben szervezték meg, ahol megfelelő eszközök álltak rendelkezésre.¹¹³ Kisebb, protézist gyártó műhelyeket több

¹⁰⁷ 1916. évi 3215. sz. A m. kir. Rokkantügyi Hivatal szabályzata 9 §. *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):17–18. 532–568.

¹⁰⁸ KULLMANN–KUN 2004. 87.

¹⁰⁹ EISLER 1911 [1978]. 45.

¹¹⁰ VÍG 1932. 491.; ANTAL 1996. 48. A külön tanfolyamokról lásd: *Magyar Iparoktatás*, 20. (1915/16):19–20. 629–633.

¹¹¹ KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 74.

¹¹² KLEBELSBERG 1916. 9.

¹¹³ VÍG 1932. 494.

más szakiskolában is felállítottak, így a kassai felső ipariskolában, a pozsonyi, a győri, a debreceni, a kolozsvári, az aradi és a temesvári ipari szakiskolában is.¹¹⁴ A vidéki műhelyek közül a legnagyobb a pozsonyi volt, mely fontosságát jól mutatja, hogy 1917. július 18. és augusztus 26. között a fémipari szakiskola termeiben és műhelyeiben szervezték meg az *Országos Hadigondozó Kiállítást*.¹¹⁵

Összegzés

A 19. század utolsó évtizedeitől kezdve az állam (szociális) gondoskodásának köre mind jobban kibővült, de nem érte el a sokszor példaként emlegetett bismarcki Németország paternális szociálpolitikáját, még a két világháború között sem. Az első világháború viszont olyan átmeneti időszak, amikor az állam és a társadalom részéről is fokozottabb áldozatvállalást és szociális érzékenységet vélhetünk felfedezni, amely a szakoktatás területén is éreztette hatását. A munka, illetve a hasznos munkavégzés mint a modern társadalom egyik fő szervező ereje a hatalom háború alatti narratívájában is kiemelkedő fontosságú volt. A munkaerő zavartalan utánpótlását a szakemberek kiképzésével, törvények és rendeletek segítségével, valamint a rokkantak rehabilitálásával igyekeztek biztosítani. Az újabb és újabb korosztályok behívása ugyanis súlyos munkaerőhiányhoz vezetett, amit a nők, a hadifoglyok – és bizonyos esetekben a gyerekek – munkába állása csak mérsékelni tudott, de pótolni nem.¹¹⁶ A rokkantiskolák – mint sajátos utókezelő és szakképző intézetek – diákjai számára lehetőséget kívántak biztosítani az újrakezdésre, munkaképességük visszaszerzésére és ezzel a társadalom elvárásainak való megfelelésre, az egyes egyének számára pedig az életminőségük javítására.

A szakoktatás tehát új feladatokkal bővült, melynek egyik kiemelkedő eleme a hadi-rokkantak oktatása, illetve gyógyászati eszközökkel történő ellátása volt. A vizsgált források alapján a szakiskolák új, rehabilitációs feladatai mellett továbbra is meghatározónak tekintették – a korábbi funkcióiknak megfelelően – a hátország gazdasági teljesítőképességének megőrzését. A háborús körülmények között ez utóbbinak csak korlátozott mértékben tudtak megfelelni. A jövő kutatásainak célja lehet tehát az iskolák első világháború alatti történetének részletesebb feltárása, melynek segítségével többet tudhatunk meg arról, hogy miként sikerült eleget tenni az új idők kihívásainak azon iskolatípusok esetében, ahol 1914 előtt a felvételi követelmények között „az ép és egészséges testalkat” még kulcsfontosságú feltételként szerepelt.

FORRÁSOK

BETHLEN 1915

BETHLEN Balázné: *Rokkant katonáink jövője*. Eredeti szöveg: Konrád BIESALSKI. Budapest, 1915.

¹¹⁴ KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. 74–75.; KLEBELSBERG 1916.

¹¹⁵ Erről lásd részletesebben: *Országos hadigondozó kiállítás Pozsony 1917. július–augusztus*. Pozsony, 1917.

¹¹⁶ ROMSICS 2005. 106–107.

- BERECZ 1915 [1978] BERECH Gyula: A Magyar Rokkant Oktatása (1915). In: *Szemelvénygyűjtemény a „Gyógypedagógia történetéhez” III. Szomatopedagógia történet.* Szerk. TÓTH György. Budapest, 1978. 58–61.
- EISLER 1911 [1978] EISLER Hugó: Részletek a nyomorék gyermekekről című előadásból. A Nyomorék gyermekek otthona VIII. évi jelentése (1911). In: *Szemelvénygyűjtemény a „Gyógypedagógia történetéhez” III. Szomatopedagógia történet.* Szerk. TÓTH György. Budapest, 1978. 39–48.
- ÉRT. GYŐR 1916 *A győri m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola értesítője 1914–15–1916. tanévről.* Közreadja BOROS Rudolf igazgató. Győr, 1916.
- ÉRT. GYŐR 1917 *A győri m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola értesítője 1916–1917. tanévről.* Közreadja BOROS Rudolf igazgató. Győr, 1917.
- ÉRT. GYŐR 1918 *A győri m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola értesítője 1917–1918. tanévről.* Közreadja BOROS Rudolf igazgató. Győr, 1918.
- ÉRT. PÉCS 1915 *A pécsi m. kir. állami fémipari szakiskola értesítője 1914/15. tanévről.* Közli KAMPRÁD Hermann. Pécs, 1915.
- ÉRT. SZÉKELYUDVARHELY 1917 *A székelyudvarhelyi m. kir. áll. kő- és agyagipari szakiskola értesítője a román betörés miatt Budapesten tartott 1916/17-es tanévről.* Székelyudvarhely, 1917.
- KÖLTSÉGVETÉS 1914/15–1917/18 *Állami költségvetés a Magyar Szent Korona Országai részére.* Budapest, 1914/15 – 1917/18. [Több kötet.]
- KORMÁNYJELENTÉS 1915–1918. *A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* [sz. n.], Budapest, 1924.
- MRT 1914 *Magyarországi rendeletek tára, 1914.* Budapest, 1914.
- MRT 1915 *Magyarországi rendeletek tára, 1915.* Budapest, 1915.
- MRT 1916 *Magyarországi rendeletek tára, 1916.* Budapest, 1916.
- KLEBELSBERG 1916 KLEBELSBERG Kuno: *A magyar rokkantügy szervezete.* Budapest, 1916.
- SZTERÉNYI 1917 SZTERÉNYI József: *Gazdasági és szociális feladatok a háború után. Két előadás.* Budapest, 1917.
- TELEKI 1918 TELEKI Pál: *Sociálpolitika és hadigondozás: Gyakorlati tapasztalatok alapján.* Budapest, 1918.

IRODALOM

- ANTAL 1996 ANTAL Ákos: *A Kassai Ipariskola története*. Budapest, 1996.
- BÓDY 2006 BÓDY Zsombor: Mobilitás és iskolarendszer. A felső kereskedelmi iskolák helyéről a magyar iskolarendszer társadalomtörténetében. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia diákságának rekrutációja és mobilitása 1860–1906. In: *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Szerk. KÖVÉR György. Budapest, 2006. 757–783.
- BORSI 2000 BORSI Lőrinc: *Veszprém város iparoktatásának története a hazai iparoktatás tükrében*. Veszprém, 2000.
- BRADDOCK – PARISH 2001 BRADDOCK, David L. – PARISH, Susan L.: An Institutional History of Disability. In: ALBRECHT, Gary L. – SEELMAN, Katherine – BURY, Michael: *Handbook of Disability Studies*. Thousand Oaks (California), 2001. 11–68.
- BRIGGS 1991 BRIGGS, Asa: A jóléti állam történeti perspektívában. In: *A jóléti állam*. Szerk. FERGE Zsuzsa – LÉVAI Katalin. Budapest, 1991. 223–239.
- FEU 2009 du FEU, Jenny: Factors influencing rehabilitation of British soldiers after World War I. *Historia Medicinæ*, 1. (2009):2. (<http://www.medicinae.org/e10>) [2015.07.20.]
- FERGE 1986 FERGE Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986.
- FERICSÁN 1999 FERICSÁN Kálmán: *Ősi fának ága-boga. A középszintű iparoktatás és fejlődése Magyarországon*. Pécs, 1999.
- FERICSÁN 2001 FERICSÁN Kálmán: *Tanítómesterek és mestertanítók*. Budapest–Pécs, 2001.
- FOUCAULT 1996 FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest, 1996.
- FOUCAULT 2004 FOUCAULT, Michel: *A bolondság története a klasszikus korban*. Budapest, 2004.
- GYÁNI 1994 GYÁNI Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, 1994.
- GYŐRIVÁNYI 2000 GYŐRIVÁNYI Sándor: *A szakképzés története Magyarországon*. Budapest, 2000.
- GORDOSNÉ 1991 GORDOSNÉ Szabó Anna: *Gyógypedagógia-történet I. Egyetemes gyógypedagógia történet a XX. századig*. Budapest, 1991.

- p>HEGEDÜS 2009HEGEDÜS Lajos: Velünk élő történelem, avagy egy érdekérvényesítő polgári jogi mozgalom mindennapjai. In: HEGEDÜS Lajos – FICSORNÉ KURUNCZI Margit – SZEPESSYNÉ JUDIK Dorottya – PAJOR Emese – KÖNCZEI György:
- A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*
- . Budapest, 2009. 135–175.
- KÁLMÁN – KÖNCZEI 2002KÁLMÁN Zsófia – KÖNCZEI György: *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest, 2002.
- KERESZTY 2008aKERESZTY Orsolya: Nők szerepei és terei a magyar nemzetépítésben a dualizmus kori Magyarországon. In: *Képzés és Gyakorlat konferenciák I. Interdiszciplinaritás a pedagógiában*. Szerk. KERESZTY Orsolya. Kaposvár, 2008. 147–158.
- KERESZTY 2008bKERESZTY Orsolya: A felsőbb leányiskolák a dualizmus kori Magyarországon. In: *Képzés és Gyakorlat konferenciák II. Új utak, módszerek, nézőpontok a pedagógiában*. Szerk. KERESZTY Orsolya. Kaposvár, 2008. 129–144.
- KÉRI 2010KÉRI Katalin: A katolikus elemi iskolák és tanítók helyzete Baranyában az I. világháború alatt. In: *Kutatás és képzés. In honorem Orosz Gábor*. Szerk. BREZSNYÁNSZKY László – FENYŐ Imre. Debrecen–Nyíregyháza, 2010. 41–53.
- KÖNCZEI 2009KÖNCZEI György: Honnan ered a fogyatékossggal élő emberrel szembeni előítélet? In: HEGEDÜS Lajos – FICSORNÉ KURUNCZI Margit – SZEPESSYNÉ JUDIK Dorottya – PAJOR Emese – KÖNCZEI György: *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*. Budapest, 2009. 175–232.
- KÖVÉR 1982KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982.
- KULLMANN – KUN 2004KULLMANN Lajos – KUN Helga: „...El kell-e felejtenünk az orvosi modellt...? A fogyatékossg jelensége az orvostudományban. In: *Tágabb értelemben vett gyógypedagógia*. Szerk. ZÁSZKALICZKY Péter – VERDES Tamás. Budapest, 2004. 67–90.
- MAYER 1996MAYER, Christine: Vocational Education in Germany in a historical and gender-oriented perspective. In: *Gender history of (vocational) education*. Ed. HEIKKINEN, Anja. Hämeenlinna. Tampereen yliopiston opettajankoulutuslaitos, 1996. 29–45.
- MÉSZÁROS 1995MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. Budapest, 1995.

- p>
NAGY A. 2010
NAGY Adrienn: A kereskedelmi akadémiák helye a dualizmus kori iskolai piacon. In:
- Célok és módszerek a tudásalapú társadalom nevelési intézményeiben: V. Képzés és Gyakorlat Nemzetközi Neveléstudományi Konferencia*
- . Szerk. HAJDICS-NÉ VARGA Katalin. Kaposvár, 2010. 258–267.

NAGY A. 2011
NAGY Adrienn: Mezőgazdasági és háztartási leányiskolák Magyarországon. In:
- Perspektívák a neveléstudományban. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból*
- . Szerk. BENEDEK Dániel – VADÁSZ Viola. Pécs, 2011.

NAGY A. 2013
NAGY Adrienn: Kereskedelmi szaktanárképzés Magyarországon. In:
- Iskola a társadalmi térben és időben 2011–2012. I. köt.*
- Szerk. ANDL Helga – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia. Pécs, 2013. 166–175.

NAGY A. 2014a
NAGY Adrienn: Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. A magyarosítás és a szakoktatás kiépítése.
- Korall*
- , (2014):56. 118–145.

NAGY A. 2014b
NAGY Adrienn:
- A felső kereskedelmi iskolák fejlődéstörténete Magyarországon (1867–1945)*
- . Doktori értekezés. [Kézirat] Pécs, 2014. (
- http://www.nevtudphd.pte.hu/files/tiny_mce/Vedések/2015/Nagy_Aдриenn_PhD_2014k.pdf
-) [2014.12.12.]

NAGY P. T. 1994
NAGY Péter Tibor:
- Szakoktatás és politika*
- . Budapest, 1994.

NAGY P. T. 1999
NAGY Péter Tibor: Az iparpolitika és a tanoncoktatás kialakulása. In:
- A középfokú szakoktatás története Magyarországon a felvilágosodástól napjainkig*
- . Szerk. KISS Vendel – LÁSZLÓ János. Tatabánya, 1999. 16–23. (Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 3.)

NAGY P. T. 2012
NAGY Péter Tibor: A magyar fogyatékosok iskolázottságtörténetéhez.
- Iskolakultúra*
- , 22. (2012):5. 3–13.

NÉMETH 2007
NÉMETH András: Mi is az idő? – Történeti időszociológiai és időantropológiai vázlatok.
- Iskolakultúra Online*
- , 1. (2007) 54–75.

OROSZ 2003
OROSZ Lajos:
- A magyarországi ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szakoktatás vázlatos története*
- . Budapest, 2003.

PAJOR 2009
PAJOR Emese: A vak és a látássérült emberek mozgalmának magyarországi története. In: HEGEDÜS Lajos – FICSORNÉ KURUNCZI Margit – SZEPESSYNÉ JUDIK Dorottya – PAJOR Emese – KÖNCZEI György:
- A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*
- . Budapest, 2009. 67–134.

- PÁLDI-KOVÁCS 2007 PÁLDI-KOVÁCS Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest, 2007.
- PANDUR 1988 PANDUR István: *A barcsi iparoktatás története 1836–1986. Barcs első írásos említésének 600. évfordulója alkalmából*. Barcs, 1988.
- ROMSICS 2005 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005.
- RÓNA 1916 RÓNA Árpád: A protézis technikáról és a hadi rokkantaknak az elektrotechnikai iparban való alkalmazhatóságáról. *Elektrotechnika*, 9. (1916):13. 109–113.
- SUBA 2011 SUBA János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*, (2011):12. 177–184.
- SZÜCS 1996 SZÜCS Pál: *A magyar szakképzés ezre éve I.* Budapest, 1996.
- SZÉKELY 2013 SZÉKELY Miklós: A magyarországi ipari szakoktatási rendszer a századfordulón, különös tekintettel Erdélyre. In: KOVÁCS Zsolt – ORBÁN János: *Táguló horizontok. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 129–141.
- VÍG 1932 VÍG Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta*. Budapest, 1932.
- VÖRÖS 2013 VÖRÖS Katalin: „Kié a tanonc?” A kettős felügyeleti rendszer a 19. század második felének tanoncoktatásában. In: *Tanulmányok a neveléstörténet pécsi műhelyéből*. Szerk. MÉREG Martin – SOMODI Imre – VÖRÖS Katalin. Pécs, 2013. 55–64.
- ZÁSZKALICKY 2006 ZÁSZKALICKY Péter: A (gyógy)pedagógiai antropológia mint (gyógy)pedagógia bázisdiszciplínája. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Szerk. KELEMEN Elemér – FALUS Iván. Budapest, 2006. 80–99.

The „Warpath” of the Hungarian Industrial Education

The Challenges of the Hungarian Vocational Education During World War I

by Katalin Vörös

(Summary)

The questions of modernisation and social thinking altogether determined the modification of the roles of Hungarian vocational education during World War I.

At the end of the 1890s, a modern, industrialised vocational education system was formed in Hungary. The education of qualified workmen was an integral part of the power rivalry among certain countries in this time period. The peak of this rivalry was signified by World War I, when results were also measured on the battle fields. During the war, by the sufficient appreciation of strategic goals of industrial production, vocational education had a more important role in the narrative of central power. However, because of the continuance of wars, widely new problems and tasks emerged.

The nursing and rehabilitation of injured soldiers returning home from World War I meant new challenges towards forming the idea of a “caring” government. Vocational education and the national social policy became closely linked as a result of the armaments events after 1914, which Act XV of 1915 also proves. The concept of vocational education was redefined. New types of ‘industrial vocational schools’ (schools for the war invalids) appeared. Their task was not to serve market interests primarily, but to improve the living conditions of handicapped and disabled people. Old institutions also had to adapt to the changed requirements. They not only took part in military production or handed over buildings to accommodate soldiers but also latched on to the aftercare of disabled soldiers by organizing different types of courses.

This paper aims to show the history of the Hungarian vocational education during World War I, focusing on the relation between the vocational education and the rehabilitation of the injured soldiers as well as the schools for the warinvalids. The research was based on archival resources, school reports, applicable legislation, and the contemporary media. The study pays particular attention to the education structure and to the effect of the war on the hinterland and the national social policy.

Gál Anikó

A munkaoktatás kezdeti fázisai az értelmi fogyatékos gyermekek gyulai és kislétszállási gyógypedagógiai intézeteiben a 20. század közepéig

Az ember életének egyik legfontosabb eleme a munka, az a tudatos, célirányos tevékenység, amellyel környezetét, a természeti és tárgyi világot úgy alakítja, hogy szükségleteit kielégítse, önmagát ellássa, társaival együtt. A sikeres munkavégzés egyik feltétele, hogy a munkát végző személy rendelkezzen mindazokkal a fizikai és szellemi tulajdonságokkal, amelyek az adott tevékenység eredményes végzéséhez szükségesek. Az értelmi akadályozottsággal élő emberek a munka területén is korlátozott lehetőségekkel rendelkeznek, mégis hosszú időn keresztül a munkát életük egészéből kiemelve mint egyetlen és központi követelményt állították eléjük. Magyarországon az értelmi fogyatékos személyek számára elsőként alapított intézet (Rákospalota, 1875) is a „Munka” nevet viselte. Célul tűzték ki, hogy *„legalább annyira képesek legyenek dolgozni, hogy hasznossá tegyék önmagukat, ellátásukhoz hozzájáruljanak”*.¹

A gyermek cselekedtetését, a munka hangsúlyozását már a 20. század elején kibontakozó reformpedagógiai irányzatokban, a pragmatizmus nevelésfelfogásában és a gyermektanulmányi mozgalom pedagógiai törekvéseiben is megtalálhatjuk. A tanulók passzivitása helyett a cselekedtetést, az aktivitást, a gyermekek fejlődés-lélektani sajátosságainak és életszükségleteinek figyelembevételét szorgalmazták. A hangsúly a tanítóról és a tananyagról áttevődött a tanulóra, a tanulócsoportra. A „munka” bekerült a pedagógiába mint nevelő, emberformáló tevékenység, a gyógypedagógiában pedig az értelmi fogyatékosok intézményes ellátását tekintve a kezdetektől központi szerepet kapott. Kétségtelen, hogy a reformpedagógiai előzmények hatást gyakoroltak az értelmi fogyatékos gyermekekkel való foglalkozásra is. A munkaiskola gyakorlatának első elméleti megalapozója Georg Kerschensteiner (1854–1932) volt, a pedagógiai rendszeralkotáson túl az ő működésének köszönhető az irányzat széles körű elterjedése.²

Jelen tanulmány a Békésmegyei Pártfogó Egyesület által alapított gyulai, illetve a Kisújszálláson 1928-tól működő gyógypedagógiai intézetekben folyó nevelő-oktató munka bemutatására, elemzésére vállalkozik. Arra keressük a választ, hogy a két gyógypedagógiai intézetben milyen feltételek között és hogyan valósult meg az értelmi fogyatékos gyermekek munkára nevelése.

Békés megyében a gyógypedagógiai szakmai működés 1922. február 6-tól indult meg.³ Ez a magyar gyógypedagógiában nagy jelentőségű mozzanat, hiszen az országos intézményhálózat struktúráját tekintve összesen öt intézmény működött.⁴ A szakmai mun-

¹ HATOS 2000. 107.

² PUKÁNSZKY–NÉMETH 1996. 535–536.

³ NÉMETH 1994.

⁴ Állami Gyógypedagógiai Nevelőintézet (Budapest, Alkotás u. 53.); Békés Megyei Pártfogó Egyesület Gyógypedagógiai Intézete (Gyula, Szent István út 36.); Békés Megyei Pártfogó Egyesület Gyógypedagógiai Intézete (Kisújszállás); Székesfehérvári X. ker. Gyógypedagógiai Tanintézet (Rákospalota, Kerepesi út 67.);

ka alapját az 1909-ben kiadott *Tanterv és Utasítás* adta, ez alapján szervezte és vezette az intézet tevékenységét a kinevezett igazgató, Kádas György.⁵ Ez a tanterv az akkori Budapesti Állami Gyógypedagógiai Nevelő-intézet részére készült, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1909. évi 53.523. sz. rendeletével került kiadásra.⁶

A Békésvármegye Közkórháza Gyógypedagógiai Oktató és Foglalkoztató Telepen a gyermekcsoportok összetétele a fejlettség, valamint a fogyatékosok típusa szempontjából nagyon heterogén volt.⁷ A heterogenitás az alábbi fogyatékos csoportok összetételéből adódott: pl. „*nehézkes gyengeelméjű 2 fő, gyengeelméjű 8 fő, gyengeelméjű siketnéma 1 fő, epilepsziás gyengeelméjű 2 fő, pszichózis epileptika imbecill 1 fő, imbecill 6 fő stb.*”⁸ Az első, 1921/22-es (csonka) tanév végén a növendékek teljesítményét nem minősítették érdemjeggyel, a VKM 71.493/1922. VIII. számú rendelete alapján ugyanis osztályzatban nem részesülhettek. A gyulai intézet működését a kezdetektől élénk szakmai érdeklődés kísérte. Még a megalapítás évében – ami tehát nem tekinthető egész tanítási évnél – a Népjelölési Minisztérium képviselője is látogatást tett a telepen, az Országos Szakfelügyelet pedig tematikus látogatása során végzett ellenőrzést Gyulán.

Az Oktató és Foglalkoztató Telep egyre komplexebb tevékenysége miatt már az 1922/23-as tanévtől bővítették a személyi kereteket, első lépésként Kádas György mellé kinevezték Tiffert György gyógypedagógust. A működés megkívánta, hogy a két gyógypedagógus szakmai munkáját összehangoltan végezze. Munkájukhoz a tantermek biztosítottak voltak, így Tiffert György az „előkészítő osztályt” tanította 16 fővel, Kádas György pedig az összevont I–II–III–IV. osztályt vezette 30 növendékkel. Az előkészítő osztályban hangsúlyt helyeztek a játékos foglalkozásokra, a rendszeresen alkalmazott szemléltető gyakorlatokra, az érzékszervek fejlesztésére stb. Mindez azért is tekinthető lényegesnek, mert az értelmileg akadályozott gyermekek között a nevelési feladatok megoldásában nagy különbségek állhatnak fenn, ezért a gyógypedagógiai oktatás során prioritást élvez a va-

Székesfevárosi III. ker. Gyógypedagógiai Nevelő- és Foglalkoztató Intézet (Budapest, Miklós tér 5.).

⁵ Kádas György (1886–1969): tanító, gyógypedagógus. A Gyógypedagógiai Tanítóképzőt 1908-ban végezte el Budapesten. 1911-ben Szegedre, a vakok intézetébe helyezték. Szegeden a Gyermektanulmányi Társaság által kiadott *Gyermek* című folyóiratnál jegyzői feladatokat is ellátott. A Népjelölési Minisztérium felkérése nyomán, 1921 nyarán a budapesti Alkotás utcai Gyógypedagógiai Intézetből került Gyulára. Feladata az lett, hogy megszervezze és vezesse a Békésvármegye Közkórháza Gyógypedagógiai Oktató és Foglalkoztató Telepét (a mai Pándy Kálmán Megyei Kórház jogelődje). NÉMETH 2011.

⁶ A tanterv az előkészítő csoport (I–II.) és az I–VI. osztályos tanulók számára írta elő a tantárgyakat és azok heti óraszámait. Emellett részletes tananyagfelosztást és módszertani utasításokat is tartalmazott évfolyamonként. Megfogalmazta a „gyengébb értelmi képességű” gyerekek tanításának célját, a növendékek csoportba sorolását, a tanításnál elvárt módszereket, a tanítás és a nevelés viszonyát az oktatáshoz stb. Pedagógiai célkitűzései között szerepelt, hogy az elsajátítandó ismeretek mennyiségénél mindenkor a gyermek átlagos képességeit kell figyelembe venni, annak érdekében, hogy megfelelő ismeretekre tudjon szert tenni. TANTERV 1909. 19.

⁷ A vallás- és közoktatásügyi miniszter tanácsadó szervezeteként 1898-tól működő Gyógypedagógiai Intézetek Országos Szaktanácsa részletes beszámolót adott közre a gyógypedagógiai intézetek és iskolák működéséről. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy az értelmi fogyatékosok intézeteiben (budapesti, gyulai, kisújszállási) igen eltérő képességű gyermekek voltak, és nem történt meg a képességek szerinti differenciálás sem. KLUG–SIMON 1935. 102–103.

⁸ Gyengeelméjű: későbbi fogalomhasználattal a középsúlyos értelmi fogyatékos gyermekek, illetve az 1990-es évektől értelmileg akadályozott gyermekek.

⁹ NÉMETH 1994. 17.

lóságon alapuló, cselekvő tapasztalatszerzésből kiinduló tanulás, minél több tárgyi eszköz bevonása a tanítási folyamatba, a sokoldalú érzékszervi tudatosítás, a tanulók értelmi szintjéhez igazodó követelmény és a folyamatos motiválás stb. Ebben a tanulócsoporthoz a gyermekek teljesítményét már osztályzattal is értékelték.

Az 1923/24-es tanévben az első osztályt Tiffert György vezette 22 fővel, a II–III. összevont osztály pedig Kádas György alá tartozott. Az összevonások abból a kényszerűségből adódtak, hogy az Oktató és Foglalkoztató Telep megalakulásától fogva tanerőhiánnyal dolgozott. Sajnálatos módon az 1924/25-ös tanévben a személyi feltételek nem változtak, nem lehetett újabb gyógypedagógust alkalmazni, így a felmenő rendszerben való oktatás biztosítása sérült. Kádas György bejegyzéséből is kiolvasható a hiányból adódó intézkedés kényszerűsége: *„Az 1924–25-ös tanévben a III–IV. osztály tanerő hiánya miatt nem nyílik, így a növendékek a II. osztályba osztatnak be”*.¹⁰ A mindennapi munka során ez azt jelentette, hogy ezeket a gyermekeket a többi tanulóval együtt foglalkoztatták, például a délutáni kerti- és műhelymunkában, illetve egyéb tevékenységek során is.

Kádas György munkássága azért is tekinthető kiemelkedőnek, mert tervei előrelátóak és nagyon célirányosak voltak: végleges megoldást igyekezett keresni „gyermekei”, pártfogoltjai számára. Miután a Szent István úti 36. sz. alatti épület megüresedett, azt a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium a 31.240/1925. IV. számú leirata alapján a Békés Megyei Pártfogó Egyesület ingyenes használatra megkapta. Az ezt megelőző időszakban a gyermekek többsége otthon, a családoknál élt, illetve kórházakban vagy gyermekmenhelyeken biztosították elhelyezésüket. Az átadott épület funkciójának meghatározásakor kikötés volt, hogy itt olyan „gyermekmenhelylakó” kerüljön elhelyezésre, aki az akkori szakmai terminus szerint *„szellemileg képezhető és foglalkoztatható”*, vagy *„szellemileg nem képezhető, de gyakorlatilag foglalkoztatható”*¹¹ volt. Előírták azt is, hogy a létesült gyógypedagógiai intézet legalább 70 fős legyen, a fiúk és lányok arányát tekintve fele-fele létszámmal.¹²

Kádas György munkája szakmatörténeti szempontból kiemelkedő: 1925. augusztus 1-jén a Gyulai Gyógypedagógiai Intézet – a vidéki intézmények között elsőként – kezdte meg működését a Szent István út 36. szám alatti épületben. (1. kép) Az új intézmény szakmai munkájáról készült igazgatói beszámolójában Kádas így fogalmazott: *„Az 1925. augusztus 1-én született csecsemő immár 2 éves. Az első, kezdeti életmegnyilvánulások bizonytalansága után, a fokozatos, biztos fejlődés stádiumába lépett a szellemi fogyatékosok gyulai intézete”*.¹³ A rövid részlet azt is érzékelteti, hogy a gyors fejlődés előfeltételeként Kádas György jól megszervezte az induló éveket: a gyulai intézet munkájának megalapozásához felhasználta a budapesti Alkotás utcai intézet szervezeti szabályzatát és házirendjét is, a helyi adottságok feltérképezése után pedig célul tűzte ki a napi tevékenységek eredményes megvalósítása érdekében rendelkezésére álló tárgyi és személyi feltételek maximális kihasználását, és – személyes kapcsolatait és ismeretségét is felhasználva – kisebb fejlesztéseket is megvalósított. A permanens fejlesztés és bővítés első lépéseként a hálósobák, tantermek és tanműhelyek számát növelte. Az intézmény szakmai munkájának fő irány-

¹⁰ KÁDAS 1927. 77.

¹¹ NÉMETH 1994. 19.

¹² RDGY GYI A Gyula Szent István út 36. sz. alatti épület birtokbavételéért folytatott levelezések a minisztériummal és a Főispáni Hivatallal, 1925.

¹³ KÁDAS 1927. 77.

1. kép

Gyulai Gyógypedagógiai Intézet (Szent István út 36.)

vonalaként – a foglalkozások területén – a szellemi és a gyakorlati képzés is meghatározó lett. A fentebb már említettek szerint az intézmény az indulás éveiben koedukált volt.

A minisztérium folyamatos figyelemmel kísérte Kádas György szakmai tevékenységét, és ezáltal a gyulai intézet munkáját is átlátta: dr. Hepp Baján Ernő miniszteri osztálytanácsos és Klug Péter, a gyógypedagógiai intézetek országos szakfelügyelője miniszteri biztосként egy alkalommal, dr. Pettkő-Szandtner Aladár helyettes államtitkár két alkalommal is szakmai látogatást tett az intézetben. A feljegyzések alapján rajtuk kívül Konrád Ernő kir. ügyészégi elnök, a fenntartó egyesület elnöke is gyakran végzett szakmai ellenőrzést a gyulai intézetben.¹⁴

A további fejlesztések, bővítések jogosultságát jól mutatja az intézet tanulólétszámának dinamikus növekedése. Az 1926/27-es tanévben az intézet növendéklétszáma 52 fő volt és I–II–III. osztályokat működtettek. Egyre jobban nőtt a családok részéről is az igény a gyermekek felvétele iránt: a gyógypedagógia szakterületére tartozók létszáma ugyanis nemcsak azért volt hátrányos helyzetű, mert különböző kóroki tényezők következtében speciális megsegítést igényeltek, hanem olyan élethelyzetűek voltak, hogy a család nem tudta ellátni az alapvető gyermeki személyiségfejlesztésre irányuló óvó, védő, biztосságot nyújtó funkcióit. A gyermeklétszám fokozatos emelkedésének köszönhetően 1928-ban már 74 növendéket tartottak nyilván,¹⁵ így a Gyulai Gyógypedagógiai Intézet ezekben az években már szűknek bizonyult, az ide utalt nagyszámú menhelyi és hadiárva fogyatékos gyermeket már nem tudta befogadni. Időközben a főhatóságoknál az a szempont is felmerült, hogy a fiú- és lánynövendékek nevelését célszerű lenne külön intézetben

¹⁴ PÁNCZÉL 1929. 120.

¹⁵ KLUG–SIMON 1927, 1929.

biztosítani. Ezen elképzelések határozottságát mutatja, hogy felvetődött a fiúnövendékek Kisújszállásra történő átköltöztetése. A megvalósításhoz adott volt Kádas György intézetalapító tevékenysége, aki készségesen vállalkozott egy újabb intézmény megszervezésére is. Felajánlását a főhatóság szívesen fogadta, így a Békés Megyei Pártfogó Egyesület hamarosan egy újabb intézményt nyithatott meg Kisújszálláson, melynek vezetésére 1928-ban Kádas kapott megbízást. A gyulai intézmény megalapítója és első igazgatója így megvált intézményétől, munkáját Kisújszálláson folytatta tovább. Az őt követő vezetőre Gyulán rengeteg feladat hárult, de megállapítható, hogy Kádas egy jól prosperáló intézményt hagyott utódjára.

A kisújszállási Gyógypedagógiai Intézet szakmai működése Kádas György igazgató vezetése alatt

Az 1928-ban megnyílt intézet a kezdeti nehézségek ellenére egyenletes fejlődést mutatott. (2. kép) Megnyitásának évében a fiú növendékek létszáma 118 fő volt, azonban tanerőhiány miatt csak 67 főt tudtak az előkészítő I., II. csoportba, az I. a.) és I. b.) osztályba beiskolázni.¹⁶ A többi tanuló számára a munkaoktatást az intézet tulajdonát képező, valamint

2. kép

Békés Megyei Pártfogó Egyesület Gyógypedagógiai Intézete Kisújszálláson

a református egyháztól bérelt, összesen 8 kisholdnyi konyhakertben és gyümölcsösben, továbbá a várostól bérelt 9 holdnyi réten tudták biztosítani. A növendékek az asztalos- és cipésműhelyekben is rendszeres foglalkozásokban részesültek. A statisztikai adatok alapján az intézménybe az 1930/31. tanévben 127, míg az 1934/35. tanévben 126 növendéket iskoláztak be, oktatásuk általában 7–8 osztályban, illetve csoportbeosztások által valósult meg.¹⁷ A Gyulai Gyógypedagógiai Intézethez hasonlóan az idejáró növendékek

¹⁶ KÁDAS 1929.

¹⁷ KÁDAS 1935.

is kezdettől fogva valamennyien bentlakásos tanulók voltak. A legtöbbjük árva volt, állami gyermekmenhelyi gondozottság alatt álló. Az 1930/31-es tanévtől az intézet állandó, bentlakásos orvossal is rendelkezett.

Az intézetben a pedagógusok az elméleti órákkal párhuzamosan napi kerti, mezőgazdasági és állatgondozáshoz kapcsolódó tevékenységek által készítették fel tanulóikat a munkára. Az 1929/30-as tanévben 65 növendék az intézet tulajdonát képező „4 és 23 bérelt kisholdon” konyhakerti, mezőgazdasági és állattenyésztési oktatásban részesült, két-két növendék pedig cipész- és asztalosműhelyben végzett munkát.¹⁸ (3–4. kép) Már az intézet

3. kép
Cipézműhely

4. kép
Asztalos műhely

szervezése idején szükségesnek mutatkozott az elméleti képzésben részesített növendékek foglalkoztatására külön foglalkoztató terület és épület létesítése is. Az intézet így a konyha-, virágkertészeti és a mezőgazdasági munkák részére külön földterületet bérelt. 1934 őszén fölavatták a külön telken épült, mintegy 30 növendéket befogadó munkateremmel ellátott foglalkoztató épületet, mely azt a célt is szolgálta, hogy az egyes családokhoz munkásnak kihelyezett növendékek munkanélküliség vagy betegség esetén is „otthonra találjanak”, és az újabb alkalmazásukig foglalkoztatást tudjanak biztosítani számukra. Az intézet jelentős állatgazdasággal (tehenészetrel, sertés- és baromfitenyésztéssel) is rendelkezett, amely az intézet hús- és tejszükségletét csaknem teljes egészében fedezni tudta. Emellett – ahogy említettük – asztalos- és cipész-, valamint háziipari üzem is működött. Ez utóbbiban – főképp télen – szalma-, gyékény-, tengerihéj-lábtörlőket, szőnyegeket és seprűket készítettek. A tanulók ezirányú munkatevékenysége helyhez kötött volt, huzamosabb ideig tartó, irányított munkát igényelt. Az intézet konyha- és virágkertészete, valamint a mezőgazdasága üzleti szempontból is jelentősnek bizonyult.

A minisztérium a gyulai intézethez hasonlóan ebben az intézményben is figyelemmel kísérte a szakmai munkát. Az alapítástól számított öt éven belül a megbízott szakfelügyelők több alkalommal meglátogatták, és az ott folyó nevelő-oktató munkáról elismerően nyilatkoztak. Ezt erősíti meg Kádas György feljegyzése is: „Április hó 11-én hivatalos ki-
küldöttként látogatta meg intézetünket Simon József h. szakfelügyelő, ki a tapasztaltak fölött

¹⁸ KÁDAS 1929.

megelégedésének adott kifejezést. Több ízben látogatott el dr. Pettkó-Szandtner Aladár államtitkár, Hepp Baján Ernő és dr. Konrád Ernő egyesületi ügyv. elnök”.¹⁹

A tanulók 15., illetve 18. életévük betöltése után léphettek ki az intézet keretei közül. A végzetek elhelyezését tervszerűen igyekeztek megoldani, s különféle gazdaságokban foglalkoztatták őket, melyről az igazgató a következőképpen nyilatkozott: „Egyelőre 7 ilyen kihelyezett gyámoltunk van, akik teljes ellátáson és ruházaton kívül havonta 2, 3, 4, 5 P-t kapnak munkabér fejében. Ügyes-bajos dolgaikat az intézet igazgatója intézi, munkahelyüket meglátogatja és megtakarított pénzüket postatakarékban elhelyezi s ha szükséges, új munkahelyekről is gondoskodik”.²⁰ A korabeli feljegyzések alapján a kihelyezett tanulók a gyakorlati életben is megállták a helyüket, az intézettel a kapcsolatot levelezés vagy alkalmi látogatások útján tartották fent.²¹

A gyulai intézmény működése Pánczél Imre vezetése alatt

Kádas György távozása után a gyulai intézmény vezetését a budapesti Alkotás utcai intézetből áthelyezett Pánczél Imre²² vette át, az intézet 1928-tól 1949-ig működött irányítása alatt. Pánczél e hosszú időn át bizonyította kiváló szakmai és vezetői egyéniségét. Munkássága egyik fő erényének bizonyult, hogy a szakterületén jelentkező új kihívásokra gyorsan és eredményesen tudott reagálni. A kezdetekről így írt: „Az intézet működésének

5. kép
Szőnyegszövés

6. kép
Vetőfonál készítése

¹⁹ KÁDAS 1930. 50.

²⁰ KÁDAS 1935. 101.

²¹ KÁDAS 1935.

²² Pánczél Imre (1888–1962): tanító, gyógypedagógus. Az elemi és a polgári iskolát Magyarakanizsán végezte. A Temesvári Állami Tanítóképzőben szerezte tanítói oklevelét. A Gyógypedagógiai Tanítóképzőben a „Vizsgáló Bizottság” felkérte „a siket-némák, vakok, gyengeelméjűek oktatására és a beszédhibák javításának” szakmai munkájára. Országos konferenciákon is rendszeresen vállalt szakmai előadásokat. www.panczeli-gyula.sulinet.hu/nevad.htm [2015.11.15.]

most lezáródott negyedik éve az átalakulás jegyében folyt. Növendékanyagunk a tanév derekán kettéosztatott: a fiúk a kisújszállási gyógypedagógiai intézetbe telepítették át, intézetünkben pedig csak a lányok maradtak. Ez az átalakulás az egész tanévi munkásságunkra kihatással volt”.²³

1929-ben a Gyulai Gyógypedagógiai Intézetben tehát a koedukáció megszűnt, és leányintézeté alakult át, mely a gyakorlati foglalkoztatás megváltoztatását is szükségessé tette. Pánczél – korán felismerve a munkára nevelés jelentőségét – igyekezett rugalmasan alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. A fiúgyermekek gyékénytépési és fonási munkája helyett bevezette a lányokat jobban érdeklő házi szövést. 1929 januárjában egy szövőszékkel kezdték meg a munkát, a szövőszékek számát pedig tanévenként fokozatosan növelték. (5–6. kép) Ez az újítás olyan sikeresnek bizonyult, hogy felvetődött, a jövőben már nemcsak az intézeti szükségletek fedezésére készítsenek termékeket, hanem eladásra is, amely plusz bevételi lehetőséget is biztosított volna az intézet számára: „Műhelyünkben elkészült eddig 600 törölköző, 139 konyharuha, 136 asztalkendő, 20 méter vászon, 30 méter kender szalmazsák és 86 méter hosszú, 145 cm szélességű lepedő. Ezek alapján jogosult az a reménységünk, hogy a felesleges áruk eladásával intézetünk jó hírnevét és anyagi javát is előmozdíthatjuk. Házi varrodánkban 37 matrőzszabású intézeti leányruha és 136 darab nadrág készült el. Növendékink ruháit is házilag javítottuk”.²⁴ A szövés, varrás és az intenzív módon tanított kézimunka mellett a gyermekek a tanítási időn kívül felváltva vettek részt az intézet háztartási (takarítás, főzés, mosogatás, mosás stb.) munkáiban, valamint az állat- és

7. kép
Az intézet növendékei kertmunkát végeznek

²³ PÁNCZÉL 1929. 118.

²⁴ PÁNCZÉL 1929. 119.

kertgazdaság gondozásában is. (7. kép) A tanulók szívesen tevékenykedtek a háziipari műhelyekben is, ahol főként vászonszövést és perzsaszőnyegek készítését végezték.²⁵

A Gyulai Gyógypedagógiai Intézmény nemcsak emberbaráti célokat szolgált, hanem kulturális és szociálgazdasági feladatokat is ellátott. Egyrészt törekedtek arra, hogy a tanulók képességeiknek megfelelően az általános műveltség elemi fokát, továbbá minden olyan ismeretet elsajátítsanak, amely őket mint az állam polgárait és a társadalom tagjait megilleti. Másrészt igyekeztek növendékeiket mindazokkal az önkiszolgáló eszközökkel is ellátni, amelyekkel képesek lesznek utóbb megfelelő munkát végezni. Pánczél Imre első-sorban arra törekedett, hogy a tanulók a gyakorlati élethez szükséges ismereteket minél közvetlenebb és könnyebb formában sajátítsák el (figyelembe véve képességeiket, illetve fogyatékoságukat is).

A tanulók létszáma az évek múlásával egyre növekedett. Az 1930/31. tanévben 75 főről 81–104–111 főre, az 1934/35. tanévben 133 főre emelkedett. Az osztályok száma és elosztása is évről évre változott. Pánczél Imre összefoglalóan így nyilatkozott erről:

„Az 1930/31. tanévben egy I., kettő II., egy III., egy V. és egy foglalkoztató, az 1931/32-ben egy-egy I., II., III., IV. és VI., továbbá egy foglalkoztató, az 1932/33-ban öt felmenő osztály I–V. csoportosítással, az 1933/34. és az 1934/35. tanévben pedig különálló I–VI. osztályokban beosztva tanítottuk leánykáinkat”.²⁶

Az intézet fennállásának kilencedik évében tehát bevezették a különálló hat felmenő osztályban való tanítást, az előkészítő tagozat pedig nem működött. A nevelőtagozatból kikerült növendékek továbbtanítását két ízben ún. „foglalkoztató csoportban” kísérelték meg. Ezzel a beosztással Pánczél – ha átmenetileg is – de nagyon sok család gondját átvállalta, megoldotta.

Mind a tárgyi feltételrendszer bővülése, mind a szakmai munka figyelemre méltó ezekben az években. Az ismeretterjesztést, szórakozást a rádió, a hangszórós gramfon segítette. A nevelők felolvasásokat, meseórákat tartottak. (A tanári könyvtár öt év alatt 496 kötettel gyarapodott. Az akkori állomány 659 művet és 871 kötetet tartalmazott.) A jó magaviseletet tanúsító növendékek időközönként jutalomból színi előadásokon is részt vehettek. Pánczél Imre írásaiból az is kitűnik, hogy a tantestület állandóan tökéletesítette tanítási módszereit. A „beszédeértelmezőgyakorlat” és „szülőföldismereti” tárgyak ismeretanyagának bővítése céljából különböző kirándulásokra vitték a gyermekeket, s az ott szerzett tapasztalatokat az említett tantárgyakon kívül az írásbeli fogalmazás gyakorlására is felhasználták. Tankönyvekkel, taneszközökkel, kézimunka- és háziipari anyagokkal látták el növendékeiket, s a tanítással-neveléssel kapcsolatos kérdéseket „rendes”, illetve rendkívüli és módszeres értekezleten tárgyalták meg, esetenként egymásnál is hospitáltak.²⁷ A tanártestület személyi összetétele az öt év alatt gyakran változott. A legutolsó tanév végén a VKM által fizetett tanárok száma 4, az intézet saját költségvetésének igénybevételeivel ideiglenesen alkalmazottak száma pedig 5 fő volt. Az igazgató és a tanárok országos és helyi pedagógiai és számos társadalmi szervezet tagjai is voltak.

²⁵ KLUG–SIMON 1930. 49.

²⁶ PÁNCZÉL 1935. 96–97.

²⁷ PÁNCZÉL 1935. 98.

Az intézet működésében azonban hamarosan problémaként jelentkezett, hogy a növendékek számára a férőhely egyre szűkösebbé vált. Pánczél Imre törekedett ugyan a Szent István úti épület kibővítésére, de az anyagi feltételek hiánya miatt ez nem valósulhatott meg, így a zsúfoltság csökkentésére és a behívásra váró növendékek felvételének megoldására az intézet közelében egy földszintes épületet béreltek, ahol externátust²⁸ alakítottak ki 40–60 növendék számára. Ez azonban csak átmenetileg orvosolta a helyhiányt. A megoldást végül az jelentette, hogy az intézet (a Békésmegyei Pártfogó Egyesület jogán) 1934 őszén Gyula megyei várostól „örök-használatra” megkapta a gyulai volt szeretetház épületeit a hozzá tartozó 21 kataszter holdnyi szántóval és egyéb ingatlannal együtt. Így 1935 áprilisában 93 növendék költözhetett át az új épületbe. Ekkortól kezdve a tanítás, a nevelés és a foglalkoztatás megosztva zajlott.²⁹ Az I–II. osztály növendékei a városi intézetben, a felsőbb osztályosok pedig a „Külső Gyógypedagógia” elnevezésű telepen vettek részt az oktatásban. Itt a felsőbb osztályosok, az iskolát végzett és máshol elhelyezkedni nem tudó növendékek háztartási, kerti, állatgazdasági és háziipari munkákat végeztek.³⁰ Pánczél Imre körültekintően szervezte meg a gyerekek tevékenységeit és azok szakszerű irányítását. A kertgazdálkodást szerződéses kertésszel végeztette, az öntözéshez szükséges vizet elektromos motorral juttatták el a vezető árkokba. A MÁV az intézmény közelében „Remete” néven feltételes megállóhelyet is létesített. Így az intézmény a korabeli termelési módszerekhez felzárkózva versenyképessé tudott válni a piacon.

Az ország gyógypedagógiai intézményeinek szakemberei, külföldi szakdelegációk évről-évre látogatást tettek az intézetben és elismeréssel nyilatkoztak annak szakmai tevékenységéről. A Békés Megyei Pártfogó Egyesület, az irányító főhatóságok mindig követendő példaként hívták fel a figyelmet a gyulai intézményre.³¹ 1947. május 12-én Baranyay Géza tanulmányi felügyelő, az egyesület elnöke tett látogatást az intézetben, részletes véleménye jegyzőkönyvben maradt fenn. Az intézetről az alábbi összegző véleményt alkotta: *„Az egyik felfogás szerint a gyógypedagógiai nevelés célja az, hogy a családban elviselhetetlen iskolaköteles korú gyermekeket elviselhetővé nevelje át, s úgy adja vissza a családnak. A másik felfogás szerint a gyógypedagógiának az a feladata, hogy a népiskolákban, általános iskolákban eredményesen nem nevelhető és nem tanítható kiskorút képezze ki, s adja át a munkás társadalomnak. Ebben az intézetben az igazgató ez utóbbi rendszert építette ki és tartotta fel mindezidáig”*.³² A beszámoló szerint a gyulai intézet profilját tekintve tulajdonképpen *kisegítő iskola*,³³ mely állami gondozottak, többségében menhelyről érkezett gyermekek nevelését-oktatását vállalta fel (megjegyzendő, ez a forma az 1948–1949-es években megváltozott, s átalakult a „gyengeelméjűek” intézetévé). Az ott tanuló növendékek bentlakásos elhelyezésben részesültek, ahogy a jegyzőkönyv szól: *„Bejáró növendék nincsen.*

28 Bejáró diákokat foglalkoztató intézet.

29 PÁNCZÉL 1935.

30 PÁNCZÉL 1935. 99.

31 PÁNCZÉL 1935. 96.

32 RDGY GYNJ Baranyay Géza: Az intézet belső rendje, 1947. máj. 12. 391.

33 Speciális iskola, „eltérő tantervű általános iskola”. Napjainkban azoknak a 6–16 éves enyhe értelmi fogyatékosággal élő, tanulásban akadályozott (korábbi elnevezés szerint „debilis”) tanulók számára létrehozott alapfokú iskola, akik akadályozott fejlődésük/sajátos nevelési igényeik miatt a többségi általános iskolában nem tudnak eredményesen teljesíteni. A kisegítő iskola elnevezést az 1985. évi. I. sz. törvény megszüntette. Ma az *általános iskola* elnevezést használjuk.

Mindegyik az intézet tanuló otthonában nyer elhelyezést és gondozást. Internátusvezető az igazgató, segítségére van két felügyelő, egy házvezetőnő, egy-egy ápolónő, szakácsnő, mosónő és 6 munkajutalomban részesült iskolaköteles kort meghaladó volt növendék.³⁴ Az intézetben gondozott 138 lány közül 131 állami gyermekmenhelyi kötelékbe tartozott, 1 gyermek önköltséges, 6 iskolaköteles kor feletti „munkajutalmas” volt.

Az intézet a növendékek tartásdíjából tartotta fenn magát. Ebből fedezték az összes felmerülő költséget, például az épületek karbantartását, felszerelését, a fűtést, a világítást, a növendékek étellemezését, tanszerekkel stb. való ellátását és az alkalmazottak fizetését. Az intézeti pénztárt terhelte a szakorvosok tiszteletdíjának, a hitoktatók óradíjának és az ideiglenesen alkalmazott 4–5 intézeti tanár tiszteletdíjának a kifizetése is.³⁵ Az intézeti gazdálkodás ellenőrzését a belügyminisztérium közvetlenül és ennek megbízásából a helybéli Békésmegyei Pártfogó Egyesület látta el. Közvetlenül a második világháború kitörése előtt az intézmény egyre nehezedő anyagi körülmények között gazdálkodott, a megélhetési költségek nagyon magasra szöktek. Bár Pánczél Imre körületekintő, takarékos gazdálkodást folytatott, a rendelkezésre álló költségvetés szűknek bizonyult. Az intézmény és a tevékenysége iránti igény ugyanis folyamatosan nőtt, melyet a létszám drasztikus emelkedése is bizonyít: a növendékek száma az 1926/27-es tanévben mindössze 52 fő volt, míg 1944-re 134 főre emelkedett. Noha ezzel együtt a tartásdíjból befolyó összeg is nőtt, az intézmény költségvetése likviditási gondokkal küzdött.

A Kisújszálláson megszűnt győgyepedagógiai fiúintézet ideiglenes pótlására a Népjóléti Minisztérium 1945-ben tervbe vette a fiú növendékeknek a gyulai intézet külső telepére való átköltöztetését. Pánczél Imre összefoglaló jelentést készített az egyre tragikusabbá váló intézeti működés feltételrendszeréről: „138 növendékünk 46 ágyban alszik. A nagyobbak ketten fekszenek egy, a kisebbek 6–8-an mozognak két ágyban”.³⁶ Az internátusi túlszűfoltóság veszélyeztető tényező volt a gyermekek egészségére vonatkozóan, ez megnehezítette a nevelést is, és egyre inkább ellehetetlenítette a foglalkoztatást. Míg az előző időkben az intézet öntözéses gazdálkodása, baromfitenyésztése és háziipari munkássága országos vonatkozásban élenjáró volt, s a gazdasági hasznon túlmutatóan ezek a foglalkoztatások a gyermekek személyiségfejlődésére is pozitív hatást gyakoroltak, az intézet szakmai súlyát is növelték, valamint jelentős anyagi jövedelmet eredményeztek, „[m]a mindez a múlté”³⁷ – nyilatkozta a kialakult helyzetről Pánczél 1947-ben. A helyzetet tovább súlyosbította a Békés Megyei Pártfogó Egyesület 1947-es megszűnése.

Pánczélnek az épület megtartásáért is komoly erőfeszítéseket kellett tennie, elsősorban a volt remetei szeretetotthonban működő „Külső Győgyepedagógia” működése volt veszélyben, ugyanis Gyula város képviselő testülete egyhangú határozattal semmisnek minősítette az 1934. július 15-én kelt ajándékozási szerződést, s a város 318/1946. számú határozatával a Szeretetház épületét átengedték a szervezés alatt álló „paraszt irányú” általános iskola és a „paraszt dolgozók tanítóképzője” (más megfogalmazásban: Paraszt Dolgozók „Kertmagyarország” Tájéttanítóképzője) számára.³⁸ A tájttanítóképző el is kezdte

³⁴ RDGY GYNJ Pánczél Imre: Az intézet belső rendje, 1947. máj. 14. 390., 393.

³⁵ PÁNCZÉL 1935. 99.

³⁶ RDGY GYNJ Pánczél Imre: Összefoglaló jelentés az intézet állapotáról, 1947. dec. 17. 9.

³⁷ RDGY GYNJ Pánczél Imre: Összefoglaló jelentés az intézet állapotáról, 1947. dec. 17. 10.

³⁸ RDGY GYNJ Pánczél Imre: Összefoglaló jelentés az intézet állapotáról, 1947. dec. 17. 10.

működését, növendékei pedig a remetei épület nagy részét elfoglalták, mely a gyógypedagógiai intézet és a tájtanítóképző között sorozatos konfliktusokhoz vezetett. Pánczél Imre így jelölte meg a konfliktusok forrását: *„A tanítóképző vezetésével megbízott dr. Varga Ferenc tanügyi segédtitkár a Népjeléti Minisztérium tulajdonát képező, s intézetünk használatában lévő felszerelési és berendezési tárgyakat »egyoldalúan« átvette a paraszt tanítóképző és a vele kapcsolatos Tessedik kollégium használatába. Dr. Varga Ferenc okozója az intézetünkben fennálló túlsúfoltságnak. Az ő eljárása veszélyezteti növendékeink nehézségét, nehezíti meg iskolai és iskolán kívüli foglalkoztatását. (...) Négy tantermünket, internátusunkat, húsz holdas gazdaságunkat használja, s mi a túlsúfolt hálótermeket vagyunk kénytelenek tanterem céljára felhasználni, iskolai táblák nélkül».*³⁹

Pánczél több beadványt is intézett a Népjeléti Minisztériumba, de az ügy rendezése több éven keresztül húzódott. Dallos Ferenc gyulai polgármester segítségül felajánlotta – a Szeretetház helyett – a kétegyházi, illetve a gyulai kastélykertben lévő Almássy kastélyokat. Az Államépítészeti Hivatal megyei alispánhoz írott leveléből az is kiderült, hogy hasonló módon előrehaladott tárgyalások folytak a pósteleki volt Széchenyi kastély gyógypedagógiai célokra történő hasznosításáról is.⁴⁰ Pánczél igyekezett úgy taktikázni, illetve olyan érveket felhozni az épületek ellen, melynek köszönhetően a felajánlott lehetőségek egyike sem minősült megfelelőnek. Ezekre a lépésekre azért is volt szükség, mert a Szent István út 36. szám alatti épületre többen is igényt tartottak (a város, az iparos tanonciskola, a polgári fiúiskola). Feltételezhető, hogy Pánczél nem szívesen vált volna meg egy olyan intézettől, melynek belső rendje (felszereltségében, berendezésében stb.) és működése már kialakult. A „Külső Gyógypedagógián” a jogi „csatározások” ellehetetlenítették a szakmai munkát, s az intézet a gyermeklétszám csökkenésével fokozatosan átadta a helyét a Tájtanítóképzőnek, melynek következtében a belső intézményre nagy teher hárult.⁴¹

A helyzetet tovább nehezítette, hogy az 1947. május 14-i nevelőtestületi értekezleten Pánczél Imre ismertette a vallás- és közoktatásügyi miniszter 20.000/1946 számú rendeletét, mely a szétagoltságot megszüntetve a gyógypedagógiai nevelés-oktatásügyet az általános iskolához kapcsolta.⁴² Ennek jegyében született meg az addig különböző súlyossági fokú értelmi fogyatékosok intézményeinek (gyógypedagógiai nevelőintézet, kisegítő iskola, tömegiskolákban működő kisegítő osztály) egységesítése. Az első magyar általános iskolai tanterv megjelenése (1946) után egy évvel kiadásra kerül a gyógypedagógiai iskolák és osztályok egységes tanterve is.⁴³

Ezt követően a Magyar Dolgozók Párt Központi Vezetőségének VKM munkájáról szóló 1950. márciusi határozata szabta a következő évek oktatáspolitikáját és a tantervekkel kapcsolatos munkát, amely szabályozta a gyógypedagógiai iskolák szakmai munkáját is. A határozat megkövetelte a szovjet tantervek mintájára új tantervek, tankönyvek kidolgozását. A középsúlyos értelmi fogyatékos gyermekek számára az első tanterv 1952-ben jelent meg (*Tanterv és Utasítás*), melyben a szocialista ideológia nevelési elképzelései érvényesültek. A későbbiekben bizonyítást nyert, hogy az 1952-ben kiadott „egységes

³⁹ RDGY GYNJ Pánczél Imre: Összefoglaló jelentés az intézet állapotáról, 1947. dec. 17. 11.

⁴⁰ NÉMETH 1994. 26.; RDGY GYI 5641/1947. Államépítészeti Hivatal levele a megyei alispánhoz, 1947.

⁴¹ NÉMETH 1994. 26.

⁴² RDGY GYNJ Pánczél Imre: Az intézet belső rendje, 1947. máj. 14. 390.

⁴³ GORDOSNÉ 2004. 34.

tanterv”, mely minden értelmi fogyatékos gyermek számára azonos nevelési-oktatási célokat, követelményeket tűzött ki, a gyakorlati területre vonatkozóan nem eredményezhetett egyértelmű sikert. Azonban elvülhetetlen érdeme volt, hogy iránymutatást nyújtott a súlyosabban sérült értelmi fogyatékos személyek fejlesztésére vonatkozóan.⁴⁴

A „szocialista embertípus” egyik ismérve volt, hogy a munka és a munkához való viszonyulás az egyén politikai tudatának része, így az 1950-es években változatlanul kiemelt szerepe volt a munkára nevelésnek. A korszak szakemberei is világosan érzékelték a munkára nevelés komplexitását az értelmi fogyatékos tanulók személyiségfejlesztésére vonatkozóan. Továbbá tapasztalták azt is, hogy ez a folyamat jelentős mértékben elősegíti az értelmi fogyatékos személyek társadalmi befogadását, így az értelmi fogyatékosok foglalkoztatástana kulcskérdéssé vált.

Összegzés

A gyulai és a kisújszállási gyógypedagógiai intézetek kezdetben menhelyi és hadiárva, értelmi fogyatékos gyermekek számára nyújtottak ellátást. Minisztériumi segítséggel rendeződött az intézmény tulajdonjoga, valamint a szakmai feladatokat ellátó gyógypedagógiai tanárok alkalmazása.

Fontos hangsúlyozni, hogy a gyulai intézmény magánkezdeményezés által jött létre. Mindez azért lényeges, mert a két világháború között Magyarországon összesen 5 gyógypedagógiai nevelőintézet volt, 1 állami, 1 székesfővárosi, 1 győri és a 2 Békés megyei. Az intézetekben lévő gyengeelméjű gyermekek száma az 1934/35-ös tanévben 538 volt, ebből 133 lány Gyulán, 169 fiú pedig Kisújszálláson került elhelyezésre.⁴⁵ A számok tükrében az intézet szerepe igencsak felértékelődik.

Kádas György, az első vidéki gyógypedagógiai intézet megalapítója egyben a permanens fejlesztés elindítójának is tekinthető. Az intézetek életében (gyulai, kisújszállási) kezdettől fogva kiemelt helyen szerepelt az „életre való felkészítés”, a munkára nevelés, ez határozta meg mindkét intézet profilját. Ugyanakkor tapasztalható az is, hogy az optimális gyógypedagógiai fejlesztést nehezítette az osztályok magas létszáma, a gyermekek heterogén összetétele, a tanerőhiány, a csoportösszevonások, a férőhelyek és az eszközök hiánya. A vezetők mindent megtettek az intézmény tárgyi és személyi feltételrendszerének biztosításáért, valamint a tartalmi munka továbbfejlesztéséért, a különböző foglalkozásokon meghatározó volt a szellemi és a gyakorlati képzés. Mindezen nehézség ellenére azonban már megfigyelhetők voltak azok a törekvések, melyek a gyógypedagógiai foglalkoztatás kialakulásának kezdeti lépéseire utaltak.

A tárgyalt időszak egészére jellemző, hogy a pedagógiai célkitűzések középpontjában az állt, hogy a növendékeket mindazokkal az önkiszolgáló készségekkel, szokásokkal és eszközökkel is felruhazzák, amelyekkel képesek lesznek megfelelő munkát végezni. A gyakorlati foglalkoztatásra, továbbfejlesztésre a helyi körülmények jó lehetőséget biztosítottak. Az intézmény szakmai munkájának eredményességét bizonyítja az is, hogy a tantestület tagjai közül többen kaptak megbízást más megyékben működő intézmények vezetésére.

⁴⁴ GÁL 2010. 180.

⁴⁵ KLUG–SIMON 1935.

KÉPJEGYZÉK

1. kép	KLUG–SIMON 1927. 77.
2. kép	KLUG–SIMON 1929. 123.
3–4. kép	KLUG–SIMON 1929. 125.
5–6. kép	KLUG–SIMON 1929. 121.
7. kép	KLUG–SIMON 1929. 120.

FORRÁSOK

RDGY	Régi Dokumentumok Gyűjteménye
GYI	Gyógypedagógiai Intézet
GYNJ	Gyulai Nevelőtestületi Jegyzőkönyv
KLUG–SIMON 1927	KLUG Péter – SIMON József: Gyógypedagógiai Intézetek és Kisegítő-iskolák Országos Szakfelügyelősége. In: <i>A magyarországi gyógypedagógiai intézetek működése az 1926/27. tanítási évben</i> . Szerk. KLUG Péter – SIMON József. Budapest, 1927. 77–78.
KLUG–SIMON 1929	KLUG Péter – SIMON József: Gyógypedagógiai Intézetek és Kisegítő-iskolák Országos Szakfelügyelősége. In: <i>A magyarországi gyógypedagógiai intézetek működése az 1928–29. tanítási évben</i> . Szerk. KLUG Péter – SIMON József. Budapest, 1929. 118–125.
KLUG–SIMON 1930	KLUG Péter – SIMON József: Gyógypedagógiai Intézetek és Kisegítő-iskolák Országos Szakfelügyelősége. In: <i>A magyarországi gyógypedagógiai intézetek működése az 1929–30. tanítási évben</i> . Szerk. KLUG Péter – SIMON József. Budapest, 1930. 48–50.
KLUG–SIMON 1935	KLUG Péter – SIMON József: <i>A Magyarországi Gyógypedagógiai Intézetek működése az 1930–31, 1931–32, 1933–34, és 1934–35. tanítási évben</i> . Budapest, 1935.
PÁNCZÉL 1929	PÁNCZÉL Imre: Békésmegyei Pártfogó Egyesület Gyógypedagógiai Intézete, Gyula. In: KLUG–SIMON 1929. 118–121.
PÁNCZÉL 1935	PÁNCZÉL Imre: Békésmegyei Pártfogó Egyesület Gyógypedagógiai Intézete Gyulán. In: KLUG–SIMON 1935. 96–99.

- TANTERV 1909 *Tanterv és Utasítás a Budapesti Állami Gyógypedagógiai Nevelő-intézet részére.* Kiadatott a Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Miniszter 1909. évi 53.523 számú rendeletével. Budapest, 1909.

IRODALOM

- GÁL 2010 GÁL Anikó: A gyógypedagógiai iskola „egységes tanterve” 1947–61 között. *Gyógypedagógiai Szemle*, 38. (2010):2. 170–184.
- GORDOSNÉ 2000 GORDOSNÉ Szabó Anna: *Bevezető általános gyógypedagógiai ismeretek.* Budapest, 2004.
- HATOS 2000 HATOS Gyula: *Értelmi akadályozott felnőttek pedagógiai kísérése.* Budapest, 2000.
- NÉMETH 1994 NÉMETH László: *A Gyulai Gyógypedagógiai Intézet története.* [Szakdolgozat, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola] Szeged, 1994.
- NÉMETH 2011 NÉMETH László: Megemlékezés Kádas György gyógypedagógusról (1886–1969). *Gyulai Hírlap* [online], 2011. aug. 11.
(<http://www.gyulaihirlap.hu/4968-megemlekezés-kadas-gyorgy-gyogypedagogusrol-1886-1>) [2015.11.03.]
- PUKÁNSZKY – NÉMETH 1996 PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet.* Budapest, 1996.
- VINCZE 1957 VINCZE Antalné: Tájékoztató a gyógypedagógiai intézmények számára. *Oktatásügyi Közlöny*, 5. (1957):1. [1957. jan. 1.] 7.

The Initial Phases of Job Training in the Special Education Institutes for the Mentally Handicapped in Gyula and Kisújszállás

by Anikó Gál

(Summary)

Our research aims to investigate how job training was carried out in the special education institutes of Gyula and (from 1928) Kisújszállás. We can conclude that at both institutions the educational and pedagogical work placed great emphasis on working with people with learning disabilities in order to prepare them for work, and to expand the job opportunities available to them, thus contributing to the promotion of social integration as well. They especially focused on preparing and conditioning students for work, bearing in mind that the workers should like the activities and should receive education appropriate for their abilities. The local conditions provided a great opportunity for practical employment and further development.

(A szöveget Lengvári Ágnes fordította.)

Szeberényi Gábor

Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése¹

Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőségfeltételei az 1920-as évek elején

(II. közlemény)

Budapestről Pécsre

A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem (ETE) elhúzódó szerveződési folyamatának részeként a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar felállítása, valamint a professzori kar zömének kinevezése csak 1918 tavaszán történt meg.² A még fel sem állított kar két professzorát azonban már korán, 1914 augusztusában kinevezték: Kornis Gyula (1885–1958), a filozófia nyilvános rendkívüli tanára mellett a Thallóczy Lajos környezetéhez tartozó³ Hodinka Antal (1864–1946) lett a magyar történelem nyilvános rendes tanára.⁴ A történettudományi képzés vonatkozásában ez a keret 1918. március 10-én egészült ki, amikor – a többi bölcsészprofesszorral egyetemben⁵ – a Magyar Történelmi Társulat főtitkárát, Lukinich Imrét (1880–1950) az egyetemes történet nyilvános rendes tanárává nevezték ki.⁶ A pozsonyi bölcsészképzés frissen kialakult – lényegében még meg sem kezdett – rendjében azonban hamarosan repedések mutatkoztak, melyek elsőként éppen a magyar történeti tanszéket érintették.

Ress Imre kutatásaiból tudjuk, hogy a Budapesti Tudományegyetemen felállítani tervezett Balkán-történeti tanszék élére 1918 tavaszán a szlavista Hodinka Antalt⁷ szemelték

1 A tanulmány elkészítéséhez szükséges budapesti kutatások a Pécsi Tudományegyetem Közhasznú Alapítvány 2013. és 2015. évi pályázati támogatásával valósultak meg.

2 SZABÓ 1940. 17–18.

3 WAKTOR 2004.

4 SZABÓ 1940. 12. Noha Thallóczy Lajos bécsi körének, a „büzérek” társaságának (vö. WAKTOR 2004) Hodinka Antal egyik alapító tagja volt, a „Büzénagy” (Thallóczy) és „Hugyec” (Hodinka) viszonyát némileg árnyalják Takáts Sándor sorai, amelyet Szekfű Gyulához írt Thallóczy Lajos halálakor: *„Ami szegény Büzénagyot illeti, sok bolondot és tréfás dolgot mondott és írt, de már az tiszta fantázia, hogy iratainak rendezését Hodinkára bízta volna. Őkegyelmessége nagyon jól tudta, milyen feledékeny és szórakozott ember Hodinka! Aztán a valóságban sohasem békült ki vele teljesen. Egyik levelében szórólszóra ezt írta nemrég a büzénagy nekem: »A háborúnak esélyei folyton változnak! Hogy a schrapnel nem Gerbaud-bonbon, a gránát nem fagyalt, azt még Hugyec is tudja!» Egy másik levelében meg ezt írta: »Hugyec egyetemi rendes tanár!! Nem szeretnék pozsonyi egyetemi hallgató lenni!«* ELTE EKK G628 – Takáts Sándor levelei Szekfű Gyulához, 8. levél (Budapest, 1916. dec. 26.)

5 Császár Elemér (magyar irodalomtörténet), Gyomlay Gyula (klasszika-filológia), Prinz Gyula (földrajz), Vári Rezső (klasszika-filológia) és Zolnai Gyula (magyar és összehasonlító finnugor nyelvészet) nyilvános rendes, míg Thienemann Tivadar (német nyelv és irodalom) nyilvános rendkívüli tanár lett. SZABÓ 1940. 18.

6 SZABÓ 1940. 18.

7 Hodinka Antalra lásd SZABÓ 1940. 381–388.; SZIKLAY 1978; FONT 1996.

ki professzornak.⁸ A Pozsonyban ekként megüresedő magyar történeti katedra lehetséges várományosaként – befolyásos támogatók (Angyal Dávid budapesti bölcsészkar dékán, Károlyi Árpád, Klebelsberg Kuno) és egyben a jelölt terveivel egyezően – Szekfű Gyula (1883–1955) neve merült fel. Szekfű bécsi levéltárosi állása megtartása mellett a megbízást akár még óraadói státuszban is vállalta volna, „[h]a Lukinichék beleegyeznenek”,⁹ ám a kezdeményezés végül is az egyetemi tanács ellenállásán megbukott. A Rákóczi-kötet körüli polémiák óta konfliktusos személyiségnek tartott Szekfűtől az egyetemi tanács tagjai „a Kar békéjét és családiasságát”¹⁰ féltették, Thienemann Tivadar (1890–1985) pedig egyenesen a szintén Bécsben működő Eckhart Ferencet – egyébként Szekfűvel közös barátjukat¹¹ – kapacitálta, hogy mielőbbi magántanári habilitáció után pályázzon az ETE-n hamarosan felállítandó középkor-történeti tanszék élére.¹² Az 1918 őszen még valamelyest reálisnak látszó kezdeményezések azonban – legalábbis Szekfű, illetve a (Károlyi Árpád közbenjárására végül) visszalépő Eckhart vonatkozásában¹³ – Pozsony csehszlovák megszállásával lekerültek a napirendről. Az egyetem több hullámban Budapestre kényszerült menekülni,¹⁴ ami azonban a továbbiakra vonatkozó kérdést nem csupán Hodinka számára nyitotta meg újra, de egyben az ETE (bölcsészkarának) történetében egy hosszú éveken keresztül húzódó folyamat nyitányát is jelentette.

Angyal Dávidnak, a budapesti bölcsészkar dékánjának a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett 1919. december 2-i leveléből tudjuk, hogy a fővárosi Balkán-történeti tanszék (egyébként 1911-től napirenden lévő) megszervezésének, illetve betöltésének kérdése 1919 végén újra felmerült – mégpedig Hodinka Antal kezdeményezésére. Hodinkát a csehszlovák kormány a nyár folyamán felmentette egyetemi tanári állásából, ezért szeptember 8-án beadványt intézett a budapesti bölcsészkar tanácsához, kérve, hogy a kar nyilvános rendes tanárként alkalmazza. Angyal – a kari tanács támogatásával¹⁵ – december 2-án azzal az előterjesztéssel fordult a miniszterhez, „*hogy a balkáni népek történeti tanszékét és a vele kapcsolatos szemináriumot felállítani és megszervezni és arra dr. Hodinka Antalt, a pozsonyi Erzsébet tud. egyetem ny. r. tanárát – kinek javaslatba hozását a kar meghívásnak kívánja tekinteni – ugyancsak ny. r. tanárrá való kineveztetésre a minisztertanácsnak előterjeszteni méltóztatásuk*”.¹⁶ A budapesti egyetemen a Balkán-történeti tanszék felállítására azonban – akárcsak a korábbi kísérletek esetében – ez alkalommal sem került sor,¹⁷ így Hodinka továbbra is az (ekkor már Budapesten működő¹⁸) ETE magyar történeti tanszékének professzora maradt.

⁸ RESS 2011. 78.

⁹ Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak, [1918. szept. 20. u.]. Idézi: RESS 2011. 78.

¹⁰ Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak, 1918. okt. 18. Idézi: RESS 2011. 78.

¹¹ Vö. THIENEMANN 2010. 52–53.

¹² RESS 2011. 78–79.

¹³ Thienemann akciója feszültté tette Szekfű és Eckhart amúgy meglehetősen szoros baráti és kollegiális viszonyát is, melyet csak Károlyi Árpád közbenjárása és tekintélye tudott elegyengetni. RESS 2011. 79.

¹⁴ LENGVÁRI 2014. 18–20.

¹⁵ ELTE EL 8/a. 25. köt. 104/1919–20. A Bölcsészettudományi Kar tanácsa 1919/20. tanévi ülésének jegyzőkönyve.

¹⁶ ELTE EL 8/b. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Dékáni Hivatal iktatott iratai, 34. d. 273/1919–20.

¹⁷ SZENTPÉTERY 1935. 585., 614–615.

¹⁸ LENGVÁRI 2014. 20.

Az ETE bölcsészkar 1920 februárjától 1923 októberéig működött a fővárosban. Ez az eleve hangsúlyozottan átmenetinek tekintett időszak – melyben ráadásul 1921 júniusától (az 1921. évi XXV. tc. hatályba lépésétől) bizonyossá vált, hogy az egyetem „*ideiglenesen Pécssett nyer [majd] elhelyezést*” – az ETE oktatói gárdájának egésze szempontjából egy jelentős (tudományterületenként azonban jelentősen eltérő mértékű) *kicserélődési* (erodálódási és újjáépítési) folyamatként is értékelhető.¹⁹ Ebben a folyamatban – melybe Hodinka Antal fenti, végül megfeneklett törekvése is illeszkedik – az oktatók egy része, egyfelől kényszerűségből, másfelől nyilvánvaló egyéni, egzisztenciális szempontoktól vezérelve nem csupán elhagyta az ETE kötelékét, de vagy igyekezett a fővárosban „ragadni” (mint Hodinkán kívül, ám vele ellentétben sikerrel Kornis Gyula, Herzog Ferenc, Lukinich Imre, Császár Elemér vagy később Vári Rezső), vagy az ETE helyett másik (vidéki) intézményt választott (mint Polner Ödön, Kovács Ferenc, Ereky István, Finkey Ferenc, Kiss Albert és mások).²⁰ A jelenség a bölcsészkart is markánsan érintette, a minket közelebből érdeklő történeti tanszék(ek) és historikusi egzisztenciák vonatkozásában pedig egy jól rekonstruálható, láncreakciószerű folyamatba illeszkedett. Intézménytörténeti oldalról nézve ez a folyamat vezetett Holub József pécsi kinevezéséhez, melyet az új államterületen éppen újradefiniált intézményi (intézményrendszeri) szituációra és a korábban említett „*prozopográfiai törvényszerűségekre*”²¹ tekintettel akár logikus fejleménynek is tekinthetünk, ám az egyéni élettörténet alakulását megszabó, egyben azonban historiográfiai összefüggésrendszerbe ágyazódó *tényezők és döntések* szempontjából mégiscsak magyarázatra szorul.

Mint korábban szó esett róla,²² Holub József előtt 1923 tavaszán – az akadémiai levelező tagság elnyerését célzó procedúra közepette – négyféle alternatíva kínálkozott a karrier további folytatása szempontjából: 1.) Budapesten, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem (OMGyE) részeként működő Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) igazgatóóreként, immár a levelező akadémiai tagság birtokában folytatni az addigi, mindinkább jogtörténeti irányultságú historikusi pályát; 2.) elvállalni az akkor még bizonytalan jövőjű, de számára a pécsinél vonzóbb szegedi (jogtörténeti) katedrát; 3.) „*Bálint*” [ti. Hóman – Sz. G.] esetleges főigazgatói kinevezése esetén az OSZK igazgatói posztjára lépni; és végül 4.) „*a most megüresedett magyar történeti tanszék*”-et vállalni Pécssett, noha az bevallottan „*eltérítene*” addigi terveitől.²³ Mint utóbb tudjuk, végül az útkereszteződés negyedik ága bizonyult járhatónak, ám röviden a további eshetőségek realitásáról (illetve azok korlátairól) is érdemes szót ejtenünk.

¹⁹ Jól nyomon követhető ez Szabó Pál intézménytörténeti munkájában is, mely azonban az oktatói karban lezajlott *változások* rögzítése közben – az „intézményi emlékezet” szempontjai szerint –, elsősorban a tanszékeken meglévő *helyettesítések*, illetve az *üresedések betöltésének* tényeit hangsúlyozza, homályban hagyva a mozgások mögött megbúvó személyes motivációkat. SZABÓ 1940. 51–58. Lásd még RAVASZ 1983. II. 63–75.

²⁰ Jól illusztrálják ezt Halasy-Nagy József visszaemlékezésében az 1923 nyári állapotokra vonatkozó sorok is: „Az alapító pozsonyiak közül alig néhányan tartoztak már ekkor a tanári testületbe. A jogi kar három professzora, az orvosi karból egy, s a bölcsészek közül hat professzor jött még Pozsonyból, a többiek új emberek voltak, köztük jó magam is. A többiek átmentek már más egyetemekre vagy egyéb intézményekhez. A jogi kar szinte egészében újra alakult a pécsi kat. jogakadémia tanárainak egyetemi professzorrrá kinevezésével, az orvosi kar szintén új emberekből állott, akik, azonban régi barátokból verbuválódtak, a bölcsészkaron ketten voltunk *homo novusok*.” HALASY-NAGY 1999. 228.

²¹ Lásd erre a jelen tanulmány első közleményének bevezetőjét: SZEBERÉNYI 2014a. 117–119.

²² SZEBERÉNYI 2014a. 127.

²³ Holub József levele édesanyjához, 1923. máj. 8. Idézi: NAGY–SZABÓ 2006. 168–169.

Holub József az 1920-as évek elejére mind erősebb jogtörténetési identitásra tett szert, aminek alapját az adta, hogy – mint édesanyjához intézett 1923 tavaszi levelében, önvallomásszerűen írja – „*egyedül foglalkozom régi jogunk történetével*”.²⁴ Az unikalitás illetően hangsúlyozása ugyan erős túlzás, ám az kétségtelen, hogy az 1920 decemberében a budapesti egyetemen államtudományi doktori címét is abszolváló²⁵ historikus ebben az időszakban már – a Zala megye történetére vonatkozó hosszú kutatásának egyébként a középkori jogtörténettől eleve nem túlságosan távol álló „előtanulmányai” mellett – mind határozottabban jogtörténeti tematikájú írásokat jelentetett meg.²⁶ A szakmai áttörést – mintegy a kétféle, intézmény- és jogtörténeti megközelítés metszetében – *A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez* című, eredetileg a Fejérpataky-émlékkönyvben, 1917-ben publikált tanulmánya hozta meg,²⁷ melyet a *Századokban* nem kisebb szaktekintély, mint Károlyi Árpád méltatott.²⁸ Ez a munka (és Károlyi méltatása) azért is jelentős, mert ezzel a művel hagyta maga mögött Holub a történettudomány „ifjabb” nemzedékét,²⁹ a nálánál gyorsabb és alighanem számára is látványosabbnak tűnő karriert befutó kortársai (Hóman, Szekfű, Eckhart) közül csaknem utolsóként. Ebben a vonatkozásban sokatmondó Holubnak az az 1918 júniusában Szekfű Gyulához intézett levele, mely egyszerre tükrözi a 33 éves historikus szakmai recepciójának akkori korlátait és az – úgymond – „fősodorba” tartozó historikusok, illetve a szűkebb „jogtörténész céh” sok szálon egymásba fonódó, de mégis eltérően megítélt *mikroszociológiai közegének* megszgyén³⁰ és identitáshatárán való lét dilemmáját is:

„Egészen őszinte leszek Veled szemben, Kedves Gyulám, s tudom, ha valahol valami kis zökkenő vagy nem tetsző lesz Előtted a következőkben, jó szívvel figyelmeztetsz rá s megbocsátod. A kérésem az: légy szíves és írd kis ismertetést a Századokba alispánjaimról. Nekem magamnak nagyon is elég, sőt talán túl sok is az a szinte megszágyénító lelkes dicséret, a melylyel Károlyi úr lépten-nyomon kitünteti kis munkámat, helyesebben az irányát, s a Te elismerésed, a ki e téren úttörő voltál,³¹ de tudod ugy-e, hogy milyen terveim vannak s hogy a körülmények nem igen szerencsés közrejátszása folytán – mondjuk őszintén: kicsit kapkodván – nem produkálhattam eddig annyit, mint lehetett volna. Ellenben ha az illetékes körök azt olvassák illetékes helyről eredő sorokban, hogy kis dolgozatomnak van valamelyes érdeme s az ott követett irány és módszer garanczia lehet arra, hogy jövő munkásságom is eredményes lehet – más szemmel fogják nézni törekvésemet.

²⁴ Holub József levele édesanyjához, 1923. máj. 8. Idézi: NAGY-SZABÓ 2006. 169.

²⁵ PTE EL VIII. 101. e. 141. köt. Szolgálati és minősítési táblázat (Holub József).

²⁶ ÁDÁM 1986. 24.

²⁷ HOLUB 1917.

²⁸ SZÁZADOK 1918. 414.

²⁹ SZEBERÉNYI 2014b. 463–464. (50. jz.)

³⁰ A részben a „fősodorba” ágyazott, de amellet párhuzamosan alakuló/önállósuló jogtörténeti kánon alakulásának folyamatára és prominens szerzőire: VARDY 1976. 175–195.; STIPTA 2003. 624–631.

³¹ Utalás Szekfű *Serviensek és familiárisok* c. (1912) művére.

Hiszen a jóakarát, gondolhatod, nem hiányzik sem Iványinál,³² sem Illés-nél,³³ de ép azt nem akarom, hogy csak erre [! – Sz. G.] támaszkodjam.

Kedves Barátom, én teljesen megnyugszom döntésedben, ha az minden megokolás nélkül csak úgy is fog szólni, hogy: »nem tehetem«, hisz' hamarjában azt sem tudom, vajjon írsz-e egyáltalán a Századokba. Az hogy dolgozatom egy gyűjteményben jelent meg, talán nem volna akadály, hiszen könyvalakban készült belőle különnyomat és bővítve. (...)»³⁴ [Kiemelések tőlem – Sz. G.]

Holub „tervei” tehát már 1918-ban, mint ahogy 1923-ban sem „csupán” a „jogtörténeti céhet” célozták meg, ám historikusi érdeklődési köre és újabb írásai³⁵ tematikailag egyértelműen ebbe az irányba tartottak, ami eddigre a jogtörténeti identitás erősebb kialakulását, így egyben egy esetleges szegedi jogtörténeti katedra vállalását is megalapozhatták volna. Mindazonáltal 1923 nyaráig abszolválta azokat a grádusokat (magántanári habilitáció *Diplomatica* [!] tárgykörből, 1920; Szent István Akadémiai rendes tagság, 1920; MTA levelező tagság, 1923; számos szervezeti tagság és vezető történetészeket tömörítő szakmai munkacsoportokban való részvétel; külföldi kutatóutak),³⁶ melyek – a fővárosban maradván – ugyanakkor az „illetékes helyek” közelében való megragadás lehetőségének előfeltételei is lehettek, ami 1923 tavaszi személyes dilemmáját feltétlenül indokolja.³⁷

Az OSZK élére történő esetleges kinevezés realitásával kapcsolatban („*volna még egy harmadik eset: a Könyvtári Igazgatóság, ha Bálint lenne a főigazgató*” – írta Holub édesanyjának 1923. május 8-i levelében³⁸) a források jelenlegi feltártsága mellett nehéz állást foglalnom. A Hóman Bálint ez idő szerinti működésére vonatkozó kutatásokból azonban tudjuk, hogy a kultuszminiszter által 1922. december 19-én az – akkor már az OMGYÉ égisze alatt, de továbbra is a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) keretei közt működő – OSZK élére Fejérpataky László (Holubbal közös mesterük, 1916-tól az MNM főigazgatója) javaslatára alig egy éve kinevezett Hóman 1923. december 15-én valóban az MNM

³² Iványi Béla (1878–1964), jogtörténész, előbb az Országos Levéltár munkatársa, majd 1914-től Debrecenben a magyar alkotmány- és jogtörténet előbb nyilvános rendkívüli, 1917-től 1926-ig rendes tanára; 1927–1938 között a szegedi Ferencz József Tudományegyetem tanáraként működött. Fő kutatási területei a középkori városi jog, illetve családi levéltárak oklevélnyagának feltárásához kötődnek. DEGRÉ 1965.

³³ Illés József (1871–1944), jogtörténész, a Hajnik-iskola egyik legjelentősebb képviselője, a budapesti tudományegyetem iskolateremtő („Illés-szeminárium”) professzora, a *Bevezetés a magyar jog történetébe* (1910) szerzője. Legfontosabb munkái főként az Árpád-kori magánjoggal, a középkori magyar közjogtörténettel (pl. a vármegyék eredetével), illetve Werbőczy művének elemzésével foglalkoznak. SZABÓ 1986; VARDY 1976. 190–191.; STIPTA 2003. 627.

³⁴ ELTE EKK G 628 – Holub József levelei Szekfű Gyulához, 2. levél (Budapest, 1918. jún. 18.)

³⁵ Kiemelkednek ezek közül *A halálesetre szóló ajándékozás régi jogunkban* (SzIA-székfoglaló, 1920), *Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”* (Századok, 1921), és a *Le rôle de l'âge dans le droit hongrois du moyen âge* (Revue Historique de Droit Français et Étranger, 1922) című nagy tanulmányai. ÁDÁM 1986. 24.

³⁶ Mindezekre részletesen: SZEBERÉNYI 2014a.; SZEBERÉNYI 2014b.

³⁷ Itt jegyezhető meg, hogy az 1910–1920-as években Holubéhoz sokban hasonló pályáiv, egyben identitás- és „céhváltási” folyamat figyelhető meg Eckhart Ferenc esetében is, amit – ebben szintén hasonlóan Holubhoz – az utólagos historiográfiai recepció alakulása is tükröz. A kérdésről bővebben: VARDY 1976. 175–177., 185–190., 193–194.

³⁸ Holub József levele édesanyjához, 1923. máj. 8. Idézi: NAGY–SZABÓ 2006. 169.

főigazgatója lett.³⁹ Fejérpataky 1923. március 6-án azonban szélütés következtében váratlanul elhunyt, és a főigazgatói pozíció várományosaként Hóman neve nyomban felmerült, ám Klebelsberg megkeresését ekkor még visszautasította.⁴⁰ Holub József, úgyszintén mint az OSZK igazgatóőre, egyben Hóman hivatali beosztottja és barátja ezekről a tervekről nyilvánvalóan értesült, és – a jelek szerint – valamilyen körben szóba kerülhetett, hogy Hóman esetleges kinevezésével ő venné át az OSZK igazgatását. Időközben a kultuszminiszter az átmeneti időszakban az idős Horváth Gézát nevezte ki ügyvezető teendővel megbízott főigazgatói helyettesként az MNM élére, Horváth azonban – mint Debreczeni-Droppán Béla kutatásaiból tudjuk – maga helyett Hómant ajánlotta, aki decemberben, 38 évesen el is foglalta az MNM főigazgatói székét.

Fejérpataky utódlásának folyamata az MNM élén tehát az év végéig elhúzódott, az új főigazgató kinevezése az OSZK vezetésében viszont úrt támasztott, amit Hóman azzal hidalt át, hogy fenntartotta magának a könyvtár igazgatói tisztségét az új igazgató kinevezéséig.⁴¹ Mivel Holub 1923 októberében már Pécsen volt nyilvános rendkívüli tanár, így az ő esetleges szerepe a nyár folyamán már lekerült a napirendről. A szakmai kapcsolati háló és a pozíciók elosztásának működése szempontjából – melynek szálait mindenekelőtt a kulturális intézményrendszer különböző pozícióinak betöltése fölött diszponáló Klebelsberg mozgatta – azonban sokatmondó, hogy 1924 februárjától Hóman helyét az OSZK élén Lukinich Imre⁴² vette át. Az a Lukinich, akinek az Országos Levéltárba történő távozása 1923 februárjában elindította az akkor még Budapesten működő Erzsébet Tudományegyetemen azt a folyamatot, mely végül az év őszén Holub tanári kinevezéséhez vezetett.

Lukinich Imrét az ETE bölcsészkarjára oktatói karának végleges (nek szánt) 1918 tavaszi megszervezésekor nevezték ki az egyetemes történelem nyilvános rendes tanárává.⁴³ Történészként komoly pozicionális tekintélyt jelentett számára, hogy 1916-tól ő viselte (a forradalmak idején kisebb megszakítással egészen 1943-ig) a Magyar Történelmi Társulat főtitkári tisztségét, és – mint láttuk – 1918 nyarán Szekfű is jellemző módon őt (és nem Hodinkát) tekintette referenciális pontnak, mikor átmenetileg felmerült pozsonyi tanári kinevezésének lehetősége. Az ETE fővárosi időszakában, az 1920/21. évi tanévben az egyetem rektora (a következő tanévben prorektora) volt, 1921–1923 között ellátta a könyvtár igazgatásával kapcsolatos teendőket, és az egyetem pécsi elhelyezése körüli szervező munkában is jelentős részt vállalt.⁴⁴ Lukinich azonban a vidéki katedra helyett – nyilvánvalóan Klebelsberg tudtával és hozzájárulásával – a fővárost választotta. 1923. február 5-én kelt kinevezése szerint a kultuszminiszter előterjesztésére az OMGE tisztviselői karának létszámába vették mint az Országos Levéltár V. fizetési osztályba sorolt igazgatóját.⁴⁵ Új posztján – az OSZK élére történő kinevezéséig (1924. február) eltelt

39 SZÓGI 2011. 80.; DEBRECZENI-DROPPÁN 2011. 82–85.

40 DEBRECZENI-DROPPÁN 2011. 84.

41 DEBRECZENI-DROPPÁN 2011. 85.

42 Életére lásd SZABÓ 1940. 643–650.; RAVASZ 1983. II. 71–72.

43 SZABÓ 1940. 643–644.

44 ETE BNyTK TJ 40. – 1921/22. tanév, VIII. rendkívüli ülés (1922. jún. 27.)

45 *Hivatalos Közlöny*, (1923):5. 73. Megjegyzendő, hogy ez a bérezés vonatkozásában nem jelentett változást, ti. 1922-ben VKM-rendelet rendelkezett az ETE bölcsészkarjára nyilvános rendes tanárok (Gyomlay, Vári, Lukinich, Prinz, Wesszely, Császár) V. fizetési osztályba sorolásáról. ETE BNyTK TJ 37. – 1921/22. tanév, III.

egy évben – fő feladatként az MNM levéltári iratanyagának az új levéltári palotába való átköltöztetését irányította.⁴⁶

Bár Lukinich, az egyetemes történeti tanszék leköszönő tanára búcsúlevelében biztosította az egyetemi tanácsot, hogy távozása nem jelenthet problémát a kar működésében („*ha – mint írja – nem lettem volna meggyőződve arról, hogy egyetemünk jövője emberileg biztosítottnak tekinthető, s hogy ennek következtében személyem jelentéktelen semmiség, mely sem nem oszt, sem nem szoroz, akkor a nekem felajánlott új életpályát bizonyára nem fogadtam volna el*”⁴⁷), a gyakorlatban a megürlt tanszék betöltése korántsem bizonyult „emberileg biztosítottnak”.

A bölcsészkar márciusban egy Császár Elemér dékán, Hodinka Antal és Gyomlay Gyula alkotta bizottságot küldött ki a betöltés előkészítésére, de a gyakorlatban alapvetően Hodinkának mint „*a legközelebbi rokon szak tanára*”-nak kellett véleményt formálnia. Hodinka magával Lukinich-csal „*és a budapesti egyetem néhány szaktanárával*” közösen próbált megfelelő jelöltet találni, de a kérdést végül csak egy huszárvágással látták megoldhatónak. „[S]zemlét tartva a számbavehető összes tanárok közt, úgy találták, hogy a magyar történeti tanszék ez idő szerint sokkal könnyebben és megelőlegebben volna betölthető, mint az egyetemes történeté, melynek előadására az idő szerint összes egyetemünkön csak egyetlen egy szaktanár van habilitálva,⁴⁸ azért legegyszerűbb és legjobb megoldásnak azt tartanák, ha az Erzsébet egyetem magyar történeti tanszékének jelenlegi tanára [azaz Hodinka – Sz. G.] hívatnék meg az egyetemes történeti tanszék ellátására, külső egyénnel pedig nem az a tanszék, hanem később az így megüresedő magyar történeti tanszék töltenék be”.⁴⁹ A bizottság ebben az értelemben megfogalmazott – egyébként a jelölt véleményével és szándékával is egyező⁵⁰ – támogató jelentését a szlavista Hodinka Antal egyetemes történeti tanszékre való meghívásáról a bölcsészkar április 18-i ülés tárgyalta, amit az ott felszólaló Thienemann – aki szerint „*az egyetemes történetből bennünket főleg a velünk szomszédos népek története érdekel*” – és Váry Rezső támogató nyilatkozata után egyhangúlag el is fogadott.⁵¹ Császár Elemér dékán április 19-én ennek szellemében kérte Klebelsbergtól Hodinka kinevezés-

rendkívüli ülés (1922. jan. 23.)

⁴⁶ LAKOS 2006. 198.

⁴⁷ PTE EL VIII. 1. a. 10. d. 1729/1922–23. Dr. Lukinich Imre búcsúlevele (Bécs, 1923. febr. 21.)

⁴⁸ Nehezen megállapítható, hogy itt kiről lehet szó, de az tény, hogy a budapesti egyetem középkori történelem tanszékét az idő szerint (egészen 1932-ig) betöltő Áldásy Antalt *Egyetemes középkori történet*-ből habilitálták magántanárrá. Más kérdés, hogy a habilitáció tárgykörére vonatkozó szempont némileg mondvasínálnak hat, tekintve hogy Lukinich is *Az erdélyi nemzeti fejedelemség története* témában habilitált 1909-ben. SZENTPÉTERY 1935. 588., 680., 684.

⁴⁹ PTE EL VIII. 1. g. 41. d. 300/1922–1923. Jegyzőkönyv a m. kir. Erzsébet egyetem bölcsészeti karától az egyetemes történeti tanszék betöltése ügyében kiküldött bizottságnak 1923. évi április hó 6-án tartott értekezletéről.

⁵⁰ „Hodinka Antal erre kijelenti, hogy mind a szaktudomány, mind a tanárképzés, mind a testületi kollegialitás érdekében szívesen engedne a kar ilyen irányú felszólításának, annyival is inkább, mert először: mint jogakadémiai tanár 11 esztendőn át tanított egyetemes történelmet, másodsor: később mint egyetemi tanár is 1914 és 1918 közt a történelmi szak egyedüli tanára lévén, meg volt bízva az egyetemes történelem előadásával is, és végül: legutóbb már egy egész tanévben át mint helyettes látta el az egyetemes történeti tanszék teendőit.” PTE EL VIII. 1. g. 41. d. 300/1922–1923. Jegyzőkönyv a m. kir. Erzsébet egyetem bölcsészeti karától az egyetemes történeti tanszék betöltése ügyében kiküldött bizottságnak 1923. évi április hó 6-án tartott értekezletéről.

⁵¹ PTE EL VIII. 1. g. 41. d. 300/1922–1923. Kivonat az ETE Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar 1923. április 18-án tartott VII. rendes üléséről.

re való felterjesztését, azzal, hogy arra minél előbb kerüljön sor „[u]gyanis, hogy a dr. Hodinka Antal kinvezésével megüresedett tanszéket még egyetemünknek Pécsre való költözése előtt be lehessen tölteni, szükséges lenne, hogy Nagyméltóságod sürgősen intézkedni kegyeskedjék dr. Hodinka Antal sürgős kineveztetése iránt”.⁵²

A kar tehát az egyetemes történeti tanszék ügyét elintéztettnek, innentől formális kérdésnek, a magyar történeti tanszéket pedig máris üresedésben lévőnek tekintette. A fenti döntés keresztülvitelének azonban a jelek szerint megvoltak a maga korlátai, ugyanis a kari tanács április 28-i ülésén Császár arról volt kénytelen számot adni, „hogy dr. Hodinka Antal kebelbeli ny. r. tanárnak az egyetemes történelmi tanszékre való kinevezése, a legjobb esetben is csak június közepén lesz lehetséges”. Mindazonáltal, a magyar történeti tanszék betöltésének előkészítésére a kar a dékán vezetésével (Hodinka, Thienemann és Prinz Gyula részvételével) nyomban bizottságot küldött ki.⁵³

Tekintve, hogy Holub már május 8-án azt írta édesanyjának, hogy kapacitálják a „pécsi egyetem”-ről, „menje[n] el a most megüresedett [!] magyar történeti tanszékre”,⁵⁴ így biztosak lehetünk benne, hogy személye gyakorlatilag azonnal felmerült a lehetséges jelöltek között; mi több, más jelölről nincs is tudomásunk. A kari előkészítő bizottság nevében május 29-én referáló Hodinka ugyan „alaposan megindokolt javaslatában behatóan ismert[te] mindazon magyar történettudósok tudományos működését, akik a szóbanforgó tanszék betöltésénél tekintetbe jöhetnek” – azaz mások is szóba kerülhettek –, de a bizottság egyhangú döntésként javasolta, „hogy a tanszék meghívás útján töltsék be és arra dr. Holub József a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának igazgató-öre, egyetemi magántanár hívassék meg”.⁵⁵ Holub tehát 1923 májusában az egyetlen ismert, noha ekkor még meglehetősen vonakodó várományosa lett a fővárosban működő „pécsi” egyetem azidő szerint még foglalt magyar történeti katedrájának. A helyzet fonákosságát egyébiránt a kar is érzékelte. Császár Elemér dékán Klebelsbergnek írt június 4-i levelében mentegetőzött is a „szokatlan eljárás” miatt, „hogy a kar egy eztán megüresedő állás betöltésére tesz javaslatot”, és bár hivatkozik arra, hogy efféle megoldásra a budapesti és a szegedi egyetem esetében is volt már példa, elsősorban mégis azzal a könnyen méltányolható érveléssel állt elő, „hogy egyetemünknek a küszöbön álló átköltözése Pécsre, amennyire lehetséges, teljes tanári karral történjen.”⁵⁶

⁵² PTE EL VIII. 1. g. 41. d. 300/1922–1923. Császár Elemér dékán levele Klebelsberg Kunó vkmin.-nek, B[uda]pest, 1923. IV. 19.

⁵³ PTE EL VIII. 1. g. 41. d. 372/1922–1923. Kivonat a m. kir. Erzsébet-tudományegyetem bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karának 1923. április hó 28-án a bölcsészettudományi dékáni hivatalban tartott VII. kari üléséről.

⁵⁴ Holub József levele édesanyjához, 1923. máj. 8. Idézi: NAGY–SZABÓ 2006. 169.

⁵⁵ PTE EL VIII. 1. g. 41. d. 372/1922–1923. Kivonat a m. kir. Erzsébet-tudományegyetem bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karának 1923. május hó 29-én a dékáni hivatalban tartott VIII. rendes kari ülési jegyzőkönyvéből. A pártoló felszólalók közül, Thienemann Tivadar szerint előnyös a választás, „tekintettel arra, hogy dr. Holub József képzett diplomatikus”, míg Császár Elemér szerint „dr. Holub József az összes tekintetbe jövő tudósok közül a legszelebb látkörű és kiváló módszerrel dolgozik”.

⁵⁶ Más kérdés, hogy a dékáni érvelés némiképp megbicsaklott, amikor – a kapkodó szervezés tükréeként – Császár levelében maga is összekeverte a két történeti tanszéket: „[h]a megvárnánk, míg N[agy]m[éltóságod] előterjesztésére a kormányzó úr öfömméltósága Hodinka tanárt kinevezné a másik tanszékre, az idő előrehaladott volta miatt nem volna már módunk ebben az iskolai évben javaslatot tenni a magyar történeti tanszék betöltésére, így a jövő félévben a tanszék üresen maradna, s helyettesítésre szorulna. Annál nagyobb veszteség volna ez, mert

Úgy tűnik, a „szokatlan, de megokolt kérelem” azonban nem csupán Klebelsbergnél, de június elejére a pécsi karrier iránt a pár héttel korábban még kevésbé lelkesnek mutakozó⁵⁷ Holubnál is végül kedvező fogadtatásra talált. Az egyetemi tanács előtt a kari eljárás jogszerűségét hivatalból vizsgáló Falcsik Dezső jogkari dékán június 13-i előadói referátuma mindenestre utal rá, hogy „a kar eleve gondoskodott arról is, hogy a meghívásra érdemesnek talált jelölt nyilatkozata által az esetleges meghívás elfogadása biztosítottnak tekinthető legyen”.⁵⁸ Azaz, Holub József június közepére döntött: a májusban még számára a legkevésbé kecsegtetőnek tűnő opciót választva vállalja az ETE magyar történeti tanszékén Hodinka Antal utódlását.

A végső döntés mögötti közvetlen motivációt nem ismerjük, de aligha tévedünk nagyot, ha mindenekelőtt a budapesti szakmai körök rábeszélő erejének, és az (akár vidéki) egyetemi katedrában rejlő karrier- és presztízsszempontoknak tulajdonítunk jelentőséget: a megtisztelő meghívás végeredményben, minden ellene szóló személyes érv dacára „visszautasíthatatlan” ajánlat volt. A két lehetséges motívum közül az elsónél magának Klebelsbergnek az alakja is felsejlik, akit – ahogy a miniszter halálakor Hóman Bálint fogalmazott – „személyi kérdésekben általában a magasabbrendű szelekció szempontja” vezért,⁵⁹ a történeti katedrák és egyéb, történészek számára létesített és fenntartott pozíciók terén pedig kifejezetten programszerűen megvalósított szervezési elvek és „káderpolitika” jellemzett. Ez utóbbi vonatkozásban nehezen túlbecsülhető jelentőségű szempont, hogy a klebelsbergi kultúrpolitika kibontakoztatásának egyik sarokkövét képező történettudományi intézményrendszert nem „csupán” mint 1922-től a Bethlen-kormány kultuszminisztere, de egyben mint 1917-től a Magyar Történelmi Társulat szaktudományi kérdésekre is közvetlenül rálátó (és azok iránt kifejezetten fogékony),⁶⁰ a történettudomány

épen ezt a tanszéket, az azt eddig betöltött Lukinich Imre dr. szabadságolása miatt, már két félévén át helyettesíteni kellett.” A magyar tanszék élén álló Hodinka természetesen az egyetemes történeti tanszék élén helyettesítette az előző tanévet bécsi kutatásokkal töltő Lukinichot. PTE EL VIII. 1. g. 41. d. 372/1922–1923. Császár Elemér dékán levele Klebelsberg Kunóhoz (1923. jún. 4.) Retrospektíve nézve ugyancsak falsnak hat a dékán azon érve, amely a helyettesítések miatti esetleges „veszteséget” hangsúlyozza. Ugyanis, miként az előző tanévben Hodinka Lukinichot, úgy 1923 októberétől Holub majd Hodinkát fogja helyettesíteni egy éven keresztül a másik történeti tanszék élén...

⁵⁷ „[B]ár nagyon hívnak és biztatnak, húzódozom a pécsi egyetem azon óhajától, hogy menjek el a most megüresedett magyar történeti tanszékre, mert ez ugyancsak eltérítene megint eddigi terveimtől (...)” – írta május eleji levelében édesanyjának. Holub József levele édesanyjához, 1923. máj. 8. Idézi: NAGY–SZABÓ 2006. 169.

⁵⁸ PTE EL VIII. 101. b. 7. d. 2301/1922–23. Előadvány a pozsonyi m. kir. Erzsébet tudományegyetem tanácsának 1923. évi június hó 13-n tartott VII-ik rendes üléséből, Magyar történeti tanszék betöltésének ügye.

⁵⁹ Idézi: LADÁNYI 2000. 101.

⁶⁰ Szekfűt például 1921-ben konkrét ötletekkel látta el a törökkori források kiadását célzó kiadványsorozat anyagszervezésére vonatkozóan, beszámolván arról is a bécsi levéltárosnak, hogy „Lukinics gyönyörű anyagot talált” a 17. századi érsekújvári főkapitányságról a Pálffy-féle szeniorátusi levéltárban. ELTE EKK G628 – Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulához, 2. levél (Budapest, 1921. febr. 23.) A folyamatban lévő kutatások és a készülő kéziratok vonatkozásában is tájékozott volt: „Tökéletesen igazad van abban a tekintetben – írja Szekfűnek szintén 1921-ben –, hogy Mária Terézia gazdaság-politikája képezi az alapját egész modern gazdasági életünk fejlődésének 1918-ig. Én művedet úgy fogom fel, mint egy alapvetést a modern magyar gazdaságtörténethez.” Ugyanitt fejt ki a levéltári kutatások rendszerességének fontosságára vonatkozó álláspontját: „Nagy súlyt helyeznék arra, hogy semmi se menjen öletszerűen, hanem minden előre megállapított átfogó terv szerint – rendszeresen és alaposan. Kalászatoknak barátja nem vagyok, bányát és levéltári anyagot csak rendszeresen szabad feltárni.” ELTE EKK G628 – Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulához, 1. levél (Budapest, 1921. jan. 29.)

teljes személyi körével szoros kapcsolatokat ápoló elnöke is szervezte. Néhány vonatkozó levél révén arról is tudomásunk van, hogy Klebelsberg – más fiatal történészekkel egyetemben, mint Szekfű, Eckhart Ferenc, Hajnal István, Mályusz Elemér⁶¹ – Holub Józsefet is „számon tartotta”. Társulati elnökként 1921 februárjában kifejezetten jó néven vette, hogy a törökkori követjelentések feltárásán dolgozó Szekfű az ebben az időszakban éppen francia levél- és könyvtárakban hasonló témákat kutató Holubbal is kapcsolatot tartott az anyaggyűjtés során.⁶² Holub maga is részletes levelekben számolt be Klebelsbergnek a Párizsban és másutt (Tours, Lille, Cambrai, Valenciennes, Le Roeulx, Brüsszel) elvégzett kutatómunkáról (családi- és külügyi levéltárak anyagát kutatta), melyet a Történelmi Társulat megbízásából végzett 1921–1922 folyamán.⁶³ Kevés kétségünk lehet tehát afelől, hogy 1923 nyarán a VKM-miniszter részéről Holubbal szemben nem merülhetett fel kifogás, legfeljebb a Hodinka által betöltött tanszék „kiűritése” jelenthetett adminisztratív akadályt.

Ami az egyetemi katedra elfogadásában rejlő szakmai presztízsszempontokat illeti, bizonyos, hogy az Erzsébet Tudományegyetem meghívása – minden személyes dilemma és nehézség dacára – megtisztelő elismerést, egyben kihívást és *a hivatali kötöttségektől mentes független tudóslét* lehetőségét is jelentette a 38 éves Holub József számára. Erről

⁶¹ Szekfűhöz írt 1921 januári levelében a „fiatalok” jövőképét alapvetően befolyásoló „káderpolitikáját” is kifejti: „*Bécsi fiatal barátainkról [utalás Szekfűre és Eckhartra – Sz. G.] a hírlapokban is megemlékeztem – nemcsak elismerésből becsületes munkásságukat honorálandó, hanem azért is, hogy lássák, hogy a kultur-kuli rendszernek vége van. Végtelen egészségtelen állapotnak tartottam, hogy egyes historikusok, kiket vagyon helyzet vagy magasabb állás abba a kedvező helyzetbe hozott, hogy másokat dolgoztathattak, a maguk »irodalmi tevékenységét« mások tudományos munkájával alimentáltak. Suum cuique. Addig, míg bizalmatokból én állok a Történelmi Társulat élén, a mi mikrokozmoszukban mindenki annyit fog érni és úgy fog értékelteni, a mennyit dolgozik. (...) Nagyon örvendek, hogy Mályusz belekóstol az újkori történelembe. Én a pesti egyetem tanításában nagy egyoldalúságot láttam abban, hogy mindenkit a középkorra tereltek. Innét van, hogy újkori historikusunk alig van. Persze senki hajlmain erőszakot tenni nem szabad és ha ő egészen kifejezett előszeretettel viseltetik a középkor iránt, akkor ne tereljük el eddigi studiumai irányától. De ha magától kedvet kap az újkorra, akkor az ő érdekében ez csak üdvös lesz (...). Kár lenne, ha Mályus[z] abszontálná magát attól a nagy terített asztaltól, melyet a Történelmi Társulat az újkori kutatóknak felállított s a mely mellett mindenkinek jut hely, a kinek tehetsége van és dolgozni tud.*” ELTE EKK G628 – Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulához, 1. levél (Budapest, 1921. jan. 29.) Itt érdemes felidéznünk (vö. SEBERÉNYI 2014a. 125.), hogy az alapvetően szintén medievista Holub ekkoriban az újkori források feltárását célzó, Klebelsberg által kezdeményezett nagy vállalkozás keretében *A megyei közigazgatás fejlődése a török hódoltság után* című téma feldolgozásán dolgozott. SZÁZADOK 1919–1920. 309. A „nagy terített asztaltól” egyébként Mályusz sem maradt távol: az 1922–1924 közti bécsi kutatásainak eredményeként jelent meg 1926-ban a *Fontes*-sorozat részeként *Sándor Lipót főherceg nádor iratai (1790–1795)* című munkája.

⁶² „[N]agyon helyeslem, hogy Holubbal is összeköttetésbe léptél Párisban. A magyar embereknek ugyanis az a bajuk, hogy kollektív munkára, összedolgozásra nem igen alkalmasak. Innen van az, hogy az egyéni erőt meghaladó hatalmas alkotásokra, melyek szükségképpen sok ember összedolgozását igénylik, alig vagyunk képesek. Az emberek aztán sokszor korán elhalnak, alles bleibt Stückwerk.” ELTE EKK G628 – Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulához, 2. levél (Budapest, 1921. febr. 23.) Ebből az időszakból a Szekfű és Holub közti levélváltásoknak – jelenlegi ismereteim szerint – nincs nyoma, de az 1910-es évek folyamán, majd az 1930-as években váltott leveleik alapján kettejük viszonya kifejezetten szoros és baráti volt, amely úgy szakmai, mint magántermészetű témákban, mind a levelezés stílusában megnyilvánult. Vö. ELTE EKK G628 – Holub József levelei Szekfű Gyulához (23 levél, 1914–1937)

⁶³ OSZK Levelestár – Holub József levelei Klebelsberg Kunóhoz, 1. levél (Párizs, 1921. jan. 30.); OSZK Levelestár – Holub József levelei Klebelsberg Kunóhoz, 2. levél (Párizs, 1921. dec. 30.)

tanúskodnak azok a sorok is, melyet Holub – Fejérpataky László mellett másik egykori „egyetemi mesteréhez” – Békefi Remighez⁶⁴ intézett 1924 tavaszán: „Nagyon sokszor gondoltam szeretett Méltóságos Uramra, nemcsak sokféle pécsi kapcsolata miatt, hanem mivel nem egyszer emlegette előttünk, hogy **ez az a pálya, amely a legtöbb tiszta örömet s nemes élvezetet** nyújtja az embernek **s egyben azt a teljes függetlenséget is, amely a tudomány eredményes művelésének egy alapföltétele**. Szívből hálát adok a Mindenhatónak, hogy kegyével ide segített (...)”.⁶⁵ [Kiemelés tőlem – Sz. G.] A „mesterek” generációjához tartozó Békefi által a századforduló időszakában megélt „teljes függetlenség” – azaz, a Kovács I. Gábor által az egyetemi tanári egzisztencia egyik paramétereként kiemelt „individuális autonómia”⁶⁶ –, illetve a Holub által 1923–24-től kezdve megtapasztalt tudósi „függetlenség” azonban a személyes tapasztalat minden hasonlósága dacára, makroszinten, mégsem volt teljesen azonos; minőségüket eltérő intézményes közeg és lehetőség-feltételek határozták meg. A Trianon után létrehozott új intézményi állapot – amely a történettudomány vonatkozásában ráadásul Klebelsberg kultuszminiszter invenciózus tudományszervezői munkája révén szinte azonnal (már 1923-ban is!) érezte hatását – tudniillik jelentősen megváltoztatta azt az „álláskínálati piacot”, mely a historikusok számára egzisztenciális lehetőségeket kínált. Szinte önmagáért beszélő módon tanúskodnak erről magának Klebelsbergnek társulati elnökként 1923. december 27-én elmondott beszédének sorai:

„Ha most már azt vizsgáljuk, hogy maradék Magyarországon maradt-e annyi kulturális intézmény, hogy keretében a történeti tudományok művelői számára **elégseges állás** [kiemelés az eredetiben – Sz. G.] legyen rendelkezésre, akkor a következő megnyugtató kép tárul elénk. A budapesti egyetemen a világtörténelemnek 3, a magyar történelemnek 2, az egyháztörténelemnek 1, a művelődéstörténelemnek 1, az irodalomtörténelemnek 2, a művészettörténelemnek 1, az archeológiának 1, a jogtörténelemnek 3, a történeti segédtudományoknak 1 tanszéke van. Együtt 15 katedra, nem is szólva a klasszikus és modern nyelvek tanszékeiről (...). A három vidéki egyetemen van 5 világtörténelmi, 3 magyartörténelmi, 4 egyháztörténelmi, 3 irodalomtörténelmi, 1 művelődéstörténelmi, 1 archeológiai és 3 jogtörténelmi, összesen 20 történelmi tanszék. Ha még ideszámítjuk a műegyetemünkön szervezett 1 magyar irodalomtörténeti, 1 ókori és 1 középkori építészeti katedrát, úgy egyetemünkön nem kevesebb mint 38 történelmi tanszéket mutathatunk ki, mihez (...) 7 további főiskolai állás járul. Ebből a 45 historikusból kétségtelenül igen tekintélyes szellemi vezérkar kerül ki. A Gyűjteményegyetem tudományos tisztviselői karába ezidőszereint 53 történész tartozik.”⁶⁷

Ez a „megnyugtató kép” – amely persze az egyén perspektívájából korántsem volt egyformán „megnyugtató” Budapestről, Szegedről, Debrecenből vagy Pécsről nézve – azt is jelentette, hogy az egyetemi történeti katedrák számának megszaporodásával *fokozatosan* elválhatott egymástól az „értelmiségi-tudományos mező” két, a történettudomány

⁶⁴ Békefi Remig (1858–1924) ciszterci szerzetes, 1898-tól a magyar művelődéstörténet nyilvános rendkívüli, majd 1900-tól 1911-ig nyilvános rendes tanára, 1908-tól az MTA rendes tagja, 1911-től haláláig zirci apát. SZENTPÉTER 1935. 582–583.

⁶⁵ OSZK Levelestár – Holub József levele Békefi Remighez (Pécs, 1924. ápr. 22.)

⁶⁶ KOVÁCS I.–KENDE 2006 [2011]. 101.

⁶⁷ KLEBELSBERG 1927. 70–71.

tudósi egzisztenciáit a háború előtt még komplementer módon kiegészítő területe:⁶⁸ a hivatali kötöttségektől (többé-kevésbé) mentes – bár oktatói, és más jellegű adminisztratív kötelességekkel terhes – egyetemi tanári szféra és a tudományos közgyűjteményi (levéltári, könyvtári) egzisztenciákban dolgozó historikusok köre, mely hosszú távon mind a presztízs-, mind az anyagi viszonyokat megváltoztatta a történettudomány szociológiai közegén belül.

Miután a jelölt a meghívásra igent mondott, a magyar tanszék betöltésének fejleményei az őszig eltelt időben látszólag az ügymenet formális rendje szerint zajlottak. Az ETE egyetemi tanácsa 1923. június 26-án terjesztette fel a VKM-hez a magyar történeti tanszék betöltésével kapcsolatos pártoló javaslatát.⁶⁹ Mivel előbb Hodinka Antal tényleges áthelyezésével a tanszéket valóban ki kellett üríteni – melyre végül csak augusztusban került sor⁷⁰ –, így Holub kinevezésének felterjesztése csak szeptemberben, közvetlenül az egyetem pécsi költözése előtt történt meg. A *Hivatalos Közlöny*ben október 15-én megjelent kormányzói kinevezésre ugyan szeptember 21-én sor került,⁷¹ ám a vonatkozó egyetemi iratanyagban olyan egymásnak ellentmondó datálású és tartalmú dokumentumok maradtak fent, melyek valamilyen zavarról árulkodnak. A zavart az okozza, hogy Holub az utolsó pillanatban kis híján visszautasította a pécsi kinevezést.

Szeptember 27-én Holub József szűkszavú sürgönyt intézett az új tanév frissen megválasztott rektorához, Halasy-Nagy Józsefhez: „*ma megjelent rendkívülivé való kinevezésem nem fogadom el, tanrendbe ne végy be – Holub*”.⁷² Halasy-Nagy még aznap táviratilag válaszolt: „*Lemondásodat halaszd hétfőig. – Nagy rektor*”.⁷³ Mivel a táviratok datálása, de a *Hivatalos Közlöny* fenti adatai is biztosak, ez a történetek időrendjét illetően némi zavart okoz, amit tovább bonyolít, hogy egy eredetileg szeptember 11-re datált, aláíróként a rektort feltüntetető, gratuláló, egyben a kinevezésről szóló hivatalos értesítésnek szánt (forma?)levél is fennmaradt az iratok között, melynek dátumát viszont utólag áthúzták és ceruzával október 9-re módosították – a hivatalos eskütételre szóló meghívó napjára.⁷⁴ Ha mindehhez hozzátesszük, hogy október 15-én Holub József a pécsi egyetem Rákóczi úti aulájában le is tette és kézjegyével szignálta a hivatali esküt – alighanem jóakarói meggyőzték, hogy a hirtelen visszalépés nem volna helyes –, akkor belátható, hogy a fejlemények meglehetősen viharosan zajlottak, ami a kronológiai zavarokat is részben magyarázhatja.

Pontosan nehéz rekonstruálni, hogy mi is történhetett, de a hirtelen lemondás oka mégis egyszerűen megragadható: Holub Józsefet – számára (is?) alighanem váratlanul – nem nyilvános rendes, hanem nyilvános rendkívüli tanárrá terjesztették fel és nevezték ki szeptember 21-én. Ennek okát pontosan nem tudjuk, már csak azért sem, mert az 1923 nyár végéig terjedő – korábban citált – források egyetlen alkalommal sem említik, hogy a

68 Erre a korábbi időszakra nézve, Tagányi Károly kapcsán lásd SZEBERÉNYI 2014a. 122–124.

69 PTE EL VIII. 101. b. 7. d. 2301/1922–23. Magyar történeti tanszéknek dr. Holub József, egyet. magán-tanárral való betöltési ügyében javaslat.

70 *Hivatalos Közlöny*, (1923):16. 235. (1923. aug. 16.) A kormányzói kinevezés augusztus 3-án történt.

71 *Hivatalos Közlöny*, (1923):20. 288. (1923. okt. 15.)

72 PTE EL VIII. 101. b. 7. d. 102/1923–24. Holub József távirata Nagy Józsefnek (1923. szept. 27.)

73 PTE EL VIII. 101. b. 7. d. 102/1923–24. Dr. Holub József ny. rk. tanár lemondása tb. távirati értesítés; Nagy József rektor táviratának szövege a pallium bellapján. (1923. szeptember 27. csütörtökre esett.)

74 PTE EL VIII. 101. b. 7. d. 180/1923–24. Dr. Holub József ny. rk. tanártól a hivatali eskü kivétele tb. intézkedés.

kar meghívása *ne* nyilvános rendes tanári pozícióra szólt volna Hodinka helyére. A későbbi dokumentumok azonban világosan *méltánytalanságként* állítják be a történeteket. Holub maga írja a Békefihez 1924 tavaszán intézett levelében, hogy „*a kinevezésem körül ért méltánytalanság, – amely fölött való elkeseredésemnek mult évi levelemben talán kissé erősen is adtam kifejezést – ránehezedett ugyan lelkemre, de annyira jutni azért nem engedtem, hogy munkámban, amelyre igaz örömmel és lelkesedéssel vállalkoztam, megzavarjon. Most már különben a reparáció útján van, s remélem, néhány hét múlva ki lesz küszöbölve a csorba.*”⁷⁵ Hogy a „méltánytalanság” a „rendkívüli” és a „rendes” tanári kinevezés közti differenciában keresendő, több tényező is igazolja. Egyfelől Holub fenti sürgönye világosan a „*rendkívülivé való kinevezés*”-re utal, a Békefihez intézett levélben említett „reparáció” pedig arra a folyamatra, amely Holub október 15-i esküje után szinte nyomban elkezdődött: a pécsi bölcsészkar tudniillik már a félév végén megkezdte az előkészületeket nyilvános rendes tanári kinevezésének keresztültvitelére, ami valóban pár héttel a Békefi-levél után (1924. május 10-én) ért révbé.⁷⁶ A kérdés persze korántsem (csak) címeiről és presztízsről szólt, hanem az egyetemi nyilvános rendes tanári egzisztenciában rejlő egyik fontos paraméterről: a „*stabilan magas jövedelem*”-ről.⁷⁷

Az állami alkalmazottak fizetését az 1923. évi 6.000/M.E. számú rendelet szabályozta 1923 nyarán.⁷⁸ A rendelet az egyetemi tanárokat kivette az állami fizetési osztályokból, és egy önálló, a szolgálati időn alapuló, sávos illetményfizetési rendszert vezetett be.⁷⁹ Az 1923. július 1-től hatályos jogszabályban rögzített fizetések nominális értéke – a folyamatosan gyorsuló infláció közepette⁸⁰ – már kihirdetése pillanatában is érvényét veszítette ugyan, de arra alkalmas lehet, hogy a Holub kinevezésekor esett „méltánytalanság” anyagi vonatkozású arányait legalább relatíve meg tudjuk határozni. Azt már önmagában is anyagi és presztízsveszteségként élhette meg, hogy a VI. fizetési osztályba sorolt múzeumi igazgatóőri állásból (210.000 K) ugyanezen fizetési osztályba sorolt nyilvános rendkívüli tanár lett, és nem került át az egyetemi tanárok illetménytáblájába, mely már az első három szolgálati év szerint is 240.000 K havi fizetést határozott meg. A rendelet 20/a. pontja ehhez még 40.000 K egyetemi tanári pótlékot is hozzátett, amelyre „rendkívüliként” Holub szintén nem lehetett jogosult. Holub ugyan kinevezése pillanatától kezdve azonnal átvette helyettesítéssel Hodinkától az egyetemes történeti tanszéken való oktatást, és két gyermeke után (csekély összegű) családi pótlékra is jogosult volt, de – a jelek szerint – sem rendes fizetése és lakhatási pótléka, sem helyettesítésből fakadó illetményei kifizetése vonatkozásában 1924 elejéig nem volt megfelelő intézkedés. 1924. január 25-én kelt az a VKM-utasítás, melyben – „*a multa nézve azonnal, a jövőre nézve pedig havonként előlegesen*” – 1923 októberére 540.000 K, novemberre 585.000 K, decemberre 630.000 K, januártól havi 720.000 K fizetést, továbbá lakhatás fejében visszamenőleg évi

⁷⁵ OSZK Levelestár – Holub József levele Békefi Remighez (Pécs, 1924. ápr. 22.)

⁷⁶ *Hivatalos Közlöny*, (1924):12. 134. (1924. jún. 15.); PTE EL VIII. 107. e. 5. d. 181/1923–24. Dr. Holub József ny. rk. tanár ny. rendes tanárrá való kinevezése tárgyában.

⁷⁷ Kovács I.–Kende 2006 [2011]. 101.

⁷⁸ A m. kir. minisztériumnak 1923. évi 6.000/M.E. számú rendelete az állami és vármegyei tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményeinek, illetőleg az állami és vármegyei nyugdíjasok, özvegyek és árvák ellátási díjainak újabb szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, (1923):171. 1–9. (1923. júl. 31.)

⁷⁹ Kovács I. 1978 [2011]. 15.

⁸⁰ Romsics 2005. 156–157.

410.400 K, 1924 februárjától pedig évi 486.400 K állampénztári kiutalását rendelte el a miniszter.⁸¹ A Hodinka helyettesítéséből fakadó díjazásról szintén csak 1924 februárjában történt intézkedés, visszamenőlegesen összesen 1.938.000 K értékben (februártól júniusig havi 600.000 K-ban meghatározva a helyettesítés díját).⁸² Az infláció miatt a díjtételek arányaival kapcsolatban nehéz ugyan állást foglalni, ám az illetmények kiutalására vonatkozó utasítások időpontjai azt a benyomást keltik, mintha Holub József az 1923/24. tanév első szemeszterét ingyen dolgozta volna végig, ami a „méltánytalanság” érzését – a rendes tanári kinevezés elmaradása miatti presztízsveszteség mellett – ugyancsak megalapozta.

A fenti anyagi és presztízsszempontokat illető „reparáció” folyamata azonban 1924 elején már folyamatban volt. Holub József esetében a „vidéki” történettudósi egzisztencia megalapozásának komplexitását mindazonáltal jól érzékelteti Thienemann Tivadar referátuma, akit a bölcsészkar kért fel a nyilvános rendes tanári felterjesztéshez szükséges előadói javaslat elkészítésére. Thienemann Holub szakmai teljesítményének némileg formális áttekintése után tudniillik pontosan mutat rá arra a differenciára, amely egy fővárosi és vidéki karrier között tátongott:

„Holub József kiváló tudományos egyéniségét szemmel tartva a bölcsészeti kar, mikor tavaly a magyar történelmi tanszéket betölteni kívánta, őt nyilvános rendes tanárnak hívta meg és terjesztette föl egyhangú szavazás alapján kinevezés végett, de karunk óhaja csak részben teljesült és Holub József nem nyilvános rendes, hanem nyilvános rendkívüli tanárnak neveztetett ki. Ebben a minőségében is tavaly buzgó tanári működésével karunknak osztatlan elismerését érdemelte ki. Nemcsak a magyar történelmet adta elő, hanem mint helyettes tanár ellátta a világtörténelmi tanszék teendőit is, tehát ő volt tavaly karunkon a történelemnek egyetlen képviselője. Szokatlan jelenség volna magyar egyetemeken, ha magyar történelem képviselőjére csak egy nyilvános rendkívüli tanszék jutna. Különös elismeréssel ki kell emelni, hogy Holub József az elmúlt félévben egész munkaerejét karunknak szánta és teljes odaadással foglalkozott hallgatóival, pedig számára a nyilvános rendkívüli tanárrá való kinevezés előlépést alig, de anyagi megterhelést jelentett, hiszen ő mint a Nemzeti Múzeum igazgató-őre ugyanannyi javadalmazással, mint a budapesti egyetem magántanára, mint a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja Budapesten sokkal kedvezőbb feltételek mellett folytathatta volna tudományos pályáját és működését, mint a mi kezdetleges fölszerelésű egyetemünkön. Azt hiszem a tekintetes Kar osztatlan helyeslésével fogok találkozni, mikor az ő nyilvános rendes tanárrá való kinevezését javaslom.”⁸³ [Kiemelés tőlem – Sz. G.]

A nyilvános rendes tanári kinevezés elnyerése után Holub számára a következő feladat a szakmai egzisztencia további lehetőségfeltételeinek megteremtése volt.

(A befejező közlemény a Per Aspera ad Astra 2016/1. számában olvasható.)

⁸¹ PTE EL VIII. 107. e. 5. d. 193/1923–24. A vallás és közoktatásügyi Miniszternek a IX. ker. állampénztárhoz intézett rendeletének másolata tárgyában, Dr. Holub illetményei tb.

⁸² PTE EL VIII. 101. b. 9. d. 1463/1923–24. Dr. Holub József ny. rk. tanár részére helyettesítési díj utalványozása tb. felter.

⁸³ PTE EL VIII. 107. e. 5. d. 181/1923–24. Dr. Holub József ny. rk. tanár ny. rendes tanárrá való kinevezése tárgyában.

FORRÁSOK

ELTE EKK	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és régiségtár, Budapest
G 628	Szekfü Gyulához intézett levelek
ELTE EL	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár, Budapest
8/a.	A Kari Tanács jegyzőkönyvei és mellékletei (1889–1992)
8/b.	A Dékáni Hivatal iktatott iratai (1889–1995)
ETE BNyTK TJ	<i>A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar tanácsülési jegyzőkönyveinek napirendi pontjai 1918–1940.</i> Szerk. és összeáll.: Kovács Adrienn. Pécs, 2012. (PTE Egyetemi Levéltár kiadványai 2.)
OSZK Levelestár	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár
PTE EL	Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár, Pécs
VIII. 1. a.	A Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem iratai, A Rectori Hivatal iratai (1914–1923)
VIII. 1. g.	A Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem iratai, A Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar iratai (1917–1923)
VIII. 101. b.	ETE Rectori Hivatal iktatott iratai (1923–1951)
VIII. 101. e.	ETE Rectori Hivatal nem iktatott iratai (1925–1951)
VIII. 107. e.	ETE Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar iktatott iratai (1923–1941)
SZÁZADOK	<i>Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye.</i> Budapest.

IRODALOM

ÁDÁM 1986	<i>Dr. Holub József és Dr. Irk Albert pécsi professzorok munkássága.</i> Szerk. ÁDÁM Antal. Pécs, 1986. (Studia iuradica auctoritate universitatis Pécs publicata, 109.)
DEBRECZENI-DROPPÁN 2011	DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: Hóman Bálint a Magyar Nemzeti Múzeum élén (1923–1932). In: <i>Történeti áttértek. Hóman Bálint, a történész és a politikus.</i> Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, 2011. 82–93.
DEGRÉ 1965	DEGRÉ Alajos: Iványi Béla (1878–1964). In: <i>A Veszprém megyei múzeumok közleményei</i> , (1965):3. 10–11.

- FONT 1996 FONT Márta: Hodinka Antal (1864–1946). *Baranya*, 9–10. (1996):1. 295–298.
- HALASY-NAGY 1999 HALASY-NAGY József: Summa vitae. Önéletrajzi vázlat. In: *Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok. Studia historiae literarum et artium*, 2. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szerk. LENGYEL András. Szeged, 1999. 207–237.
- HOLUB 1917 HOLUB József: *A főispán és alispán viszonyának jogi természetéről. Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez*. Budapest, 1917.
- KLEBELSBERG 1927 KLEBELSBERG Kuno: A magyar történeti kutatás feladatai és a szellemi tudományok terén a kutató munka megszervezése. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein tartott elnöki megnyitó beszédek (1917–1923). In: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Budapest, 1927. 74–129.
- KOVÁCS I. 1978 [2011] KOVÁCS I. Gábor: A diplomások kereseti viszonyai a két világháború között. (Adatok a társadalmi hierarchiához). In: KOVÁCS I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. Budapest, 2011. 9–31.
- KOVÁCS I. – KENDE 2006 [2011] KOVÁCS I. Gábor – KENDE Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: KOVÁCS I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. Budapest, 2011. 99–198.
- LADÁNYI 2000 LADÁNYI Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest, 2000.
- LAKOS 2006 LAKOS János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006.
- LENGVÁRI 2014 LENGVÁRI István: Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, a pozsonyi és budapesti évek története. *Per Aspera ad Astra*, (2014):1. 15–25.
(<http://per-aspera.pte.hu/archivum/1-szam-1.html>)
[2015.11.20.]
- NAGY – SZABÓ 2006 NAGY Janka Teodóra – SZABÓ Géza: Ecsetvonások Holub József tudományos portréjához. In: *Tolna megyei levéltári füzetek*, 11. Szerk. DOBOS Gyula. Szekszárd, 2006. 159–183.
- RAVASZ 1983 RAVASZ János: *Pécsi Tudományegyetem: 1923–1950*. I–VII. kötet. [Gépirat] Pécs, 1983.

- RESS 2011 RESS Imre: Szekfű Gyula, a levéltárnok 1918–1919-ben. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. UJVÁRY Gábor. A szerk. munkatársa: NAGY József Zsigmond. Budapest, 2011. 76–97.
- ROMSICS 2005 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005.
- STIPTA 2003 STIPTA István: Jogtörténet-tudomány. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, 2003. 622–637.
- SZABÓ 1940 SZABÓ Pál: *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*. Pécs, 1940.
- SZABÓ 1986 SZABÓ Mária: Illés József. *Jogtörténeti Szemle*, (1986):1. 95–96.
- SZEBERÉNYI 2014a SZEBERÉNYI Gábor: Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején. I. közlemény. *Per Aspera ad Astra*, (2014):2. 117–137.
(<http://per-aspera.pte.hu/archivum/2-szam-2.html>) [2015.11.20.]
- SZEBERÉNYI 2014b SZEBERÉNYI Gábor: A levéltárnok és „tanítványa”. Historiográfiai háttérrel Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez. In: *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes születésnapjára*. Szerk. CSÓKA-JAKSA Helga – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva – SZEBERÉNYI Gábor. Pécs, 2014. 455–474.
- SZENTPÉTERY 1935 SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-tudományegyetem története. IV. köt.) Budapest, 1935.
- SZIKLAY 1978 SZIKLAY László: Hodinka Antal, a modern magyar szlavisztika egyik úttörője. *Filológiai Közlemények*, (1978):2. 223–226.
- SZÖGI 2011 SZÖGI László: Hóman Bálint az Egyetemi Könyvtárban. In: *Történeti ártérkékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, 2011. 77–81.
- THIENEMANN 2010 THIENEMANN Tivadar: *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*. Sajtó alá rend. KONCZ Lajos. [Pécs, 2010.]

VARDY 1976

VARDY, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. New York–Guildford, 1976. (East European Monographs, 17.)

WAKTOR 2004

WAKTOR Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról”. Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed*, 2004. tél.

(http://bfl.archivportal.hu/id-888-waktor_andrea_quot_kegyelmes.html) [2014.11.01.]

József Holub and the Relocation of the Tagányi Library to Pécs

The Existential Opportunity-Conditions of a Small Town History Professor at the End of the 1920's

(Part II)

by Gábor Szeberényi

(Summary)

The second part of the study reveals the potential advantages and limits of professional opportunities lay before József Holub during the Spring and Summer of 1923, and tries to determine those personal and professional considerations which finally led to his decision to accept the professorship at the Elisabeth University in the Autumn of the year. In the background of Holub's personal choices, the paper also tries to reconstruct thoroughly the exact „institutional circumstances” and processes of decision making related to the filling of the (semi-)vacant department of Hungarian History of the University, which was in an in-transit state during 1923, and moved from Budapest to Pécs till the end of the year, while left behind many of its lead professors in the capital. Within this framework the author tries to point out that the acceptance of History professorship at the Elisabeth University was a good, but not necessarily the only (or even the best) choice for Holub in 1923.

MŰHELY

Kovács I. Gábor

**Kérészy Zoltánnak, a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem
magyar alkotmány- és jogtörténet nyilvános rendes
tanárának, az egyházjog és a politika jogosított
tanárának életrajzi adattára és életútleírása**

Évek óta foglalkozunk a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitjének, s kiváltképpen az ennek magját képező egyetemi tanárságnak a kutatásával. Az adott időszakban összesen 1044 egyetemi tanár működött Magyarország egyetemein. Rájuk vonatkozóan meglehetősen sok adatot gyűjtöttünk össze. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen szociokulturális, etnokulturális alakzatokból, felekezeti-művelődési tömbökből kerültek a tudáselit csúcsára. Ezért sok adatot gyűjtöttünk a felmenőkről, felekezeti hovatartozásukról, iskolázásukról, foglalkozásukról. Most az Északkelet-Magyarországon született református vallású egyetemi tanárokkal foglalkozunk, akiknek az ősei kivétel nélkül kisnemesek voltak, nagy arányban tanultak a Sárospataki Református Kollégiumban, s többnyire református lelkészként vagy tanárként szolgáltak. Közülük egyedül Kérészy Zoltán lett a pozsonyi, majd a pécsi tudományegyetem tanára. Egyébként ennek az egyetemnek az 1944-ig kinevezett 86 tanára közül mindössze kilencen voltak reformátusok. Érdekes az is, hogy Kérészy, akinek az ősei a 18. század elejétől rendre református lelkészek voltak, a jogtudomány terén a legmaradandóbbat azzal alkotta, hogy megírta a *Katolikus Egyházi Jog a Codex Iuris Canonici alapján* című művet. Az ő adattárát, életútját igyekeztünk rekonstruálni az adattárainkban korábban kialakított címszavak sorrendjében.¹

Kérészy Zoltán

jogász, jogtörténész, egyházjogász

(Sárospatak, Zemplén m., 1868. júl. 3. – Feketeerdő, Moson m., 1953. aug. 4. Sírja a feketeerdői temetőben található.)

Nemesség: a címeres levelet és nemességet Rudolf király adományozta 1591. dec. 23-án, kihirdették 1592-ben Abaúj megyében, Göncön

Apja: Kérészy István (ref., Parasznya, Borsod m., 1835. júl. 17. – 1914. aug. 8., Sárospatak), Szikszón, Miskolcon, Sárospatakon és Eperjesen járt gimn.-ba, a hittani akadémiát a sárospataki ref. koll.-ban végezte. A kápláni vizsga után nevelő volt Felsőzsolcán Szathmáry Király Pál családjánál. 1861 őszén Zürichben a bölceleti s német irodalmi előadásokat hallgatta, a télen Párizsban a Sorbonne-on természet- és vegytant tanult. Az 1862. nyári félévben Berlinben bölceleti, történelmi és természettudományi előadásokra járt. 1862. nov.-tól 1899-ig a sárospataki ref. főgimn. tanára, természettant és német nyelvet tanított. Többször volt főgimn.-i ig., tagja volt a főiskola gazdasági választmányának, s felügyelője a könyvtárnak. *Testvérei:* 1. Kérészy Franciska (ref., Parasznya, 1832. aug. –); 2. Kérészy Zsuzsanna (ref., 1893-ban még élt), férje: Gyurkó Dániel (ref., 1822 k. – Hernádszentandrás, 1898),

¹ Kovács I.–Kiss–Takács 2012; Kovács I.–Takács 2014.

Sárospatakon tanult, Abaúj m.-ben volt tanító Alsóvadászon (1847–1850), ref. lelkész Abaújalpáron (1854–1855), majd Hernádszentandrás (1855–1897); 3. Kérészy Barna (ref., Alsóvadász, Abaúj-Torna m., 1846. ápr. 17. – Tiszanána, Heves m., 1922. ápr. 20.), Sárospatakon végezte a gimn.-ot és a teológiát. Tanára volt a miskolci ref. gimn.-nak (1869–1873), majd a sárospataki gimn.-nak (1873–1877). 1877-től alsóvadászi, 1887-től 1914-ig tiszánai ref. lelkész, egyházkerületi tanácsbíró, konventi és zsinati rendes tag, Heves vm. törvényhatósági biz. tagja, első felesége Veszprémy Zsuzsanna (ref., Hajdúhadház, 1850 –), második felesége 1888-tól boronkai Boronkay Mária (ref., 1859 – Tiszanána, 1901. máj. 19.). Hat gyerekük közül fiuk, Kérészy István (1890–1978) szintén tiszánai ref. lelkész volt.

Apai nagyapja: Kérészy Mihály (ref., Cserépfalu, Borsod m., 1802 – Sárospatak, 1876. jan. 12.), Sárospatakon tanult, 1818-ban subscribált, tanulmányai közben az Abaúj megyei Bodolón volt udvari tanító. 1829-től 1832-ig a Borsod megyei Sajóközán, 1832-től 1836-ig Parasznyán ref. lelkész. István bátyja halála után, 1836-ban a megürült alsóvadászi lelkészi állásba választották meg, ahonnan 1875-ben ment nyugdíjba. *Testvérei:* 1. Kérészy István (ref., Cserépfalu, 1794. jan. 12. – Alsóvadász, 1836. okt. 29.), a gimn.-ot a miskolci ref. gimn.-ban végezte, innen Szepes megyébe ment, hogy a német nyelvet elsajátítsa. Az akadémiai tanulmányokat Sárospatakon hallgatta, majd 1819-ben Cserépfalván lett iskolatanító. Állami tiltás miatt külföldre nem mehetett tanulni, de egy ideig Bécsben időzött. 1823-ban Sárospatakra hívták gimnáziumi tanárnak, de csak fél évet tanított ott, mert még abban az évben Szepsiben megválasztották ref. lelkésznek. 1829-től 1836-os haláláig Alsó-Vadászon volt lelkész; 2. Kérészy Juliánna (ref., 1876-ban még élt), férje Bodnár Dániel (1876-ban már nem élt); 3. Kérészy Dániel (ref., 1876-ban még élt)

Apai nagyanyja: Katona Zsuzsanna (ref., Berzéte, Gömör m., 1809. okt. 22. – Hernádszentandrás, 1893. márc. 1.); testvérei: 1. Katona Gerzson (ref., Berzéte, 1811. okt. 24. –); 2. Katona Zsigmond (ref., Berzéte, 1814. okt. 4. –); 3. Katona Julianna (ref., Berzéte, 1817. jan. 4. –)

Apai dédapa I.: Kérészy István (ref., Alsószuha, Gömör m., 1752 – Cserépfalu, 1809), Sárospatakon subscribált 1767-ben, 1775-ben a syntaxisták osztálytanítója, 1774–1778: alkönyvtárnok volt Sárospatakon, 1779. szept.-től 1781-ig Utrechtben tanult. Atyja után 1788-tól 1809-ig cserépfalui ref. lelkész volt, 1802-től alsó-borsodi esperes; testvére: Kérészy Zsigmond, 1774-ben subscribált Sárospatakon, jogi pályára ment.

Apai dédapa I. apja: Kérészy Zsigmond (ref., 1715 k. – Cserépfalu, 1788), 1732-ben subscribált Sárospatakon, 1747. jún. 30-án iratkozott be a franekeri egyetemre. Rövid ideig Kunhegyesen és Nagyszeretvén szolgált, 1752-től Alsószuha, 1764-től 1788-ig Cserépfalu ref. lelkésze volt. Testvére: Kérészy István 1739-ben subscribált Sárospatakon, ref. lelkész volt a zempléni Tarcalon, valamint a borsodi Alsószolcán, Ónodon és Sajóecsegen. Az ő fia volt Kérészy Ábrahám (ref., Alsószolca, 1766 – Szín, Torna m., 1852), aki Miskolcon, Sárospatakon, 1793–1794-ben Utrechtben és Erlangenben tanult. 1798-tól 1852-ig Színben volt lelkész, a tornai egyházmegye esperese, az 1806-os ref. énekeskönyvből több szöveget írt.

Apai dédapa I. nagyapja: Kérészy István (ref., Szepsi, Abaúj m., 1690 k. – Tarcál, 1730), 1705-ben subscribált Sárospatakon, 1717–1718-ban Franekerben és Wittenbergben tanult. A Gömör megyei Aggteleken, majd 1720–1725-ig Putnokon volt ref. lelkész, 1725–1729: a borsodi Szendrőben, 1729–1730: a zempléni Tarcalon szolgált.

Apai dédapa II.: Katona Mihály (ref., Bánhorvát, Borsod m., 1780. szept. 4. – Sajószentpéter, Borsod m., 1842), a sárospataki ref. koll.-ban végezte tanulmányait; 1803-ban mint köztanító az elemi, 1804-ben az első gimnáziumi osztályt vezette. 1805. júliusában Németországban fölkereste a lipcsei egyetemet, 1805. okt. 16-tól pedig a jénai egyetem diákja volt. 1806. júl.-ban választották meg gimn.-i tanárnak Sárospatakon, ahol 1808-ig működött. Ekkor a Gömör megyei Berzétére választották meg ref. lelkésznek. 1816-tól a szintén gömöri Jánosi, 1823-tól 1842-ig pedig a Borsod megyei Sajószentpéter ref. lelkésze, egyházkerületi jegyző, 1840-től a felsőborsodi egyház-megye esperese és Gömör-Kishont vm. táblabírája volt.

Apai dédanya II.: Harsányi Zsuzsanna

Apai dédapa II. apja: Katona Mihály, 1757-ben subscribált Sárospatakon, 1774-től bánhorvát, 1794-től borsodi ref. lelkész volt. Az ő apja szintén ref. lelkész volt.

Anyja: Ambrus Amália (ref., Kunmadaras, Jász-Nagykun-Szolnok m., 1845. nov. – Sárospatak, 1922. máj. 2.), házasságkötés: 1867 k.; testvére: Ambrus Emilia (ref., Debrecen, 1843. aug. –); féltestvérei: 1. Veszprémy Zsuzsanna (ref., Hajdúhadház, 1850 –), az apa testvérének, Kérészy Barnának (1846–1922) felesége; 2. Veszprémy Erzsébet (ref., Hajdúhadház, 1852. dec. – Debrecen, 1929. jún. 17.), férje Szinay Gyula (ref., Nagykágya, Bihar m., 1848 – Debrecen, 1904. márc. 2.) Hajdúhadház tiszti ügyésze (1872–), Hajdú vm. tiszti főügyésze (1877–1889), debreceni ügyvéd, Hajdúböszörmény országgyűlési képviselője függetlenségi programmal (1892–1900), Debrecen város törvényhatósági bizottsági tagja, a debreceni ref. egyház presbitere, gazdasági biz. elnöke; 3. Veszprémy István (ref., Hajdúhadház, 1855 –), földbirtokos, Hajdú vármegyei virilista, felesége Kontz Klára

Anyai nagyapja: Ambrus István (ref.)

Anyai nagyanyja: Békéssy Zsuzsanna (ref., Hajdúhadház, 1821. dec. – Hajdúhadház, 1882. aug. 16.)

Anyai nagyanya második férje, az anya, Ambrus Amália nevelőapja: Veszprémy István (ref., Hajdúhadház, 1814 – 1882-ben már nem élt), 1829-ben subscribált a debreceni ref. koll.-ban. Három évig bölcsészeti, két évig jogi tanulmányokat folytatott.

Anya nevelőapjának apja: Veszprémy István (ref., Debrecen, 1776 k. –), 1791-ben subscribált a debreceni ref. koll.-ban, 1797-ben praebiter a diákönkormányzatban, 1798-ban rector Poroszlón, végül hajdúhadházi postamester lett.

Anyai dédapa II.: nemes Békéssy Lajos (ref., Hajdúhadház, 1793 k. –), 1808-ban subscribált a debreceni ref. koll.-ban.

Testvére(i): 1. Kérészy Emma (ref., Sárospatak, 1869. aug. – 1882-ben még élt); 2. Kérészy Gyula (ref., Sárospatak, 1871. márc. – 1946-ban még élt), Sátoraljaújhely r.t. város főmérnöke, felesége Zsindely Mária (ref., Sárospatak, 1874. júl. – Sátoraljaújhely, 1944. jún. 5.), Zsindely István (ref., 1824–1891) sárospataki ref. főgimn. tanár és

Bálint Mária (ref., 1848–1900) leánya, aki Kiss Árpád (1889–1968) egyetemi tanár apósának testvére; 3. dr. Kérészy Árpád (ref., Sárospatak, 1873. jan. – 1944-ben még élt), bp.-i ügyvéd, felesége Propper Ilona; 4. dr. Kérészy Sándor (ref., Sárospatak, 1875. jan. – Sárospatak, 1946. nov. 9.), ügyvéd, a sárospataki ref. egyház presbitere, az alsózempléni egyházmegye ügyésze és tanácsbírája, tb. vármegyei főügyész, felesége Szalay Mária (ref., 1880 – Székesfehérvár, 1967. dec. 29.); 5. Kérészy Pál (ref., Sárospatak, 1877. júl. – 1882-ben még élt)

Vallása: ref.

Felesége: Weichinger Ottilia (róm. kat., Bp., 1874. okt. – Feketeerdő, 1950. febr. 16.), házasság: 1897; szülei: Weichinger Károly (róm. kat., 1848 – Debrecen, 1922. okt. 8.) és Müller Ottilia (róm. kat., 1853 – Bp., 1926. aug. 6.), akik Budapest Terézvárosból az 1870-es évek második felében költöztek Debrecenbe. Ott először az Európa kávéházat működtették, majd a város legnagyobb kávéházának, a Piac utcai Hungária kávéháznak a bérlői, később tulajdonosai voltak. (1898-ban a Sesta kertben 4500 ft-ért vásároltak szőlőt.) Weichinger Károly 1914-ben a debreceni törv. hatósági biz. virilis tagja volt. Weichinger Ottilia testvére: ifj. Weichinger Károly (róm. kat., Pest, 1873. máj. – 1926-ban még élt); 2. Weichinger Teréz (róm. kat., 1874. okt. – 1926-ban már nem élt)

Gyermeke: Kérészy Ottília (róm. kat., Debrecen, 1899. aug. 7. – 1953-ban még élt), férje: Gallasz Jenő (róm. kat., 1896 előtt született – meghalt 1931 és 1935 között) feketeerdői (Feketeerdő, Moson m., 202 khold 1935-ben) földbirtokos volt, 1930 körül Győr-Moson-Pozsony vm. that. biz. virilis tagja. Kérészy Ottília özv. Gallasz Jenőné 1935-ben 202 khold tulajdonosaként szerepel Feketeerdő, Moson m.-i községben. A birtok korábban férjéé, azelőtt anyósáé, Gallasz Rudolfné Sőtér Irmáé, illetve utóbbi apjáé, Sőtér Ágost óvári ügyvédé volt. Gallasz Jenő apja, id. Gallasz Rudolf (róm. kat., 1864 – Pozsony, 1914) nagybérlő volt (600 khold) Rajkán és Oroszváron, Moson vm. that. biz. tagja. Özv. Gallasz Jenőné a későbbiekben is itt lakott, s a háború vége felé ide költöztek hozzá szülei is. Férjének testvérei: 1. Gallasz (Ágost) Rudolf (róm. kat., Rajka, 1896. júl. 2. – Bp., 1960) Ludovikát végzett repülő főhadnagy, 1931-től 1940-ig országgyűlési képviselő független kisgazdapárti programmal; 2. Gallasz Alice, férje dr. Kühne Lóránt (Moson, 1886. szept. 29. – Budapest, 1963. dec. 13.) mezőgazdasági gépgyár tulajdonosa, felsőházi tag (1927–), országgyűlési képviselő (1935–); 3. Gallasz Irma

Unokák: dr. Gallasz Jenő; Gallasz Endre

Középiskola: sárospataki ref. koll. gimn.-a, I–VIII. oszt., 1878–1886

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: sárospataki ref. koll. jogakadémiája, 1886–1888; bp.-i tud. egy., jog- és államtudományi kar, 1888–1889 és az 1889-es tanév első fele

Oklevél: bp.-i tud. egy., jog- és államtudományi kar, 1890. szept. 27., államtudományi doktor; uott., 1893. márc. 4., jogtudományi doktor

Nyelvismeret: latin, német

Magántanár és más tudományos fokozatok: kolozsvári tud. egy., 1899. dec. 20., magyar alkotmány- és jogtörténet

Nyilvános rendes egy. tanár: pozsonyi tud. egy., 1914. aug. 26., magyar alkotmány- és jogtörténet, egyetemes európai jogtörténet

Egyetemi tisztségek: pozsonyi Erzsébet tud. egy., rektor, 1916–1917, 1922–1923; jog- és államtudományi kar, dékán, 1916–1918, 1921–1922; pécsi Erzsébet tud. egy., jog- és államtudományi kar, dékán, 1936–1937

Nyugdíj: 1938. júl. 31.

Életút: Kérészy Zoltán édesapja külföldet járt, tudós sárospataki református gimnáziumi tanár volt. Az apai ági felmenők öt generációra visszamenően, a 17. század végétől több ágban mind a sárospataki ref. kollégiumban tanultak, külföldi egyetemeken is jártak, s a tiszáninneri ref. egyházkerület falvaiban lelkészként szolgáltak. Anyai ági felmenői szintén iskolázott emberek voltak, akik a debreceni kollégiumban tanultak. Kérészy Zoltán a sárospataki ref. kollégiumban végezte a gimnázium nyolc osztályát, majd a jogakadémia első két évét. Jogi tanulmányait 1888 szeptemberétől 1890 elejéig a budapesti tudományegyetem jogi karán folytatta. 1890. március 8-án gróf Teleki Géza belügyminiszter ideiglenes minőségű díjtalan fogalmazó gyakornokká nevezte ki a belügyminisztérium I. közjogi ügyosztályára. Miután pedig a budapesti tud. egy. jogi karán 1890 szeptemberében megszerezte az államtudományi doktorátust, október 11-én véglegesítették mint gyakornokot. Gyakornokként dolgozott a belügyminisztérium X. rendőri ügyosztályán is. 1893 márciusában a budapesti jogi karon megszerezve a jogtudományi doktori oklevelet is, május 30-án Hieronymi Károly belügyminiszter segédfogalmazóvá nevezte ki, és Somogy vármegye főispáni titkáráként Kaposvárra rendelte. 1895. augusztus 8-án a tiszántúli ref. egyházkerület közgyűlése a debreceni ref. kollégium jogakadémiájának rendes tanárává választotta. Ekkoriban erősödött meg a kollégium protestáns egyetemmé fejlesztésének gondolata. Debrecen városa ezt támogatva alapított 50–50 ezer forintos alapítvánnyal két új jogi tanszéket. Kérészy foglalhatta el 1895. szeptember 1-től az újonnan alapított egyik tanszéket, a magyar alkotmány- és jogtörténet, egyetemes európai jogtörténet tanszéket. Itt jelent meg 1896-ban, még Kaposváron készült első önálló jogtörténeti tanulmánya: *A megyék szereplése a magyar politikai élet terén 1526–1848-ig*. 1898-ban publikálta *A magyar országgyűlések eredetének és szervezetének fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig* című könyvét, aminek alapján 1899 decemberében a kolozsvári egyetemen Óvári Kelemennél (1844–1925) magyar alkotmány- és jogtörténetből magántanárrá habilitálták. Még 1897-ben megházasodott. Debrecen legnagyobb kávéháza, a Piac utcai Hungária kávéház bérlőjének, később tulajdonosának, városi virilistának a római katolikus leányát vette feleségül. Talán ez a vallási különbség is szerepet játszott abban, hogy visszatérően többször foglalkozott a vegyes házasságok egyházjogi szabályozásának változásaival. Egyébként a jogakadémián a jogtörténet mellett előadta az egyházjogot is. 1903-ban Budapesten jelent meg *Az egyházjog tankönyve* I. része, a következő évben pedig *A ius exclusivae (vétójog) a pápaválasztásnál* című könyve. Kilencévi debreceni működés után pályázat útján a király 1904. október 3-án kinevezte a VII. fizetési osztályba a kassai jogakadémia magyar jogtörténet és egyházjog tanszékére, amelyet november 1-től foglalt el. Itt az államszámviteltannak is jogosított tanára volt. 1907. november 30-án Ferenc József kinevezte a jogakadémia igazgatójának a VI. fizetési osztályba. A jog-

akadémiák szervezetének 1912. évi átalakítása után a tanári kar őt választotta dékán-ná, s egyúttal a Jogakadémiai Tanárok Országos Egyesületének is elnöke lett. A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem 1912. évi megalapítása után, a jogi kar 1914 őszi indulása előtt a pályázatokat elbíráló budapesti és kolozsvári tanárokból álló bizottság javaslatára a király 1914. augusztus 26-án kinevezte a pozsonyi jogi kar magyar és európai jogtörténet tanszékére nyilvános rendes tanárnak. (Később ugyanitt az egyházjog és a politika jogosított tanára is lett, s helyettesként ellátta az egyházjogi tanszéket.) Munkája elismeréseként 1910-ben, majd 1917-ben állami kitüntetést kapott, 1917-ben kinevezték az V. fizetési osztályba is. 1916-tól 1918-ig a jog- és államtudományi kar dékánja volt, az 1916–1917. tanévben rektori hatáskörrel is felruházva. Közben, 1916-ban szóba jött a kolozsvári egyetemen is, amikor Óvári Kelemen utódját keresték a jogtörténet tanszékére. Az eljárás során keletkezett véleményes jelentésben azt írták róla, hogy *„úgy kell minősítenünk, mint a magyar katolikus egyházjog egyik legtermékenyebb, témái megválasztásában nagy tapintattal rendelkező, eleven tollú és alapos tudományos képzettséggel bíró munkását. Egyházjogi tankönyve az e nemben írott munkák egyik legjelesebbje.”* Kolozsvárra végül Bochkor Mihályt (1877–1920) hívták meg a jogtörténeti tanszékére. Kérészynél a kassai és pozsonyi periódusban változatlanul jelenlevő jogtörténeti munkák mellett (*Rendi országgyűléseink tanácskozási módja*. Kassa, 1906; *Recepció, paritás és főrendiházi képviselőlet*. Budapest, 1907; *A jogtörténetnek, mint önálló tudománynak feladata és jelentősége*. Pozsony, 1917) valóban egyre nagyobb súlyt kaptak az egyházjogi dolgozatok, amelyek elsősorban a katolikus autonómia, illetve a vegyes házasságok kérdéseivel foglalkoztak. Utóbbiról először 1909-ben a „Ne temere” dekrétum kapcsán írt, amikor a jogtörténeti előzményeket azért mutatta be, hogy a magyar vegyes házasságoknál a felek a korábbi jogállásban maradhassanak, s ne kelljen reverzális kényszerrel lemondani az állami törvény adta jogukról, amely szerint a gyerekek nemük szerint a szülők felekezetét követik. Ezt a célt szolgálta *Az új egyházi törvénykönyv és a vegyes házasságok* című 1919-es tanulmánya is. A katolikus autonómiáról szóló írásaiban nemcsak azt helyezte, hogy a római katolikus célú vallási és tanulmányi alap kezelését a minisztérium felügyelete mellett az autonómiára bíznák, hanem azt is igényelte, hogy a protestáns egyházak részére ezekhez az alapokhoz hasonló rendeltetésű és arányos nagyságú alapítványi javadalmazást biztosítsanak. 1916-ban jelent meg a gazdag levéltári adatbázison alapuló dolgozata a magyar kamara 1528 és 1741 közötti hivataltörténetéről. Pozsony 1919 eleji cseh megszállása után megkezdték az Erzsébet egyetem egyes tanárainak kiutasítását, de a jogi kar működését új hallgatók felvétele nélkül, szerződésben vállalva még 1922 júliusáig engedélyezte a cseh hatóság. Kérészy hamarabb távozott, s 1920 novemberében családjával Budapestre költözött, ahol sikerült lakást is szereznie. Az 1920–1921-es tanévben helyettesként szolgált a kolozsvári egyetem Budapestre költözött, s ideiglenesen itt működő jogi karán az egyházjogi tanszéken. 1921 nyarán, miután eldőlt, hogy a menekült kolozsvári egyetem máris Szegedre települ, a kultuszminiszternek írva felajánlotta, hogy szívesen tanítana politikát a budapesti tudományegyetemen, a műegyetem közgazdasági karán vagy a tudományegyetemi közgazdasági karon, hiszen ennek jogosított tanára, s már Pozsonyban is előadta. Végülis azonban a Pozsonyban már 1921 közepén ellehetetlenített, így Pestre menekült jogi kar dékánja lett az 1921–1922-es tanévben,

sőt 1922–1923-ban a Budapesten működő Erzsébet Tudományegyetem rektori feladatait is ellátta. Az egyetem 1923 közepén Pécsre települt, s az intézmény hivatalának költöztetését, pécsi elhelyezését, működésének megkezdését Kérészy szervezte, mint hivatalban lévő rektor. Kérészy 1938-as nyugdíjazásáig jogfolytonosan Pécsen volt a magyar alkotmány- és jogtörténet professzora (az egyházjog és a politika jogosított tanára), de budapesti lakását nem adta fel. Pécsen is volt azonban lakása, s mindvégig ingázva, hétfőtől csütörtökig tartózkodott ott. 1928–1929-ben megkísérelte, hogy átkerüljön a budapesti tudományegyetemre. Amikor ugyanis 1928 augusztusában itt meghírdették a megüresedett párhuzamos jogtörténeti tanszéket, akkor arra hatodmagával ő is pályázott. A tanszéket azonban 1929-ben az egy generációval fiatalabb, modernebb szemléletű Eckhart Ferenc (1885–1957) nyerte el. Kérészyt más pályázó társaival együtt ez egyetem aequo loco a második helyen jelölte. A pályázatot elbíráló bizottság a már általunk is említett nagyobb jogtörténeti munkái mellett *A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása* című kisebb dolgozatát vette figyelembe, amelyet 1925-ben, a kétkamarás országgyűlési szervezet visszaállítása alkalmából publikált. Összességében azt kifogásolták, hogy inkább a régi irodalomból merített, nem használt új forrásokat, levéltári okleveles anyagot, s gyakran teljesen modern jogi eszméket vetített vissza a régi korszakokba. Nagyobb elismerést kapott a kamarai igazgatásról írott, eredeti forrásokon alapuló munkája. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy Kérészy inkább mint egyházjogász alkotott jelentőset. Legnagyobb elismerést szerzett maradandó alkotása a *Katolikus Egyházi Jog a Codex Juris Canonici alapján* című négykötetes műve, amely 1927-ben jelent meg Pécsen, s Magyarországon elsőként taglalta rendszeresen a XV. Benedek pápa által 1917-ben kihirdetett katolikus egyházi jogrendszert. Kérészy 1931-ben részt vett az egész magyar jogtörténész-szakmát megmozgató ún. Eckhart-vitában. Eckhart Ferenc a Hóman Bálint szerkesztésében 1931 elején megjelent, *A magyar történetírás új útjai* című kötetben írt a magyar jog- és alkotmánytörténet helyzetéről, bírálva azt a Kérészy által is képviselt hagyományos irányzatot, amely a történeti magyar alkotmány- és jogfejlődést teljesen egyediként, a magyar nemzet páratlan jogalkotó tevékenysége eredményeként mutatta be. Kérészy a vita forrponjtján, 1931 júniusában a minisztertől kedvezőtlen egészségi állapotára hivatkozva szabadságot kért 1931. szeptember 1-től 1932. június 30-ig. Egyszersmind kérte, hogy szabadsága letelte után nyugdíjazzák. A szabadságot megkapta a minisztertől, s felvéve a kesztyűt nagyobb tanulmányt írt, amelyben kifejtette álláspontját az Eckhart-vitában: *Hűbéri eszmék és a magyar jogfejlődés. Észrevételek Eckhart Ferencnek Jog- és alkotmánytörténete című dolgozatához*. A vitacikk az Erzsébet Egyetem Barátai Tudományos Szövetsége Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának kiadványaként jelent meg még 1931-ben. Ebben elismerte a nyugati jogintézmények hatását a magyar jogfejlődésre, de vitatta, hogy a régi magyar jog pusztán a hűbéri eszmék és intézmények utánzása lett volna. 1932 januárjában már azt írta a miniszternek, hogy egészsége teljesen helyreállt, s szabadsága hátralevő részét nem akarja igénybe venni. Kérte, hogy nyugdíjazás iránti kérelmét tekintsék tárgytalannak. 1934-ben, 30 éves egyetemi tanári jubileumán kormányzói elismerésben részesült (*Signum Laudis*). Az oktatói munka mellett még két fontosabb egyházjogi dolgozatot írt. 1935-ben Serédi hercegprímás házassági törvényjavaslatát bírálta a *Protestáns Szemlében* a Magyar Kálvin Szövetség

állásfoglalásával is megtámogatva. 1936-ban pedig a Finkey-émlékkönyvbe írt a pápi rend törvénykezési kiváltságáról. Betöltve hetvenedik életévét, 1938. július végén nyugdíjba vonult. Később feleségével együtt a Moson megyei Feketeerdő községbe költöztek megözvegyült leányukhoz, aki egyedül nevelte két gyermekét. Kérészy és felesége itt haltak meg, s itt is vannak eltemetve.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: M. Történelmi Társulat alapító tag; M. Jogász-egylet rendes tag; Jogakadémiai Tanárok Országos Egyesülete elnöke (1912–1914); Erzsébet Tud. Egy. Barátai Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakoszt. elnöke (1927–); Felsőoktatási Egyesület vál. tagja (–1936)

Szerkesztőségi tagság: szerkesztette az egyházjogi közleményeket *Révai Nagy Lexikon*ban és az egyházjogi, jogtörténeti közleményeket az *Új Idők Lexikon*ban.

Közéleti társaság, szerep: a kaposvári Jogászok Koppány Bajtársi Törzsének patrónusa; Magyar Külügyi Társaság r. tagja (1920–); pécsi jogászok Werbőczy Bajtársi Egyesülete örökös tb. primus magistere.

Egyházi tisztségek: M. Kálvin Szövetség ig. tag (1933–)

Politikai szerep: Kassa sz. kir. város törvényhat. biz. tagja (1918-ig)

Kitüntetések: legnagyobb királyi elismerés, *Signum Laudis* (1910. jan. 3.); II. oszt. polgári hadiérdemkereszt (1917. aug. 16.); legfelsőbb kormányzói elismerés, *Signum Laudis* (1934. júl. 12.)

RÖVIDÍTÉSEK

államtud.	államtudományi
biz.	bizottság
Bp.	Budapest
Egy./egy.	Egyetem/egyetem/egyetemi
főgimn.	főgimnázium
gimn.	gimnázium
id.	idősebb
ifj.	ifjabb
ig.	igazgató/igazgatósági
igazg.	igazgatóság
k.	körül
kir.	királyi
koll.	kollégium
m.	magyar, megye
Mo.	Magyarország
orsz. gyűl.	országgyűlési
oszt.	osztály
r.	rendes
ref.	református

róm. kat.	római katolikus
r.t.	rendezett tanácsú
sz. kir.	szabad királyi
Szakoszt.	Szakosztály
tb.	tiszteletbeli
that.	törvényhatósági
tud. egy.	tudományegyetem
uott	ugyanott
vál.	választott
vm.	vármegye

IRODALOM

- KOVÁCS I. – KISS – TAKÁCS 2012 Kovács I. Gábor – Kiss Zsuzsanna – Takács Árpád (összeáll.): A magyarországi zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok (1848–1944) életrajzi adattára. In: *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Szerk. Kovács I. Gábor. Budapest, 2012. 23–150. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 8.)
- KOVÁCS I. – TAKÁCS 2014 Kovács I. Gábor – Takács Árpád (összeáll.): A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adattára és életútleírása. In: *Hit – tudomány – közélet. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára II. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*. Szerk. Kovács I. Gábor. Budapest, 2014. 25–162. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 9.)

Reuter Lajos

Dr. Reuter Camillo: arckép és pályarajz

III. rész: Mecsek Egyesület – közélet – második világháború – nyugdíjas évek¹

Tevékenysége a Mecsek Egyesületben

A várost nagyon megszerette. Azt mondta, hogy ő Pestre csak akkor megy, ha a Misinát is viszik vele együtt. Fia szerint az volt a felfogása, ha valaki valamilyen új helyre költözik, illeendő és kötelező, hogy a város gondolkodásába bekapcsolódjon, különböző létesítményeit, intézményeit, értékeit megismerje, és annak kultúrájában, társadalmi életében tőle telhetően részt vegyen. Ezt a felfogást nagyapám nemcsak vallotta, hanem gyakorolta is. Már Pécsre költözése után alig pár évvel cikket írt a *Dunántúl*-ba *Kultur feladatok* címmel, amelyben kifejtette véleményét: „*Hihetetlen az a nemtörődömség, mellyel mi ezzel a kincsünkkel bánunk... Szégyen ennek a városnak és gazdag lakóinak, hogy a Mecsek egyesület így tengődik.*”² A Mecsek, ez a kincs, ami elhanyagolt, feltáratlan. Rögtön elképzeléseket, gyakorlatias javaslatokat vázolt, és még egy természetvédelmi terület gondolatát is kidolgozta: „*Hasíttassék ki a Mecseknek 50–100 holdas területe, melyen belül nem szabad fát irtani, nem szabad a növényeket bántani, nem szabad kocsival járni, mely a kultúrától teljesen érintetlen maradjon. Őrizzük meg benne mindazokat a természeti nevezetességeket, melyek a Mecseket jellemzik... Kiméletlenül el kell taposni a kufár szellemet, mely ennek útjába áll. Mutassuk meg, hogy szeretjük a Mecseket és áldozni is képesek vagyunk. Lelkesedjünk ideálokért, ne csak mindig a haszonért.*”³

B. Horváth Csilla monográfiája⁴ szerint Reuter Camillo 1926-tól volt rendes tag az egyesületben, 1927 és 1935 között választmányi, 1928-tól pedig örökös tag. 1930–1935-ig a Szépítő, illetve a Munka Osztály elnöke, 1935 és 1948 között az egyesület alelnöke, 1941-től tiszteletbeli tagja volt. (1. kép)

Az egyesület szakosztályainak vezetői péntekenként gyűltek össze a Kazinczy utcában, a Virágcsokor étteremben. A Péntek Asztal még Kiss József életében Kiss József Asztaltársasággá alakult, ügyvezetője Reuter lett. E baráti társaság működése idején mintegy 700 összejövetelt és kirándulást tartott. 1927-ben egy 8 napos gyalogtúrát rendeztek a Pilisbe és a Börzsönybe. Turistautakat szerveztek a Bükkbe, Mátrába. Az egyesület nagyobb építkezésekbe is belevágott, emlékműveket avattak, kilátó épült a Misinán,

¹ A családnál fennmaradt, jelentős forrásértékkel bíró, dokumentumokat tartalmazó szöveget változtatás nélkül közöljük; terjedelmi okokból a közlemény három részben jelenik meg. A források szövegeit betűhíven közöljük. Reuter Fanni (RF) szövegrészeit behúzott bekezdéssel, az idézett forrásokat dőlt betűvel jelöljük. A közlemény első két része: REUTER 2014, 2015. (– a szerk.)

² *Dunántúl*, 1926. máj. 21. 1.

³ *Dunántúl*, 1926. máj. 21. 1.

⁴ B. HORVÁTH 2002. 203.

Tubezen, Jakab-hegyen. Az egyesület a Mecsekben sétautakat, pihenőket alakított ki, vándorgyűléseket szervezett, a síelést népszerűsítették. Bekapcsolódtak a madárvédelembe, forrásfoglalásokkal is foglalkoztak. Összeszokott csapat jött létre, *Kiss József emlékezete* című írásában nagyapám büszkén említi, hogy a Mecsek Egyesület az egész országban ismert volt: „... amikor egyszer a Mátrában járva estére a Hanák menedékházba tértünk, előre jeleztük 7 órai érkezésünket. A mátraiak órával a kezükben vártak bennünket, mikor pont 7 órakor betoppantunk a menedékházba s azzal fogadtak, hogy látszik, hogy ezek Kiss József tanítványai, ott lehet pontosságot tanulni.”⁵

A munkák elvégzésére főleg a tagok adták össze a pénzt. A „büntető rendelkezésekből” is befolyt egy kevés. Például 20 fillért kellett annak fizetni, aki nem hozta magával a turistakalaptját, 30 fillért annak, aki rossz viccet mondott, 10 fillért annak, aki este 9 után szeszestalt rendelt az összejövetelen.

„Dédapám a családját is beszervezte az egyesületbe. Majdnem minden hétvégén az egész család elindult a Mecsekre, festékekkel, ecsettel, számozni a turistautakat. Az útjelző bizottság feladata volt, hogy fekete-fehérral jelölje a sétautakat. 1940-re Magyarországon a Mecseken volt a legsűrűbb a jelzett utak hálózata, kb. 300 km utat jelöltek ki és tartottak karban. Dédapám fia és lánya szeretettel emlékezett vissza ezekre a kirándulásokra. Elemőzsiával indultak egész napokra. Dédapám szigorúsága, rendszeretete, mint a klinikán, itt is megmutatkozott.

Reuter Camillo a klinika orvosait is beszervezte, ők is lelkesek voltak. A bölcsész-karról is jöttek tanárok, hallgatók. A kirándulások, szalonnasütések oldott hangulatot jelentettek. A Mecsek Egyesület másik bázisa a Zrínyi Miklós honvéd hadapródiskola tanári kara volt. Sok fénykép maradt dédapámról kirándulásokon, felnőttekkel és hallgatókkal.” (RF)

Egyetemi hallgatókkal kirándult a Jakab-hegyre 1928. október 21-én (2. kép), valószínűleg ugyanazzal a csoporttal az orfűi vízfőhöz 1929. június 2-án (3. kép). A fotón 25-en szerepelnek, nagyapám mellett még 2 felnőtt és 11 hallgató, valamint 11 hallgatónő. 1929. október 6-án Zengőváron járt egy idősebb urakból álló társaság. 1930. szeptember 7-én a Macskalikban tartották a vándorgyűlést. 1931. május 24-én Komlón

1. kép
Reuter Camillo, a természetjáró

⁵ REUTER 1939. 24.

2. kép

Jakabhegy, 1928. október 21. (Nagyapám balról az első.)

3. kép

Orfű vízfő, 1929. június 2. (Nagyapám a balszélen.)

a Fischer Béla-forrás előtt fényképezkedett egy úri társaság, elegánsan felöltözött 16 úr és 5 hölgy. (4. kép) A képen csak a nagyapám van turistaruhában, ez mintha különállását mutatná. 1931. július 16-án a Bakonyban, Kőrishegyen túrázott egy nagyon felkészültnek látszó 8 férfiből álló csapat. Az irányítást jelentő térkép nagyapám nyakában lóg. Van még egy fotóm, sajnos év nélkül, amely a Reuter Camillo-forrás avatását mutatja a Macskalikban. A forrást egy kis rét szélén terméskövekből építették ki. Egy levelezőlap szerint 1932. július 7-én négynapos túrára indultak a Keleti-Mecsekbe. 1936. május 31-én a Márévár volt a célpont.

4. kép

Komló kőbánya, Fischer Béla-forrás, 1931. május 24. (Nagyapám balról elől.)

Csapody Vera, a neves virágrajzoló botanikus 1932. május 12-én írt tervéről: „Jávorkának küldött szíves lapjából örömmel értesültem, hogy Pécssett az intézetben szállást kaphatok... Szeretném e napon a Mecsek környékét bejárni: Nagyürög – Égervölgy – Szentkút – Lapis – Tubes. Amint hallom, kitűnő jelzett utak vannak... Hétfőn esetleg Nagyharsány, kedden Zengővár a tervem”. A következő levélben köszönetet mondott: „... elég sok virág képét hozhattam haza. Igazán csak meghatva gondolhatok arra, hogy mennyire segítségemre vannak mindenütt, hogy célomat elérjem. Van valami felemelő ebben a nehéz viszonyok közt is élő tudományos összetartásban”. (Levél a család tulajdonában.)

1931-ben jelent meg Reuter írása *Mecsek és a turistaság* címmel.⁶ Ennek kétoldalas bevezetője betűhíven így hangzik: „Nehéz a Mecsekről turistavonatkozásban ujat írni, ha tekintetbe vesszük, hogy Kiss József mindent felölelő mecseki utmutatója, mely 1894-ben hagyta el a sajtót, ma már egyre bővülő tartalommal, hetedik kiadásban fekszik előttünk. Aki ennek

⁶ REUTER 1931. 52–53.

nyomán járta a Mecseket, csak hálával gondolhat a szerzőre, mintahogy mi is igaz hálával gondolunk az ő kitartó munkásságára, melynek látható eredménye az, hogy a korábban alig ismert Mecsek hozzáférhetővé vált mint üdülő park a város lakóinak, távolabbi rejtett szépségei pedig egyre több turistát vonzottak magukhoz. Szerencsés volt Pécs, hogy neki jutott Kiss József, mert alig van város, melynek lakóiért valaki még többet tett volna, mint ő, mert elsősorban a város közönségének tette kényelmesen hozzáférhetővé ezt a kincset, hogy egészségüket, munkajüket mecseki sétájukkal felfrissíthetik.

Mint orvos, tudatában vagyok állításomnak, hogy mit jelent sok ezer embernek az egészsége és munkaereje s így mit jelent Kiss József negyven éves szakadatlan munkája.

Nincs államférfi, nincs politikus, nincs orvos, aki többet cselekedhetne népéért, mint aki a nemzedékek egészségét óvja.

Csak a Téryek, Eötvösök, és Jankovichok nagyságával lehet felmérni Kiss Józsefnek uttörő munkásságát, akik szerényen csak a közért dolgoztak és a munka eredményében találták meg azt a hálát, mellyel mi is adósaik vagyunk.

Midőn Kiss József után mégis a mecseki turisztikáról írok, teszem tisztán azért, mert ő bátorított fel erre s hiszem, hogy ezzel csekély jelét adtam hálámnak, mellyel neki tartozom.

Ma, midőn megcsonkított hazánk területéből elvesztettük a Kárpátokat, Erdélyt, az összes magas hegységeinket, midőn Csonka-Magyarország legmagasabb hegycsúcsa is alig emelkedik túl az ezer méteren, végre kezdjük megbecsülni megmaradt középhegységeinket. Legyünk őszinték és valljuk be, hogy nem is tudtuk az elveszetteket eléggé értékelni. A Magas Tátrán kívül, csak alig egynéhányan ismertük a többi hegyeinket. A budakörnyéki hegyeket még csak jártuk, de már a Mátrát, Bükköt, Karancsot, a borszönyi hegyeket, a torna-gömöri hegyeket, a Bakonyt, a sopronkörnyéki hegyeket, a Mecseket, ezeket a tipusosan középhegységeket bizony alig járták, alig művelték. Az összeomlásnak kellett elkövetkeznie, a szükség kényszerített rá, hogy észre vegyük őket és meglássuk szépségeiket, értéküket. A nagy emberkatlan, a főváros csak úgy ontja most már ezreit az embereknek a hegyekbe s a vidéken is föllendült a turistaélet.

Sajnos, a mi Mecsekünknek ebből még nem sok jut. Egyrészt mert távolabb fekszik a fővárostól, másrészt csak most kezd a közlekedés is a turistaforgalomhoz alkalmazkodni s így talán elérjük nemsokára azt is, hogy a Mecsek a fővárosi turistáknak is könnyebben hozzáférhetővé váljék. A turistaforgalomhoz való alkalmazkodás tetemesen növelné a vasút jövedelmezőségét, amit az államvasutaknak kötelessége méltányolni. De föl fog lendülni a Mecsek turistaforgalma azáltal is, hogy ma már gyönyörű autótutak szelik a Mecseket s lesznek sokan, akik azután gyalog közelebből akarják megismerni azt, amit autóról röptében láttak.”

Kiss József barát és példa volt számára, ilyen szavakkal jellemezte őt a *Kiss József emlékezete* című írásában: önzetlen és rajongó természetbarát, szerény, pedáns, szigorú, jóságos, kötelességtudó, dolgoz, fáradhatatlan és humoros kedvű.⁷ Azt hiszem, nagypám hasonló vonásai találtak megértést másfél évtizedes közös tevékenységünkben.

Reuternek több publikációja jelent meg az egyesület évkönyveiben. B. Horváth Csilla szép kötetében található a Mecsek Egyesület bibliográfiája. E szerint az 1930-as évkönyvben *Mecsek és a turistaság*, az 1932-esben *A Szársomlyó és vára*, az 1933-asban *Természetvédelem a Mecseken*, az 1939-es évkönyvben *Kiss József emlékezete*, az 1940-esben *Habent sua fata libelli*, az 1944-esben ugyanezen című írását olvashatjuk.⁸

⁷ REUTER 1939.

⁸ A részletes bibliográfiai adatokat lásd B. HORVÁTH 2002. 213–251.

A *mecseki kígyók* című írását évszám nélküli kéziratból tudom ismertetni. Gazdag tapasztalatra, természettudományi kíváncsiságra, megfigyelésre épülnek gondolatai: „Gyakran kérdezik idegen turisták az embertől, van-e a Mecseken vipera? Nyugodtan mondhatjuk, hogy nincs. Magam is utána jártam a kérdésnek, öreg erdőöröktől és gazdáktól kérdezősködtem, senki sem tud róla, pécsi újságokban évtizedekre visszamenőleg nem említik.” Hétféle kígyó tulajdonságait, viselkedését, tartózkodási helyét írja le. A csíkos sikló „ereje hatalmas, gyakran feszítette szét a dobozt, amelybe elhelyeztem és a hátizsákból menet közben kimászott.” Az erdei sikló „kuszásban igen ügyes, terraszomon tartott egyik erdei siklóm még a függőleges falra is fölmászott, ügyesen kihasználva a fal egyenetlenségeit... egyik erdei siklóm mindig a kókusz lábtörő alá bujt s 'Hanzi' szólításra kidugta a fejét.” A legkisebb kígyónk a rézsikló: „Könnyen megszeli a s ígen kedves.” Persze, én nagyapám mosolygásra készítő élményeit, elfogulatlanságát emeltem ki, de a cikk természetesen a kígyók hasznosságát, ártalmatlanságát, védendő voltát hangsúlyozza.

Szintén kéziratban maradt meg *A Jósika-fáról* című kis írása (é. n.): „A kultivált kerti növények többnyire ivadékaik valamelyik távoli országban termő vadvirágnak. Kevés köztük olyan, mely éppen Európában vagy pláne hazánkban találja meg őseit. Ilyen a Jósika-fa is, mely megérdemli érdeklődésünket. Sajnos különösen azóta, amióta a trianoni békediktátum éppen azokat a területeket rabolta el tőlünk, amelyeken ez a sajtószertű magyar növény terem.

A Jósika-fa (*Syringa Josikaea* Jacqu. fil.) az orgonafák egyik faja, s az olajfafélék (*Oleaceae*) családjába tartozik. Nevét onnan vette, hogy egyik Jósika bárónő, aki szül. Csáky Rozália grófnő volt, s akinek Nagysebes (Kolos vm.) vidékén birtokai voltak, 1830-ban birtokáról küldött belőle a selmecbányai születésű ifj. Jacquin I. F. báró botanikusnak Bécsbe, ez azután Jósika báróné után nevezte el...

Kertészeti szempontból mint pompás virágos cserje megérdemli a fáradságot. Úgy sötétzöld fénylő lombzatával, mint sötétibolya virágaival dísz lehet bármely kertnek s festői csoportot alkot...

A *Syringa Josikaea*t a német kertészek 'ungarischer Flieder' néven ismerik, mert ők is úgy tudják, hogy az sajátosan magyar növény. Most elvesztettük mindazokat a területeket, ahol endemikusan terem, miért is kötelessége minden magyar virágkedvelőnek a Jósika-fát pártfogásába venni. Legyen minden magyar kertben Jósika-fa mint igazi irredenta virág."

A város lakossága sajátjának érezte az egyesületet, amely mintegy 2000 tagot számlált. Egy 4 oldalas levelezőlap (belül a Mecsek térképe, é. n.) tartalmazza a turista tízparancsolatot, érdemes idézni pár pontot belőle: „1. Szeresd a természetet és áhítattal lépj szentélyébe. 2. Túristamezben is kultúremler maradj... 6. Légy vidám, de ne lármás, az erdőben ne a turisták, hanem a madarak énekeljenek... 10. Becsüld túristatársadat s bajban el ne hagyd, mert az becstelenség."

Szabó László Gy. írja: „Mecseki kirándulásain – Horvát Adolf Olivér szóbeli közlése szerint – gyakran vett részt Jávorka Sándor akadémikus, a legnagyobb magyar flórákutató botanikus. Reuter rendszeresen gyűjtött növényeket herbáriumkészítés céljából.”⁹

1935-ben a Mecsek Egyesület keretén belül, elsőként a magyarországi turistaegyesületek között, megalakult a Természetvédelmi Osztály, amelynek elnöki tisztségét elvállalta, és óriási lelkesedéssel cselekvésbe fogott a természetvédelem érdekében. Sürgetésére

⁹ SZABÓ 2003. 93.

és Horvát Adolf Olivér kutatása nyomán a szársomlyói *Colchicum hungaricum* (magyar kikerics) megkapta az első, hatóságilag védett növény státusát. A növény sorsát később is figyelemmel kísérte. 1943. július 6-án ezt írja Nagyharsány jegyzőjének: „Valószínűleg emlékszik még, hogy pár év előtt Horvát Adolf cisterci tanár urral együtt a magyar kikerics (*Colchicum autumnale*) védelme érdekében az alispán úr határozata alapján kint jártunk Nagyharsány község disznólegelő területén, ahol Jegyző Úr és a község nagylelkű közreműködésével a növénynek védelmi területét kijelöltük... A fontos csak az volna, hogy a községi disznóknak legeltetését ezen a területen be kéne tiltani és a mezőőr a tavasz viritáskor a növénynek szándékos pusztítását akadályozza meg.” (Levél a család tulajdonában.) Szársomlyót ő akarta először természetvédelmi területté nyilváníttatni.

1935 októberében a Magyar Turista Szövetség Pécsen tartotta vándorgyűlését, „melynek résztvevőit külön vonat hozta Budapestről. Zenés fogadtatás után, zárt sorokban vonultak fel a gyűlés résztvevői a Széchenyi-térre...”¹⁰ Ekkor választotta Reutert a Szövetség alelnökké.

Aktívan munkálkodott a Magyar Ornitológiai Egyesülettel karöltve a mecseki mádárvédelem elősegítésében is. Volt egy odúja a lapisi vadászház előtt. Az Országos Természetvédelmi Tanácsnak a pécsi egyetemről delegált tagja volt 1938 februárjától. A M. Kir. Observatoriumnak számolt be egy pécsi földrengésről 1938. március 27-én: „... karosszékemben olvasva alattam a szék hullámszerűen kezdett mozogni... a klinika 92 cm vastag kőfalai szintén mozognak... A lökés iránya észak-déli volt... A portás és mások a klinikán föld alatti morajt is hallottak.” (Kézirat.)

Több fénykép tanúskodik a kirándulásokról: a lapisi vadászházhoz (1938. augusztus 5.), a vándorgyűlésről a Misinán (1940. szeptember 8.), a fényképek hátoldalán nagyapám írása található. Ezeken a képeken 64 éves, kopasz, kerek feje, ősz bajusza van, pocakos. Világos vászonruhát visel, sétatobattal jár.

A természetvédelem a hétköznapiakban is adott teendőket számára. 1939. április 25-én nagyapám a következő levelet írta Horvát Adolf Olivérnek: „Mélyen tisztelt Tanár Úr! Most értesültem arról, hogy a pécsi piacon megint kosárszámra árulják a *doronicumot* és a legkülönbözőbb orchideákat. Miután annak idején a polgármester urral egyetértésben ezt már megtiltottuk, tisztelettel kérem mint a Természetvédelmi Bizottság elnökét, hogy méltóztassék a városnál intézkedni, hogy a piaci ellenőrző közegek munkájukat pontosabban teljesítsék. Annak idején a vásárbiztos az összes vadvirágot árusító kofákat idehozta a klinikára és itt elkoboztattam azokat a virágokat, amelyet árulni nem szabad. Most is az volna a leghelyesebb, ha a vásárbiztos a vásártéren egybeterelné ezeket az asszonyokat és tanár Úr lenne szíves kifáradni és megmondani nekik újból, hogy mit nem szabad szedni és árulni. Gyökeres vadvirágot pedig egyáltalán nem szabad a piacra hozni...” (Levél a család tulajdonában.)

A Mecsek Egyesület 50. évkönyvében¹¹ megkapó képet rajzol róla Koszits László: „Kisújbánya felől kis túrista társaság közeledik. Lassan, csöndben kapaszkodnak föl a Dobogó ormára. Élükön egy középkorú magas úr halad, nehéz a hátizsákja, de könnyű a járása. ... Ez a férfiú, vezetője és lelke a kis túrista társaságnak, Dr. Reuter Camillo... Mi egynéhányan, régi túrista társai, akiknek megadatott, hogy közelebb kerüljünk Hozzá, most igen szívesen beszél-

¹⁰ VÁLASZTMÁNY JELENTÉSE 1936. 26.

¹¹ KOSZITS 1941.

nénk a meleg szívű, tudós orvosról, a nagy és mély műveltségű humanistáról, a minden szépért, jóért, nemesért önzetlenül és áldozatosan munkálkodó magyar úrról. Erre itt nincs terünk, finom szerénységét sem szeretnők megbántani. ... A Mecsek megismertetése és megszerettetése érdekében számtalan gyalog túrát szervez és vezet mindenfelé, még hegyeink legtávolabbi pontjaira is, mint a Hollófészekhez, Váraljára... Fáradhatatlan turista: mindig jó kedvű, méltóságait, címeit, rangjait szívesen elfelejtő, mindennek szívből örülni tudó, fiús lélek. Egyszerű és természetes ember. Előzékeny, figyelmes túra-vezető, őszinte, segítségre mindig kész jóbarát. Ha kell, örömmel osztja meg hátizsákja dús materiális tartalmát társaival. De nem fukar meleg humorának, gazdag szellemének kincsivel sem. És igazi turista. Neki a Természet nem keret és díszlet, mint a csak kirándulóknak, hogy abban önmagukat éljék ki. Ő az erdőben, hegyen Isten templomában van, ahol alázatosan kell átélni és átérezni a Teremtés ezer arcú, örök csodáját... A legalaposabban ismeri a 'vadvirágos' Mecsek ritkaságokban is gazdag flóráját. Kiterjedt szerves ismeretei vannak a mecseki fauna, a hegységre vonatkozó hegyszerzés, vízrajz, geológia, települési földrajz, néprajz, történelem stb. köréből is."

A Mecsek Egyesület alakulásának 50. évfordulóját ünnepelte 1941 szeptemberében. A közgyűlés elfogadta Reuter javaslatát, hogy alakítsák meg a fényképészeti osztályt. Az egyesületnek ekkor már több mint ezer kötetes szakkönyvtára volt, valamint jelentős térképtára és folyóirat-gyűjteménye.

A történelem azonban újra beleszólt a város békés életébe. Tábori postai levelezőlap érkezett a frontról a Kiss József Asztalnak (cím: Pécs, Vasutas Otthon) vitéz Rábay Gyula századostól 1942. július 18-án: „Köszönöm a jó kívánságokat. E lapot egy alkalmi rep. géppel küldöm. Remélem rekord idő alatt célhoz ér! Most az élen küzdünk, a hangulat, a harci kedv kitünő. A németekkel bajtársias szellemben együttműködve igen szép teljesítményt fejtettünk ki. A győzelem el nem maradhat. Remélem, hogy amíg mi itt a messze távolban a magyar honért küzdünk, addig odahaza új élet fakad. Ebben a munkában a Kiss József Asztal mindenkor kivette a részét.” Pár nappal később nagyapámnak, a „Mecsek rajongójának” is küldött lapot Rábay, és azzal folytatja, „remélem, már végleges az a program, hogy a kazári vadászházban lesz az ebéd és a szokásos közgyűlés”. A lapon a mottó: „Magyarország kitartása és áldozatkészsége teszi győzelmissé fegyvereinket!” (Levelezőlapok a család tulajdonában.) 1945-ben Reuter még javasolta a természetvédelmi osztály a mélyvölgyi, melegmányi és a páfrányosi területek védetté nyilvánítását, de a beadványra kiterő választ kaptak.

1948 októberében a Mecsek Egyesületet a belügyminisztérium feloszlatta. A második világháború után a turistalétesítmények nagy része elpusztult, ugyanúgy, mint az első világháború után. Nagyapámról még életében elneveztek egy forrást a Mecsekben, de ez is már régen feledésbe merült. A Mecsek Egyesület csak 1993. április 30-án alakult újjá.

Társadalmi-közületi tevékenysége a két világháború között

Nagyapám hamar bekapcsolódott a város közéletébe, és sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Úgy látszik, az aktivitását sokan méltányolták, talán volt némi karizmája is a vezető szerep betöltéséhez. Ezt a jelek szerint szerényen, fizetség, haszonlesés nélkül vállalta, sőt, ő áldozott anyagiakat, energiát az elképzelt célokért. Mondhatnánk azt is, hogy víziója volt egy kulturált, polgárosult városról, amelyért szenvedélyesen, szinte megszállottan dolgozott.

Az öncélú szerepléseket viszont nem kedvelte, egész életvitelére a puritánság, zárkózottság volt jellemző. Nem sok szabadideje maradhatott a magánéletére.

„A Kiss József Asztaltársaság mellett más hasonló körök is léteztek, ilyen volt a dédapám elnökleivel vezetett Felvidékiek Asztaltársasága. Ez havonként egyszer jött össze. Tagjai a Felvidékről elszármazott pécsiek voltak, akik beültek egy-egy étterembe családotul, és cigányzene mellett kellemesen elbeszélgettek. Emlékezések szerint szerette a cigányzenét és a magyar nótát.

Bekapcsolódott a képzőművészet támogatásába is, több társaság tagja. A Mecseki Képzőművészeti Társaság elnöke 1930-ban. Ez a társaság évenként kiállításokat szervezett a katolikus körben, a mai Csontváry Múzeum épületében. Dédapám a családjával jelent meg és mindig vásárolt valamit, hogy támogassa a művészeket.” (RF)

A Pécs-Baranyamegyei Múzeum-Egyesület 1926. november 5-én vette föl rendes tagjai sorába, 1929. április 21-én a választmány tagja lett és egy időben elnöke is volt. Ennek keretein belül támogatta a népművészetet, hogy a pécsi közönség megismerkedjen a baranyai falvak népével, kultúrájával, szokásaival. Egy feljegyzésben (*A berkesdiek néprajzi bemutatója*, talán újsághírnek készült) olvashatjuk: „Az öldöklő pusztításnak megakadályozásául a Pécs-Baranyamegyei Múzeum-Egyesület programjába vette a baranyai népművészet megmentését... A mult évben két ilyen ismertető, néprajzi bemutató előadást rendezett, az idén négy van tervebe véve... Az előadás végén Reuter Camillo dr. egyetemi tanár egyesületi al-elnök meleg szavakban szólt a megjelent berkesdiekhez, hogy maradjanak hűek szokásaikhoz. Szeressék és tartsák meg szép viseletüket.”

Már az 1910-es években rendelt képeket Conrad Gyulától, aki így tájékoztatja: „... egy kis sorozat eredeti színes kőrajzom jelent meg egy mappában összegyűjtve. Tavaszi római utam eredménye ez, melyen nagy ambícióval hónapokig dolgoztam. Magam rajzoltam a hat sujethez szükséges 36 követ és magam vontam le a nyomokat...” (1913. március 21., levél a családnál.)

Megrendelést adott több képzőművésznek, így például a szolnoki művésztelepről Patay Mihálynak, aki küldött a munkáiból. Egy levelében ezt írta Patay: „... ezen metszeteimet a sorozat elkészülte után Budapesten a Nemzeti Szalonban fogom kiállítani s később külföldi kiállításokra is ki fogom küldeni, ezért csak a legkritkább esetben adok el belőlük... Emiatt az új magyar tárgyú sorozat miatt elhalasztottam a tervebe vett erotikus sorozat elkészítését”. Néhány nap múlva, május 9-én Patay hosszabb levelet írt: „... igazán nagyon örülök, hogy metszeteim tetszettek... Most épen egy szép öreg magyar fejet metszek 24–30-as méretben. A fősúlyt a bőr anyagszerűségére fektetem, és szeretném a valóságosságot megközelíteni... A jövő héten térek rá a színes fametszetek készítéséhez”. (Levelek a család tulajdonában.)

Martyn Ferencsel is kapcsolatban volt. 1942. december 19-én egy tábori postai levelezőlapra küld jókívánságokat a frontról „lovag Martyn Ferenc”. Martyn később, az '50-es években szakértőként segítette Jakab Irént a betegek képeinek feldolgozásában.

Gazdag ex libris-gyűjteménye is volt, ezen belül külön gyűjtötte az erotikus témájú ex libriseket, az egész országból kapcsolatban állt cseretársakkal. A budapesti Iparművészeti Múzeum őrzi egyik rézkarc ex librisét Markó Lajostól, már 1910 körülről. Aiglon

(Sassy Attila) 1911-ben készített számára szecessziós ex librist (5. kép), aztán erotikus lapot is (é. n.). A debreceni Ajtósi-Dürer Céhtől a következő levelet kapta: „*Kedves Barátom, fogadd őszinte köszönetemet belépésedért s egyben a kiállításon való részvételért... A pécsi exlibrisanyagból mi választjuk ki (a kiállítás 7 tagu juryje) a kiállítandókat...*” (olvashatatlan aláírás, é. n.). Réthy Istvánnak Debrecenbe megy válasz: „*A mai postával 20 pengőt küldök Menyhárt Józsefnek egy fametszetéért és egy rézkarcáért. Talán a művész csináltathatna mindjárt 200 drb. fametszetet és 100 drb. rézkarclenyomatot, természetesen ennek a költségét lesz szíves velem tudatni. Az exlibriseken más fölírat ne legyen, mint 'exlibris Reuter Camillo dr.'* A rajzot illetőleg teljesen szabadkezelt adok a művésznek, legföljebb, ha orvosi foglalkozásomat akarja valami módon feltüntetni...” (Levelek a család tulajdonában.) 1938 októberében ex libris és kisgrafikai kiállítás nyílt Pécsen, Reuter aktív szereplője volt a rendezvénynek. Pécs polgármestere 1945. október 20-án felkérte, hogy legyen külső tagja a város múzeumi szakbizottságának.

Gyűjtött metszeteket (különösen Pécsről), régi pénzeket, valamint ásványokat is, amiket részben apjától, Reuter Károlytól örökölt. Nagy értékű, gondosan rendszerezett bélyeggyűjteménye is volt, Pécsen a filatéliai kör nagyon aktív életet élt.

A legfontosabb gyűjteménye természetesen a könyvtára volt. Szenvedélyesen, megszállottan gyűjtötte a köteteket. Az 1900-as évek elején kezdte a vásárlást, és egész életében folytatta. Elsősorban pécsi kereskedőktől vett, akik oda jártak a klinikára listáikkal. A '20-as, '30-as években Németországból rendelt sokat. A könyvek egy része orvostudományi, ezt később a klinikának ajándékozta. Könyvtárában rengeteg szakkönyv, lexikonsorozat volt megtalálható,

magyarul és németül, sőt, még angolul is, és értékes térképgyűjteménye is volt. Gyűjtötte a régi kiadású könyveket és a helytörténeti jelentőségű kiadványokat is kereskedőktől, antikváriumokból. Rengeteg képzőművészeti albuma volt, sokat még az első világháború előtt vásárolt. Az egyik legértékesebb egy Kandinszkij-album, amely a Szépművészeti Múzeumba került az 1990-es évek elején. Voltak könyvei a 16–17. századból. Sajnos a könyvtára sem maradhatott egyben az elmúlt évtizedek folyamán, ifj. Reuter Camillo ezt

5. kép

Ex libris, Aiglon (Sassy Attila) rézkarca.

írja egy súlyos veszteségről: „*Apuka megélhetésük miatt [könyvtárából] meglehetősen sokat mobilizált, sőt jó része elveszett, amikor megbízott kereskedőjének üzletét 1948(?) -ban államosították (Blancz-féle üzlet).*” (1974. szeptember 9., levél a családnál.) Azóta sem adódott rá alkalom, hogy könyvgyűjteményét valaki tudományosan felmérje.

Voltak művek német, osztrák szerzőktől, magyar íróktól, költőktől. Könyvtárában többek között sok Ady-, Móricz-, Karinthy Frigyes- és Kodolányi János-kötet volt, világirodalmi és magyar klasszikusok, legalábbis amikről én tudok. Gyűjtötte a bibliofil ritkaságokat is. Tagja volt a Pécsi Könyvbarátok Egyesületének és az Erdélyi Helikon Baráti Körének is.

A pécsi könyvkereskedő, Szukits Zoltán katonaként 1942-ben a szovjet fronton halt meg, s az ő emlékére írt búcsúztatót: „*Fiatall ember volt még s bibliographus tudománya csodálatos volt. Sokszor ültünk együtt s bibliographus dolgokról vitáztunk. A nemzetközi könyvpiac ritkaságairól nagy tájékozottságot árult el. A régi magyar nyomdatermékeket, a magyar könyvek ritkaságait, értékeit bámulatosan ismerte. Mindenről tudott, ami értékessé teszi a könyvet... Ahogyan kezébe vette a könyvet, már ez is elárulta a könyv szeretetét. Andreas Capellanusnak (IV. Innocent pápa) angyalbőrbe kötött Amatoriáját vagy az amszterdami Elzevir 1665 kiadású Boccacciot úgy simogatta, úgy gyönyörködött benne, mint a hölgyek egy igazgyöngy nyakékben. Szerelmese volt a könyvnek s magának is szép gyűjteménye volt.*” (Kézirat.)

A klinikán a szolgálati lakásában, majd az új lakásban, a Petőfi utcában is külön könyvtárszobát hozott létre. Itt is érdemes megemlíteni, hogy amikor meghalt, szunyókálás közben, könyv volt a kezében, és az utolsó szavai ezek voltak: „*Jaj, de nehéz ez a könyv.*”

„Részt vett különböző alapítványok létrehozásában. Ilyen dolgokra mindig volt pénze. Polgárnak és úriembernek vallotta magát, és ebből a meggondolásból vállalta inkább az úri szegénységet, és nem nyitott magánrendelőt, hogy áruba bocsássa tudását. Talán ezért sem lehetett mindig jóban kollégáival. Hozzá mint egy úrhoz kijárt a könyvárus és még a cipőárus is. Megbízta benne, tudták, hogy nem fogja őket becsapni.

A Szabad Lyceum előadásain részt vett mint előadó és hallgató. Az egyik legnépszerűbb előadó, témái a fejfájás, az alvás, az elmebajok, a kertek építése, az ex librisek története, a háború és az idegesség összefüggése, a miszticizmus (amely szintén a háború következménye); beszédét vetítéssel kísérte. Ezekről az előadásokról szinte mindig írt az újság. Így tudtam kigyűjteni dédapám előadásait is, 1925 és 1935 között folyamatosan találtam róla cikkeket. Az újságírók általában illusztris előadónak nevezik. Neves vendégeket hívtak meg Budapestről és külföldről. Sokan látogatták az előadásokat a pécsi városháza nagytermében”. (RF)

Az országban az elsők között alapították meg a Fiume (ma Petőfi) utcai általános iskolában a „Gyengétettségű gyermekek iskoláját”, ahol a nagyapám szakorvos volt. Ez az iskola volt a későbbi gyógypedagógiai iskola elődje. Szieberth Róbert igazgatónak küldött levelében írja, „*tapasztalatból tudom, hogy éppen Pécsen mennyire szükség van a kisebítő-iskolára.*” A minisztérium a gazdasági válság idején el akarta bocsátani a szakképzett gyógypedagógiai tanárokat. Nagyapám próbálta legalább Angyal József tanárt megvédeni:

„eddig működését ismerem és meg vagyok győződve, hogy tisztán az ügy érdeke megkívánja itt tartását.” (1932. március 8., levél a család tulajdonában.) Nagypám tagja a „kisegítő iskolai tanulók áttelepítő bizottságának” is. (1937. április 30., gépelt levél a család tulajdonában.) Elképesztő, hogy ilyen mélységben, tanárokat és gyermekeket érintően ismerte az ügyet és foglalkozott is vele. 1939. május 15-én hosszan, érélyesen érvelt az áttelepítő bizottságnak: „... Aki velem együtt átélté azokat a nehézségeket, melyet a pécsi kisegítő iskola megteremtése okozott, csak az tudja megbecsülni boldogemlékü Szieberth Róbert felügyelő igazgató emberfölötti fáradozását a kisegítő iskola fölállítás ügyében. És csakis törhetetlen vasakarátának sikerült Pécs szab. kir. város részére olyan áldásos intézményt megteremteni, mely nagy lépéssel közelebb vitte a mintaváros céljához... Tisztelettel kérem tehát a tekintetes Bizottságot, hogy minden erővel hasson oda és tegyen meg minden szükséges lépést, hogy a kisegítő iskola működése újból lehetővé váljék.” Még a főispánhoz is fordult: „... semmi akadály sincs annak, hogy a kisegítő iskolát ismét megnyithassuk” (1939. május 16., levelek a család tulajdonában).

A '20-as és '30-as években sok és sokféle témájú írása jelent meg a pécsi hírlapokban (Dr. vitéz Szabó Pál készített róla összeállítást¹²). *Baranyai Szent Margit, Skótország királynője* című írásában¹³ sokféle történelmi forrásra és helyismeretere alapozva azt nyomozta, hogy a Kelet-Mecsekben lévő Rákvár volt-e Margit szülőhelye. *Egy elfelejtett asszony*¹⁴ című cikke pedig Daskov Jekaterina Romanova hercegnőről, II. Katalin cárnő udvarhölgyéről szól, aki „a legnagyobb fokra emelkedett, amit eddig nő tudásával elérhetett”. Matuska Szilveszter biatorbágyi terrorcselekménye pedig arra adott neki okot, hogy *A bűnözésről* címmel kifejtse gondolatait: „... az orvosi és bírói tapasztalat mégis azt mutatja, hogy a nyomor és környezet azok, amelyek társadalmi kihatásukban szülik a legtöbb bűnözést”. Emellett bűnözésre vezethet a jóra való restség, a szeretethiány és az ösztönök is.¹⁵

Szenvedélye volt Pécs és Baranya bibliográfiájának összeállítása.¹⁶ Az adatokat történelmi és természetvédelmi alapon gyűjtötte, sokan felhasználták. Hobbi-szinten nyelvészettel, helynevek kutatásával is foglalkozott. (Fia, Reuter Camillo erdőmérnök folytatta ezt a munkát, ő az '50-es évektől haláláig gyűjtötte a Baranya megyei földrajzi neveket, és azok etimológiájáról cikkei jelentek meg.)

Magánélet és közélet, tudomány és gyakorlat sokféleképpen kapcsolódik össze tevékenységében.

„Fontosak voltak számára a különböző hobbik, szeretett gyűjteni tudományos értékű dolgokat. Ilyen volt a növénygyűjteménye, amelyet 1939-ben a Természettudományi Múzeumnak adományozott. Ennek a gyűjteménynek is próbáltam utánajárni, de sajnos a múzeumban épp ekkor rendszereztek számítógépbe az adatokat, így nem találtam meg az erre vonatkozó emlékeket. Csak az egyik lexikonból tudtam meg, hogy a múzeum köszönetképpen megválasztotta a Pécsi Múzeumi Egyesület elnökévé.”¹⁷ (RF)

¹² SZABÓ 1940. 816–818.

¹³ *Pécsi Napló*, 1933. jan. 1. 6–7.

¹⁴ *Pécsi Napló*, 1934. ápr. 8. 7–8.

¹⁵ *Pécsi Napló*, 1931. dec. 25. 16.

¹⁶ REUTER 1934.

¹⁷ SZINNYEI 1906. 839–840.

Úgy látszik, két részletben került Budapestre a növénygyűjtemény, ugyanis halála után a család felajánlotta a többit a Nemzeti Múzeum Növénytárának. Jávorka Sándor akadémikus válaszolt 1954. december 20-án: „*A herbarium nagysága és tartalma szerint fog a felettes hatóság, a Népművelési Minisztérium, a gyűjtemény felhasználásáról rendelkezni. A herbarium bizonyára igen sok értékes növényt fog tartalmazni a Mecsekre és a Kárpátokra vonatkozólag, amelyet a Növénytár örömmel fog beosztani herbariumába.*” (Levél a család tulajdonában.) Szabó László Gy. értesít a gyűjtemény szomorú sorsáról: „*Ifj. Reuter Camillo özvegyének szóbeli közlése szerint Budapestre, a Természettudományi Múzeum Növénytárába 6 nagyméretű ládában vitték fel növénygyűjteményét (becslésem szerint mintegy 10 ezer herbáriumi példányt). Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverése idején ez a gyűjtemény is a lángok martaléka lett.*”¹⁸

A Pécsi Dalárda 1940. április 20-án értesíti, hogy a közgyűlés tiszteletbeli választmányi tagjai sorába felvette. (Levél a család tulajdonában.)

Az eddigiekből is láthattuk, hogy az orvoslás, a köznevelés, a pedagógia összefonódik tevékenységében, különös érdeklődést mutat az oktatás problémái iránt, támogatja a tanárkollégákat. 1944. július 25-én B. I. igazgató, gyakorló gimnáziumi tanárnak kimerültsége miatt egy havi teljes pihenést javasol az orvosi bizonyítványban. G. J. főgimnáziumi tanárt, szegedi lakost „*ez évi bombázás alkalmával nagyobb lelkirázkódtatás érte... Egészségének, munkaképességének helyreállítására két hónapi teljes pihenőt javasolok*”. (1944. október 6.)

A munka határozta meg az életét. Aktivitásának nagy része rendszerbe kapcsolódik. Nevezhetjük őt polihisztornak is, aki tudását a közösség szolgálatába állította. Sok szempontból nagyon korszerű szemlélettel mozdította elő a közművelődést és a közegészségügyet, és egy kulturált város megformálására tette fel az életét.

Világháború – megint

A politika és a történelem hullámai aztán begyűrűztek a békés építkezés idejébe. Baranya-vármegye Törvényhatósági Iskolánkívüli Népművelési Bizottságának titkári hivatala a *Deutsche Zeitung* október 26-i számából (év nélkül) küldött egy lefordított cikket, címe *A népcsoportvezetővel Baranyában*: „*A népcsoportvezető megnyitja a népi német iskolákat Fünfkirchenben. A kis számú tudatos német, valamint egy környékbeli német csoport az iskola udvarában jöttek össze. A tanulók sorba és rendbe vannak felállítva. Tomboló üdvözlés tölti be az iskola udvarát, amikor dr. Mischung, a népcsoportvezető, a törzsvezető és a kerületi vezető, valamint az országos vezetőség magas tisztviselői belépnek az udvarba... Itt nő fel ennek a városnak a német jövője... eltökéltük magunkban, hogy Fünfkirchen megint olyan lesz, amilyen egykor volt.*”

Nagyapámnak is felajánlották, hogy visszanémetesítik, de elutasította (fia közlése). Tagsági jegye szerint (ny. sz. 0463, a család tulajdonában) 1939-ben tagja a Magyar Nemzeti Szövetség Pécs-Baranyai Körének (Mária u. 13.). A tagsági jegyen a mottó: „*Sohase feledkezzünk meg Trianonról, amely nyomorba taszította hazánkat, életünket!*” Az 1919 elején alakult Magyar Nemzeti Szövetség kiadványainak és rendezvényeinek a '20-as években ko-

¹⁸ SZABÓ 2003. 93.

moly szerepe volt az irredenta kultusz fenntartásában, s külföldi felvilágosító propagandát is folytatott.¹⁹ Elnöke br. Perényi Zsigmond volt, aki a felsőházi elnökségéről tüntetőleg lemondott a nyilas hatalomátvétel idején. A szövetség hivatalos lapja, a *Nagymagyarország* 1936–37-ben főleg a magyar kisebbségek sérelmeiről közölt cikkeket, híreket. 1937 januárjában a kiadványban dicsérik a Pécs-Baranyai Kör politikai-kulturális tevékenységét is.

A Felvidékiek Asztaltársasága az első bécsi döntés után, 1938 novemberében tartott rendezvényt, amelyről nagyapám beszámolt fiának: *„A felvidékiek asztalához két szabadcsapatos jött, akik a munkácsi csatáról hoztak hírt. Ők a Kémeri N. Imre csapatában voltak. 2500 szabadcsapatos vett részt a csatában s csak 43-an menekültek meg, a Kémeri csapata egészen. A csehek borzalmas gépfegyvertűzzel és röpülőtámadással pusztították el őket, legtöbben elpusztultak, sok sebesült és fogságba jutott. Egyszerű munkás emberek voltak, ez a kettő is pécsi bányász volt. Sokat éheztek, míg Lengyel- és Németországon át hazajöhettek.”* (Levél a család tulajdonában.) Öröm- és rémhírek terjedtek, ki tudta kivonni magát alóla, ki látott tisztán, előítéletek nélkül? Ifj. Reuter Camillo, aki ekkor Sopronban 18 évesen erdőmérnök-hallgató, a német politikáról éles észrevételt tett: *„Most már egymásután hozzák haza a szabadcsapatokat. Ugy látszik, elvesztettük a játszmát a németek ellen...”* (Levél, 1938. november 7.) November 29-én pedig ezt írta: *„Ugy látszik, nem bírnak a németek a bőrükbe férti... mindenáron össze akarnak vészni a világgal... már egyszer szörnyen megégettük az ujjunkat azzal a nagy barátsággal. Remélem most több eszünk lesz... Vasárnap Bánfalván voltam moziban. A híradóban Hitlert mutogatták. Olyan Heil-ezés volt, hogy na. De mi úgy látszik vakok vagyunk...”*

1939 márciusában az orvoskar fegyelmi bizottsága tárgyalta Hoffecker Henrik elsőéves hallgató ügyét. Ez a hallgató a Hitler-Jugend egyenruhájában rendezőként vett részt egy Gau-Ballnak nevezett bálon. A bizottság a jegyzőkönyv szerint teljes mértékben átérezte a hazafias magyar ifjúság aggályát és *„Hoffecker Henrik elleni megvetését”*.²⁰

1940. március 26-án nagyapám az egyetem rektorának írt: *„barátilag és bizalmasan küldöm a mellékelt levelet, amelyet egyik betegünknek küldött egyetemünk német lectora és amelyből én azt látom, hogy itt valami pángermán szervezkedés folyik... ezért vagyok bátor ezt egész bizalmasan Veled tudatni, mert kényes, sőt kellemetlen politikai ügyekbe ránthatja be az egyetemet. Talán a Miniszter Urnak is lehetne erről bizalmas jelentést tenni... A levelet jogosan bontottuk föl, mert ez szabályrendeletben elő van írva...”* Sajátos nézetrendszer olvasható ki nagyapám megjegyzéseiből: erős németellenesség, valamint bizalmatlanság a „zsidók és papok” propagandájával szemben. (Levél a család tulajdonában.)

Dr. Tóth László karpaszományos orvosvezető (csapatteste: Betegellátó állomás) már a frontról küldött tábori postai levelezőlapot nagyapámnak (1940. július 11.): *„Trópusi hőségben, rengeteg homokban úgy élünk mint a sivatagban, de megvagyunk és már 5 elmebajost találtam. Remélem, távollétem a Klinika üzemében lényegesebb zavart, Professor Úrnak különösebb kényelmetlenséget nem okoz”. 1941. április 23-i lapján pedig ez áll: „Végre úgy látszik itt, hogy legkésőbb egy-két hét múlva otthon lehetünk. Képzelem, hogy az otthon maradtokra mennyi munka háramlott, de itt is – mindennek dacára – szinte éjjel-nappal el voltunk foglalva...”* (Levelezőlap a család tulajdonában.)

¹⁹ ZEIDLER 2002. 38–39.

²⁰ PTE EL VIII. 105. a. ETE Orvostudományi Kar tanácsának 1938/39. tanévi VII. rendes ülése, 1939. márc. 31., 38. pont. A Hoffecker Henrik elleni bűnvádi eljárás beszüntetése: Uo. 1941/42. tanév IX. rendes ülése, 1942. máj. 22., 10. pont.

Kelemen György²¹ az Egyesült Államokból, Bostonból számolt be tapasztalatairól: „Azt hiszem, a saját szakmámnál érdekesebbet irhatok a neurológia és pszichiátia itteni rendkívül érdekes szervezetről, arról a rengeteg munkáról, ami ebben az irányban folyik. Legjobban mutatja ezt, hogy ez a szakma tudta legjobban felszívni az összes európai, aki átjött. Most pl. olyan mennyiségű elmeorvost 'emészt' a hadsereg, hogy alig tudják ezeket összeszedni. A múlt háború azt mutatta, hogy ily irányban könnyelműek voltak a sorozásnál, ami sok elme-invalidust rótt azután a hadi-hatóságokra, akárcsak a tulkönyyelmű tb-vizsgálat annak idején. Így most egészen nagyarányú elmevizsgálatoknak vetnek alá mindenkit. Az u.n. tehetségvizsgálatok különben is igen általánosak itt, minden vállalat nem csak a felvételnél, hanem periodusosan később is átvizsgálta minden alkalmazottat... 'Human engineering' a neve ennek a szakmának, ami mutatja, hogy minden gépekkel történik, számítással... A pécsiek közül Reinerrel, Scheffel találkoztam, ezek nem messze vannak ide: míg Zechme[i]sterrel, Rötthtel, Geigerrel csak levélben érintkezünk, minthogy ezek a világ másik végén élnek.” S még hozzátette: „Remélem, Pécs nyugodt napokat él a rövid háborús izgalom után...” (1941. május 30., levél a család tulajdonában.)

1941 novemberében, írja Schweitzer József, „5 napon át az Egyetem Tanácsa szüneteltetni kénytelen az előadásokat. A fasiszta egyetemi hallgatók ugyanis nem kívánnak mást, mint hogy zsidó kollégáik az egyetemen belül megkülönböztető jelvényt viseljenek... A professzori kar egy-két kivételtől eltekintve nem engedi magát befolyásoltatni az egyre hevesebb szélsőjobboldali agitációtól.”²²

Más fenyegető események is történtek a városban. Nagyanyám beszámolt egy pécsi esetről a fiának írt levelében 1941 decemberében: „Babucy az egyetemről mesélte, hogy német gimnazistákat (volksbundok) elverték a realisták meg az egyetemiek. Amikor hazajöttek most a katonáink, ők is kivonultak várni őket egyenruhába horogkeresztes zászlóval – na aztán elpáholták őket a Szkókó elején este a bokrok közt lestek rájuk. – Egy Haidecker nevű joghallgató (volksbund) ablakait is betörték aznap este – most a rendőrség 'keresi a tettest'. Kár 10P. – Hát így vagyunk.” (Levél a család tulajdonában.)

Az 1943/44-es tanévben, az egyik legnehezebb időszakban nagyapámat újra dékánná választották 70 évesen. Tanévnitó beszéde rövid, visszafogott, csak a végén vált újra ódaivá, mint 1924-es beszédében: „... Békés időkben is nagy terhet rótt az ifúságra az egyetemi tanulmányaik elvégzése, még nehezebb a sora a mai háborús időkben. De nehéz a tanárnak is ebben a teljesen bizonytalan időben biztos irányt mutatni... jó, ha nem egy könyvhöz ragaszkodunk, hanem több szerző könyvét olvassuk s így mások nézeteit is megismerve gondolkodásra, összehasonlításra késztet bennünket...” A beszédet felszólítással fejezte be: „Kettőzött erővel kell ma magyarságunkhoz ragaszkodnunk, mikor a világ minden eresztekében ropog, midőn a nagy nemzetek világharcában nekünk Horatiussal kell tartanunk: 'Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae' és kiáltunk oda Zrinyi Miklóssal 'ne bánts a magyart'. Az egyetemi ifjúság tanuljon komolyan és legyen magyarságában meg nem alkuvo. Ezzel az intelemmel kívánom a tanévet megnyitani.” (Horatius III. 3. ódájából való az idézet: Ha romba dől is a világ, a rettenthetetlen állni fog a romokon.)

²¹ Kelemen György (1890–1983) a fül anatómiájának világhírű tudósa, budapesti diplomázás után több helyen, így Pécsen is tanított. 1940-ben elhagyta az országot és a Harvard Medical Schoolban dolgozott. 1956-os nyugdíjazása után is aktívan kutatott és tanított több intézményben. Az öt nyelven beszélő professzor pályafutása során 200 közleményt jelentetett meg. AJO 1983.

²² SCHWEITZER 1966. 118.

Segítségért fordult Reuterhez Apor Vilmos győri püspök és Grösz József kalocsai érsek. Apor püspök ezt írta: „... Engedje meg, hogy szíves jóindulatába ajánlhassam K. L. győri hivemet, aki a pécsi tudományegyetem orvosi fakultására kéri felvételét. A fiu a győri bencésgimnáziumnak egyik legjobb növendéke volt, aki nemcsak tehetségével, hanem példaadó magatartásával is kitűnt. Édesatyja Győrött nőorvos. Végigharcolta a világháborút s számos kitüntetésnek tulajdonosa.

A fiu felvételének legfőbb akadálya, hogy nem árja származásu. Kérelmem azért az volna, méltóztassék őt a vonatkozó törvény által engedélyezett létszámba felvenni.” (1943. június 19., levél a család tulajdonában.) Grösz József J. P.-t ajánlotta, aki „zsidó vallásból tért át a katolikus vallásra”. Nagyapám megígérte, hogy felvételének ügyét figyelemmel kíséri (1943. július 6., levél a család tulajdonában.)

Az Orvosi Hetilaptól jött kérdés 1944. április 27-én: „Kérlek értesíts mi van Mansfeld[d]el? sem Pécsen, sem Pesten nem találom. Neki is meg kell válni a tanszékétől? – itt rémhírek vannak róla, mint Szent Györgyiről [sic!], amik azonban nem bizonyultak valóknak.” (Betűhív levél, olvashatatlan aláírással.) Nagyapám ezt válaszolja: „... Szegény Mansfeldet elvitték Pécsről és vagy Bécsbe vagy Datthauba [sic!] vitték. Sem az okot, sem a helyet biztosan tudni nem lehet, családja sem tud erről semmit. Elvitele óta hirt nem adott magáról. Tanszékével mi lesz, nem tudjuk, egyelőre a jövő felév kezdetéig függőbe hagyjuk a dolgot...” (1944. április 30.) Ma már tudjuk, hogy Mansfeld Gézát 1944 márciusában a németek letartóztatták, és végül Auschwitzba vitték, ahonnan 1945-ben visszatért.

A pécsi zsidóságot 1944 májusában kényszerítették gettóba. Mint Vörös István Károly írja, „a gettósítás, a néhány évvel korábban a város elitjéhez tartozó, elismert, közszolgálatot teljesítő, idősebb emberek számára a kilátástalanság és a hatalmon lévő korábbi kartársak közönye különösen erős megrázkódtatást jelentett.”²³

Vörös István Károly idézett cikkében ezt olvashatjuk a rémtettekről: „A sárga csillog viselésére kötelezett pécsi zsidók kijelölt területre költözése május 8-án kezdődött meg... A Lakits laktanyában a mohácsi és a bonyhádi gettókból átszállított zsidókkal együtt megközeleltően 6000 embert zsúfoltak össze, embertelen körülmények között. Itt már a csendőrség látta el a gyűjtőtábor és egyben vagonírozási központ őrségét. Az elszállítás előtt a zsidó kórházi betegeket, elmebetegeket is az állomásra vitték. Az első vonatot július 4-én, a másodikat július 6-án indították el Pécsről. Horthy kormányzó ezen a napon állította le a deportálást. A pécsi vonatok mégis elhagyták az országot, Kassán keresztül, Auschwitz irányába.”²⁴

Schweitzer József szerint „egy ideig még el lehetett érni, hogy szülő nők és súlyos betegek klinikai ápolását megengedte a rendőrség, utóbb ezeket is beszállították a gettóba, az Ideg- és Elmeklinikán ápolt ön- és közveszélyes örültekkel együtt. A pécsi Szülészeti Klinika és az Elmeklinika egy ideig erélyesen elhárította a zsidó betegek kiadását, utóbb a rendőrségi nyomásnak engedni kényszerültek.”²⁵ Krassó Sándor szerint 13 elmebeteget szállítottak a második deportáló vonathoz. Auschwitzba vezető útjuk 3 napig tartott.²⁶

A 16 éves Garai András Júda és pécsi cserkészbarátai 3 nap múlva, miután elhaladtak egy téglapépület mellett, amelynek kéményéből ötméteres lángnyelvek csaptak ki, beléptek

²³ VÖRÖS 2004. 50.

²⁴ VÖRÖS 2004. 49–50.

²⁵ SCHWEITZER 1966. 144.

²⁶ KRASSÓ é. n., 116.

az auschwitzi zuhanyzóba. Így emlékszik rá: „*Furcsának találtam, hogy a helyiségnek gumikarimás, hermetikusan zárható ajtaja van. Eszembe jutott Ilonka nagynéném, aki 1942-ben menekült Olaszországból, állandóan siránkozott, hogy ő tudja: a zsidókat Sziléziában a gázba fojtják, elégetik és szappant csinálnak belőlük. A nénit elvitték aztán a város legjobb pszichiáteréhez, Reuter Kamilló professzorhoz, aki azt mondta, hogy Ilonka néném teljesen rendben van, ezen az egy rögeszmén kívül. Nagyon ritka betegsége van: paranoia vera*”.²⁷

Budapestről, a Szent János Kórházból riasztó levelet kapott régi munkatársától, dr. Kluge Endrétől: „*A János Kórházat vasbomba ugyan nem érte, de osztályom megszűnt. Életem munkája és egészségem van benne, azt hiszem, jó kórházat csináltam, mert máshonnet lelkenedezve jöttek ide, egy orvosi kart neveltem, a hozzá nem értő előjárók minden önző ármánykodását legyőztem, önzetlenül, becsületesen megillető százezreket dobáltam el magamtól készpénzben, csak hogy pirulnom ne kelljen, irodalmilag dolgoztam bent és künt amennyire csak a szakkönyvtár hiányossága engedte: minden hiába volt. Egy napon berobogott ide Wolff Károly a távollétemben és az elmeorvosokat csufoló viccek elmondása után kijelentette, hogy az elmeosztály tul van méretezve, őt nem érdeklik az elmebetegek, pont az elmebeteg és tüdőbeteg élje tul a háborut, mihez az itteni orvosok hozzátették, hogy Hitler is kiirtotta az elmebetegeket... a közveszélyes elmebetegekre kinyitatták az ajtókat, Wolff éjszaka sperhakkival nyitogatta a szobákat, az ápolóknak bort hozatott... Pár nap múlva minden betegemet az utcára kellett szélnek kergetnem s helyükbe typhusbetegeket hoztak ide a konyha szomszédságába... Nehezen szelektált ápolói gárdámat szétverték, felszerelésemet széthordták és a pincébe zsúfolatták. Ugyanakkor Wolff egy két héttel antedatált levelet intézett hozzám, melyben ő – aki gyakran volt asztalom és házam vendége és aki soha katona nem volt – engem, aki 44 hónapi tűzvonal szolgálat után mentem Pozsonyba – azzal fenyeget meg, hogyha a hivatalos út megkerülésével keresek orvoslást, akkor bevonultat 53 éves létemre munkaszolgálatra és fegyelmet indít... Ilyen megaláztatást nem lehet tudomásul venni, csak hallgatni lehet s átkozni azt az órát, melyben erre a pályára vetemedtem. Én ott álltam Professor úr mellett, mikor kinevezték s most, hogy nyugdíjazásáról értesített, ezzel veszek bucsut. Kivánok verőfényes ősz. Én csak sajnálom, hogy megértem ennyit is.*” (1944. október 14., kézírásos levél a család tulajdonában.) Azért is különösen keserűek, panaszosak ezek a sorok, mert dr. Kluge Endre (1892–1956) pályája fölött nagyapám bábáskodott. Ő hívta meg 1918-ban Pozsonyba a klinikára, ahol I. tanársegéddé nevezték ki. 1923 novemberében megint csak ő ajánlotta egyetemi magántanári grádus elnyerésére a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen.

1944 szeptemberében nyugdíjazták nagyapám, de nyugdíjasként is vállalta a klinika vezetését még egy évig, hogy a rendkívüli helyzetben is óvja a klinikát, amennyire lehet. A front közeledtével a nyilasok nyugatra akarták menekíteni a pécsi orvosi kart és az értékeesebb felszereléseket, de a tanári kar ellenállásán ez megbukott. 1944 novemberében érték el az első szovjet csapatok az orvosegyetemet, a klinikák hadikórházzá váltak. A háború után is jó állapotban maradtak a műszerek Reuter Camillonak is köszönhetően. 1945 januárjában elkezdődött az egyetemen a 2. félév, ő is tartott előadásokat.

Dr. Entz Béla vezetésével 1945. május 15-én ült össze az orvoskari igazoló-bizottság. A 7 oldalas gépelt határozati javaslat nagyapám hagyatékában megmaradt. A bizottság „*mellőzhetetlen szükségességnak tekinti, hogy alaposan megfontolt javaslata mindenekelőtt az egyetem tanári karának plénuma elé terjesztessék, s megállapításuk, vajjon az egyetem összes*

²⁷ GARAI 2008. 26.

tanárai, az ő legjobb meggyőződésük és lelkiismeretük szerint helyesnek és igazságosnak ismerik-e el a javasolt döntést? Csupán ennek megtörténte, s egyhangu helyeslés esetén terjeszti a bizottság az ő javaslatát a tanács elé”. Javasolták dr. A. K. dékánt törölni a pécsi egyetemi tanárok sorából, mert „az egyetemi értekezlet megállapodása ellenére, mely szerint az egyetemi tanács és a tanári kar az esetleges orosz megszállás ellenére is helyén marad és a lehetőség szerint törekszik az egyetem tulajdonát képező vagyoni tárgyakat megmenteni”, 1944 novemberének végén eltávozott, valószínűleg Németországba. Dr. A. K. tagja volt a Volksbundnak, erős német propagandát fejtett ki. A bizottság javasolta továbbá W. I. („hirdette évek hosszú során keresztül... hogy a szadista és embertelen zsidó törvényeket ő a maga részéről helyesli, szívből üdvözlí”), Cs. E. („mindig a szélsőséges jobboldali és zsidó ellenes felfogás képviselője volt és ennek több esetben hivatalos ténykedéseiben is igyekezett érvenyt szerezni”), D. J. prodékán („magyar állami tulajdont külföldre szállított, emellett a klinika személyzetének egy részét és a pécsi egyetemi hallgatóság egy töredékét is a Németországba való emigrációra készítette, amivel őket is veszélynek tette ki”), S.-U. T. („az egyetem székhelyét 1944. november hó folyamán hagyta el s az április elsejére megállapított határidőig tanári teendőinek ellátása céljából nem tért vissza, sőt ebbeli szándékáról sem értesítette egyetemét”) törlését az egyetemi tanárok sorából, a nyugdíjas T. Zs. magatartásának megbélyegzését („az ifjuság egy részének antiszemita kilengéseit az anatómiai intézetben nemcsak elnézte, hanem helyeselte, és szította is... egyes tanártársairól, mint zsidókról illetőleg zsidóbérencéről, ezek távollétében nyilvános óvóhelyen és a pécsi villamoson is sokak jelenlétében ismételtén sértően nyilatkozott”). A javaslatot az egyetemi tanárok plenáris értekezlete „helyesnek és igazságosnak” ismerte el, és az egyetemi tanács határozattá emelte.

Polyák Petra levéltáros *A pécsi felsőoktatás az 1940-es években* című előadásában elmondta, hogy az egyetem konzervativizmusát a politikai közvélemény radikalizálódása nem feltétlenül tudta befolyása alá vonni. Az egyetem bizonyos kérdéseket agyonhallgattott, hivatalosan nem foglalkozott velük, legalábbis egyetemi tanácsi üléseken, viszont az antiszemitizmus egyetemi körökön belüli megnyilvánulásaival, illetve oktatói elleni támadásokkal szemben egy emberként lépett fel.²⁸

A háború utáni budapesti állapotokról Kluge újra beszámolt: „Mélyen tisztelt Profeszor Úr, a nagy világrengés után bátorkodom érdeklődni becses hogyléte és kedves fia holliéte iránt, kiről azóta nem hallottam. Itt az a hír járja, hogy Pécs igen kedvezően került ki a harcokból és hogy ott már az élet normálisan folyik. Remélem mindez igaz is.

Sajnos magamról ezt nem mondhatom el, hanem minden baj csőstől hullott rédm. Három és berendezésem romhalmaz, kórházi osztályomat lakók és kibombázott többi kórházi osztályaink foglalták el, szobámban a gondnoki hivatal tanyázik, egyetlen különszobácskában folytatok ambulanciát és villanyozgatók, mint medikus koromban. Egy szobában vannak ugyan fibetegeim, de sem nőt sem psychosist felvennem nem szabad, személyzetem más osztályokon van beosztva s bár ígéreteket kapok, minden reményem lassan elfoszlik. Praxis vagy törvényszéki munka nincsen, az OTI fizetést a törzsfizetésre szállították le s villamos hijján ezért is hetenként egyszer gyalogolok a János kórháztól a Fiumei útra, ami súlyos diabetesem mellett igen nehéz s előfordult már, hogy utközben ért el a hypoglykaemiás roham, alig birtam hazaérni. A fővárosi fizetést is csak két hónapra kaptuk meg eddig s bizony az inség komolyan kopogtat. A Svábhegy oldalában egy villa két szobáját és hallját igényeltem ki, lakni szép is

²⁸ POLYÁK 2013.

itt, de nem orvosnak. A népjóléti miniszteriumban az egyik úr biztatására be is adtam a kérvényemet, hogy megfelelő pozícióba vegyenek vissza az állami kórházak státusába, mert hogy most tanuljak szülészetet és elmenjek körorvosnak, ahhoz talán öreg vagyok 53 évvel. Megmaradt szakkönyvtáram sem erre biztat. Politikai téren eddig nem merült fel ellenem kifogás...” (1945. május 6., levél a család tulajdonában.) Kluge azzal fejezte be levelét, hogy osztálya szétrombolóját, Wolf Károlyt eltemették.

Nagyapám legszemélyesebb érzelmeit, politikai következtetéseit talán az a magánlevél fejezi ki legjobban, amelyet első unokája születése alkalmából írt 1946. szeptember 18-án: „az a kérés, hogy ne Camillo-ra kereszteljétek, hanem valami jó magyar névre, amit nem lehet németre lefordítani”. (Levél a család tulajdonában.)

Nyugdíjas évek

Az orvostudományi kar 1945. június 26-i ülésén úgy határozott, hogy „az elme- és idegkórtani tanszék helyettesítő ellátásával az 1945–46. tanévre újból” dr. Reuter Camillo nyug. egyt. ny. tanárt bízta meg. A minisztériumból azonban dr. gróf Teleki Géza s. k. üzen: a határozatot „elvi okoknál fogva nem tehetem magamévá. Felkérem ezért az orvostudományi kart, hogy a szóbanlevő tanszék helyettesítése ügyében mielőbb új határozatát hozni szíveskedjék”. (Gépírásos másolat, 1945. október 23., betűhív átirás, a család tulajdonában.) Ezt a kifejezést, ’a tanszék helyettesítése’, nem egészen értem, de úgy látszik, a kari határozat már nem számít, a politikai döntést csak „elvi okokkal” támasztják alá.

A klinikai állapotokról a következőket írta fiának 1945. október 14-én: „Klinikai élelmzésünk is a legrosszabb, óriási módon növekszik a halandóság. Fűtésünk nincs, nincs is remény, mert szén sincs.” (Levél a család tulajdonában.)

Nyugdíjba menetele után is vállalt előadásokat az egyetemen. Ez 2 órát jelentett hetente törvényszéki elmekórtanból. Korábbi munkás életével ekkor sem tudott szakítani. 1948. május 4-én azonban a jogtudományi karról értesítették, hogy tovább nem díjazhatják az orvosi tárgyakból meghirdetett szakkollégiumot, és kérdezték, kívánja-e folytatni ilyen körülmények között.

Reuter 49 évet dolgozott. Elköltözött a klinikáról a Petőfi u. 58. szám alá (akkor Fiume u.), lakást bérelt. Nyugdíjaztatása után csendesen élt.

Erna és Zelma húgai hajadonok maradtak, Pesten laktak együtt a Horthy Miklós (későbbi Dózsa György) úton. Erna leveléből idézek: „Hálásan köszönjük a küldött pénzt. Mi megint néhány izgalmas napon mentünk keresztül, a mi kedves jóbarátaink megint megleptek bennünket. Volt razzia, házkutatás és efélék, de most hála a jó Istennek már csend van. Így élünk és szórakozunk... Már járunk rőzsét szedni, avval pótoljuk a tüzelőt és milyen jó, hogy van hol szedni, a pestieknek a Hűvösvölgybe kell menni, hogy tudjanak magukon könnyíteni... Kérlek Camillo ne haragudjatok az utolsó levelemért, hogy büntetést kellett fizetni, egy nap meg vettem a bélyeget mire megírtam a levelet már több volt a portó amit én nem tudtam mert nem olvasunk újságot sem rádiónk nincsen...” (1946. március 20., levél a család tulajdonában.) 1947 nyarán mindkét húga hozzá költözött a pécsi Petőfi utcai lakásba.

Találtam egy füzetet, amelybe 1946–47-ben aforizmákat, idézeteket gyűjtött, többek között Shakespeare-től, Schopenhauertől, Epikurostól, Wagnertől, Goethétől, Stendhal-

tól, Mikszáthtól stb. Ilyeneket írt ki magának: „Egy tudós sem nyugszik dunnás ágyon.” (török közmondás) „Die Weisheit ist eine Tochter der Erfahrung” (Leonardo) „A legnagyobb toronynak is a földön van a lába.” (kínai közmondás) „Ámulás és álmodás a boldogság.” (Poe) „Magyarnak magyar a farkasa”. (Horváth István) „A szerelem és a hazaszeretet / Az éjszaka két legnagyobb csillaga”. (Petőfi) „Mindinkább az a meggyőződésem, hogy a metafizika rendszerezi a filozófusok számára ugyanazt, mit a nők számára a regények.” (Diderot) „Valamivel mindig erősen foglalkoznunk kell, hogy a földi életet elbírhassuk.” (Voltaire)

Nagyapám az egyetemnek adományozta könyvtárát 1947-ben. Sokak véleménye, hogy nagyon értékes, szép könyvek voltak.

Antikommunistának könyvelték el, a nyugdíját sokáig nem engedték felemelni. 1947 decemberében a következő levéllel fordult az orvoskari tanári testülethez: „Mint az orvosi karnak nyugdíjas tagja az alábbi tiszteletteljes kéresemnek a miniszter úrhoz pártolással való fölterjesztését kérem.

Kérem, hogy az egyetemi tanároknak megítélt tudományos pótlékot a nyugdíjas tanároknak is utaltassa ki.

Kérésem támogatására főlemlítem, hogy mostani nyugdíjam 634 forint havonta. Ebből marad megélhetésemre havi 80ft átlagban, de már két hónap volt, hogy 50–50ftból kellett élnünk, a többi elmegy házbérre, közüzemi díjakra, egyházi adóra, tagsági és egyesületi díjakra. Cselédet nem tartok. Csak két 70 éven fölüli nővéremet tartom ill. támogatom. Ha a tudományos pótlékot nem kapjuk meg, kénytelen vagyok minden tudományos egyesületből kilépni, minden tudományos folyóiratot beszüntetni, könyvet pedig egyáltalán nem vehetek. S ezzel teljes szellemi tespedésre vagyok ítélve, amit 49 évi és pár hónapi, tehát majdnem 50 évi szolgálatom után még sem érdemeltem meg.” (Kézírási levéltervezet.)

Egy volt tanítványától, Cserna Kálmántól két levél maradt ebből az időből, mindkettő Párizsból érkezett. 1948. április 5-én így írt: „... boldog örömmel töltött el a hír, hogy hála Istennek, az elmúlt évek sok veszedelme után, Professor Úr jó egészségben veheti ki részét abból a jól kiérdemelt nyugalomból, amit csak kevesen nyernek el a sorsból.

Amint sógornőm írja, Professor Úr jó szívvel megőrzött emlékében – bár sajnos, bármennyire is szerettem volna megmaradni iskolájának szerencsés tagjai között, csak oly rövid időn át látogathattam intézetét, hogy ezt aligha tudtam megérdemelni. Előlegezett bizalmát nem volt lehetőségem, hogy szorgalmas munkával viszonzzam, az számomra soha jóvá nem tehető veszteség marad.

Engedje meg, Kedves Jó Professor Ur, hogy most ezuton köszönjem meg jóságát és támogatását, amivel oly szépen segített az előrehaladás útján. Viszonzásul nem tudok mást tenni jelen körülmények között, mint szeretetteljes imában kérem az Egek Urát és mindnyájunk Gondviselő Atyját, hogy engedje meg, hogy szeretteinek körében sok-sok esztendőn át érezhesse a nyugalmas élet minden örömét. – ha ő megsegít, hogy sikerül eljutnom tengeren túlra, amit sógornőm bizonyára részletesen elmondott, akkor bízom benne, hogy Professor Ur iránti hálás szeretetemnek jeléül tudok majd egy illő emléket küldeni, – ami kötelességem és aminek örömmel fogok eleget tenni.

Még néhány hétig itt kell maradjunk, míg az összes vizumok rendben lesznek – s ez idő alatt nagy öröm lenne részemre, ha Professor Úr szíves lenne megírni, hogyan fejlődik nyomdokaiban tovább az intézet, megvannak-e szép könyvei, kedves kis madárkái – és mindenekelőtt

hogyan vannak Szerettei. Elmúlt-e már az az ekzema, ami kezeit annyit kínozza régen? Szép-e ott is a tavasz, hogy hosszú sétákban gyönyörködhet-e a természeti szépségekben?” (Levél a család tulajdonában.)

A második levél 1948. május 1-jén kelt Párizsban: „Boldog örömmel vettem számomra felbecsülhetetlenül értékes és nagy kitüntetést jelentő kedves sorait, valamint a váratlan meglepetést: a rég elveszettnek tartott dolgozatot, amit külön is nagyon hálásan megköszönök.

Professor Úr a régi boldog idők méltán körülrajongott tanítómesterének atyai jóságával szól hozzám – amit minden igyekezetem mellett is soha sem érdemelhettem ki. Bárcsak úgy alakult volna sorsunk, hogy továbbra is Professor Úr nyomdokaiban járhattam volna, de így csak annak a kevés időnek emléke maradt meg számomra mindazzal együtt, ami által az idő alatt ismereteim gazdagodtak, – s most pedig, mindezek felül az az örömteljes tudta, hogy Professor Úr jószívvvel megőrzött emlékében...

Elszomorít az, hogy a mostani idők gondoljai rávetik árnyékukat nyugalmas életükre, de szeretném remélni, hogy gyermekeik mielőbb le tudják venni vállaikról ezt a terhet, ha munkájuk útján ez lehetőségé válik.

Ugy hiszem, hogy a családi körben eltöltött idő mellett a napnak legszebb óráit a klinikán találja meg Professor Úr, ahol, amint írja, öröme telik követőinek munkájában. Környey professor urat volt alkalmam megismerni s meggyőződésem, hogy Professor Úr őszinte örömmel és megnyugvással látja őt intézetében utódként.

Nagyon köszönöm szíves jókívánságait jövőbeli terveinkhez, amelyek messze vezetnek a régi hazától... Egy amerikai egyetem meghívott ny. rk. tanárnak s ha Isten megsegít, a jövő semesterben már meg fogom kezdeni munkámat. Európát hamarosan elhagyjuk, talán már pár hét múlva, vagy még hamarabb amint kapunk hajóhelyet.

Nagyon szeretném, ha Professor Úr úgy akarná, hogy kapcsolatban maradjunk egymással továbbra is, ha látni akarná, hogyan alakul egy tanítványának sorsa.

Evvel a levelemmel máig vártam, hogy kedves fiának pár bélyeget gyűjtsék össze. Odaátról mindig küldök, de többet.” (Levél a család tulajdonában.)

Könyveket kellett eladnia, hogy meg tudjanak élni. Könyvtára sok könyvét elolvasta, sok könyvében találni halvány ceruzás aláhúzást, jelzést. Minden nap sétát tett a városban, kirándulni ritkán járt. A Mecsek Egyesület a második világháború után feloszlott, a korábbi nagy társasági élet megszűnt. Nagyapám nagyon lefogyott, de jó kedélyű volt, szeretett vicceket mesélni. Anyám sokszor úgy emlékezett rá, hogy késő estig fennmaradtak, nagyapám pedig vidáman mondta a történeteit, vicceit. Fiával állítólag sokat vitatkozott, „elavult és haladó dolgok miatt”. Kárászra járt ki néha hozzá, aki erdőmérnök volt ott, és ott született 1949-ben egyik unokája. A családi legenda szerint egyszer elment az erdőbe egyedül sétálni, de a megbeszért időpontra nem ért vissza. A fia a keresésére indult, és egy fa alatt szunyókálva találta meg. Ez a történet talán azt mutatja, hogy békében élt önma-gával.

Benke József könyvében olvashatjuk: „1951. december 23-án Reuter professzort ünnepelte a tanács: »... Dr. Reuter Camillo professzor meghatott szavakkal mond köszönetet és megemlékezik arról, hogy tudományos orvosi és emberi magatartását három szempont jellemzi. Gondolkozása kezdettől fogva természettudományos volt, így indult pszichiateri pályájának, amelyen mindig természettudományos maradt és a pszichikus működéseket mindig az

agyvelő működésének tekintette. Mint orvosnak az volt az elképzelése, hogy jó orvos csak jó ember lehet és ezen az alapon igyekezett mint tanító az országnak orvosokat nevelni. Úgy élt, mint szegény ember, üzleti szempontok – amelyek sajnos az orvosi gyakorlatban a múltban nagyon elharapóztak – orvosi tevékenységében soha sem befolyásolták. « Dr. Környey István professzor mint Reuter professzor tanszéki utódja és az előd által az egyetemnek átadott javak őrzője szólalt fel. »Mindenkit meghatottak azok a szerény szavak, melyekkel orvosi működését és emberi magatartását Reuter professzor jellemezte. « Méltatja Reuter professzor érdemeit az exogen reakciós elme-kórfolyamatok kutatása terén. Kiemeli széles körű látását és tudományos ismereteit. »Nagyon nagy öröm számunkra, amikor referáló délutánjainkon egyes problémák megbeszélésénél oly kérdésekben, melyeknek történelmi múltja nem eléggé ismeretes, Reuter professzor nagy tapasztalatával segítségünkre siet. «...»²⁹

1951-ben, orvosi diplomája 50. évfordulóján aranydiplomát kapott a Budapesti Orvosegyetemtől. 1954 januárjában egy tanácsülésen dr. Környey István professzor tett előterjesztést kitüntetésére: „... Tudományos közleményei elsősorban az exogen reactio elmebetegségi alakokra vonatkoznak, így a terhességi, eklampsiás, kataraktás stb. elmezavarok kórtanát tárgyalják. Más közlésekben a depressió és gyengeelméjűség alapján fejlődő elmezavarokkal, továbbá egyes gyógyszerek hatásával és reflexekkel foglalkozott. Tanársegéd korában sorozatos közlésekben számolt be a budapesti elme-kórtani klinika esetanyagáról és összefoglaló áttekintést adott az Orvosi hetilapban az elme-kórtan haladásáról. Ez a tevékenysége is mutatja, hogy rendkívül széles olvasottságú szakember. A régebbi irodalom kiváló ismerete alapján nem egyszer adott a mostani nemzedéknek is értékes tanácsokat. Kiemelem az egyes orvosi szaktudományok képviselőinél ritka jártasságát a természettudományok egyéb ágaiban. Mint ezekből az adatokból is nyilvánvaló, Reuter tanár alapította meg mai egyetemünk jogelődein az elme-gyógyászat oktatását és művelését. Amidőn a klinikát nyugalomba vonulása, illetőleg az ezt követő interregnum után átvettem, felszerelése és szervezete a szoros értelembbe vett ideg- és elme-gyógyászat művelésére, a közbejött háborús események ellenére kiválóan alkalmas volt. Könyvtára Reuter tanár működése idején az ország egyik legjobb szakkönyvtárává alakult ki. Ennek kapcsán megemlítem elődömnök azt a nemes cselekedetét, hogy nyugalomba vonulása után nagyszámú és mind tudományos, mind anyagi szempontból értékes szakkönyvét a klinikának adományozta.

Tette ezt annak ellenére, hogy leánya is ideggyógyászatra képezte ki magát, és hogy igen nehéz anyagi körülmények között élt... Mindezek alapján bátor vagyok kérni Miniszter Úr következő intézkedéseit: 1. Méltóztassék javaslatot tenni, hogy Reuter tanár magas kormánykitüntetésben részesüljön, 2. méltóztassék az Országos Nyugdíjintézetnél eljárni, hogy nyugdíja felemeltessék.”

Végül 1954. február 20-án „Érdemes orvos” kitüntető címet kapott „az egészségügy területén végzett jó munkájáért”. Ez egy egyszerű lap a Népköztársaság Minisztertanácsától. Rajta a mottó: „A Magyar Népköztársaság védi a dolgozók egészségét és segíti a dolgozókat munkaképtelenségük esetén.” (Egyébként Környey professzor bújtatta ifj. Reuter Camillót 1956 végén. Apámat Bakonyán megválasztották az útépítő munkásai a munkástanács elnökének. November 4. után egy reggel hírt kapott arról, hogy a rendőrség jön érte, ezért azonnal bevonult az idegklinikára, Környey osztályára. Pár óra múlva meg is jelent a lakásunkon a rendőrség, majd a klinikán keresték apámat. Környey azonban elzavarta a

²⁹ BENKE 2000. 277–278.

rendőröket. Apám egészen karácsonyig feküdt Környey osztályán, aztán máshol keresett menedéket húsvétig.)

Nagyapám 1954. december 5-én halt meg. Hamvait évek múlva özvegye kérésére Sopronba helyezték át.

László Károly író, műgyűjtő már 1955-ben megjelent könyvében említi Reutert. Tőle, aki Zürichben Szondi Lipót tanítványa is volt, elég komolyan hangzik a dicséret: *„A pécsi egyetem öreg pszichiátere, Reuter Kamilló arról volt nevezetes, hogy más ismert pszichiáterekkel ellentétben látszólag cseppet sem volt bolond. Bogarai, úgy mondják, nem voltak, úgy viselkedett, mint minden normális ember, semmi kórosat nem lehetett rajta felfedezni.”* A szöveg folytatása viszont kissé mulatságos: *„Mikor azután halála után felbontották végrendeletét, kiderült, hogy vagyonáról a legbolondabb intézkedéseket hagyta meg. Már a vagyon megtalálása sem volt könnyű: a legkülönbözőbb helyeken, többek között a Pszichiátriai Intézet Rét utcai kertjében is elásott pénzt és aranyakat.”*³⁰ Honnan tudhatta ezt az író? És ott vannak-e még az aranyak?

Dr. Reuter Camillo öröksége a jövő számára

A rendszerváltás után kezdődött meg nagyapám örökségének igazi számbavétele, de ez a több évtizedes hallgatás után már nagyon nehéz, és sajnos csak töredékes lehet. Sokat tett emlékének megőrzéséért Benke József, aki 1991-ben írja: *„A szeptemberi tanévnyitó értekezés volt az első, nagyszabású demonstráció az orvosegyetemen a rendszerváltás óta. Az elmúlt években ennyi hallgató és szülő, valamint vendég nem volt évnyitó ünnepségen. A rektor, miután idézte az 1925/26. év orvoskari dékánjának, Reuter Camillónak szavait, így folytatta: »Mi kevésbé élesen fogalmazunk, azonban a nagypolitika közelmúlt eseményei, ezt ki kell mondanunk, világosan mutatják a demokrácia fölényét, erejét...«*”³¹

1996-ban az *Orvosi Hetilap*ban dr. Tényi Tamás emlékezett meg nagyapámról: *„Engedtessek meg kivételesen, hogy a nagy pszichiáterre, Reuter Camillóra emlékezve, ne rekesszem ki mondandómból szubjektív észleleteimet. Reuter, a pécsi idegklinika első professzora nagy hatást gyakorolt pályaválasztásomra. Tizennégy éves gimnazistaként hallottam először Olasz Istvántól Reuter professzorról... mély hatással volt rám a pszichopatológiás képzőművészet és különösen Istók László, Reuter által összegyűjtött pszichotikus művészi anyaga, a konstruktivizmust idéző grafikája és metaforikus szurrealista költészete. E sajátos művészetbe a »Pszichoanalízis – a belső nyelv tudománya« c. 1992-ben megjelent folyóiratszám enged betekintést. Istók Madonna-képét Reuter Camillo feleségének ajánlja, ott sejlik szellemisége Jakab Irénnek a gyűjteményt feldolgozó könyvében. Szerepe a heidelbergi Karl Wilmannéhoz, vagy az angyalföldi Selig Árpádéhoz hasonlítható, akik összegyűjtötték az elmebetegek alkotásait, de a feldolgozást másokra hagyták. Reuter a részletes elmegyógyászat tárgyköréről – mint említettük – precízen, egy botanikus pontosságával ír, amit a jövőre hagy, amit létesít, az mégis az, amit paradox módon nem hoz létre, amit csírájában hagy, ami – nem marad meddő – lehetőség. Én ezen gondolatok mentén érzékelem őt, akinek – a Környey Tanítványok Társasága által 1992-ben állított – domborművét naponta látom. A Reuter idején megkezdett gyűjtés a későbbiekben is folytatódott, a Jakab Irén által történt feldolgozást követően Jádi Ferenc Pszi-*

³⁰ LÁSZLÓ 1997. 202.

³¹ BENKE 2000. 380.

chorealizmus címmel rendezett kiállítást 1980-ban, »Halálra vál mind a Szépnek« címmel Pálffy György és Trixler Mátyás adott ki egy füzetet a betegek verseiből... Életművének, gyűjtésének létmódja úton-lét, a hozzá való eleven kapcsolat aktualizálása a teljesség lehetőségét hordozza.»³²

A Pécsi Orvostudományi Egyetem 1999-es naptárának márciusi lapján nagyapám arcképe található, Gábor Jenő festménye 1929-ből. Az eredeti festmény az egyetem központi épületében van, s ez is kifejezi, hogy az egyetem vállalja örökségét. Dr. Tényi Tamás, a pécsi Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika igazgatója további konkrétumokat említ: *„A pécsi klinikán a kutatás és az oktatás mellett a gyógyító tevékenység szerves része ma is a művészet, a zene, a mozgás terápiás felhasználása, aminek a korábbi klinikaigazgató, Reuter Camillo professzor révén jelentős régi hagyományai vannak.»³³*

Dr. Simon Mária pszichiáter, a klinika munkatársa, a Reuter-gyűjtemény egyik gondozójának véleménye szerint Reuter Camillo gyakorlati ember volt, szervezett, „network-között”, a gyógyításban egy korai szocioterápiás, kapcsolati szemléletet képviselt. Kár, hogy nem publikálta ennek részleteit, de szellemisége, humanizmusa ma is él a pécsi pszichiátrián, a tradíció hozzá megy vissza. *„Vajon hogyan? A falakba ivódott? Talán a gyűjtemény is teszi? Hogy lehet, hogy teljesen különböző habitusú professzorok úgy váltották egymást, hogy egy bizonyos beállítódás azért végig megmaradt? Aztán az is lehet, hogy nem csak az orvosok, hanem a betegek is továbbviszik. De néhányan igyekezünk fenntartani ezt a pécsiséget, ami a szakmai identitásunk része lett. Meglátjuk, meddig sikerül. Remélem beivódott a falakba, és nem lehet kiűzni. De olyan döbbenetes, hogy ilyesmi lehetséges.”* (Magánlevél a család tulajdonában.)

A Reuter-gyűjteményhez és egyáltalán az alkotásokhoz való hozzáállás alapvetően megváltozott az utóbbi évtizedekben. Fabényi Júlia írja: *„Az egykori páciensek munkáit az orvosi vizsgálat lehetséges eszközeként kezelték... Ahogy a tudományok és a pszichoanalízis a 20. századi képzőművészetet befolyásolták, úgy fedeztek fel a képzőművészek a pszichiátrián készült rajzokban képzőművészeti értékeket. A szabad szimbolika, a szubjektív tartalmi kiterjesztések, más esetben a jelek immanens értékeit adaptálták különösen a szürrealizmus és később az art brut néven ismertté vált irányzatokba.»³⁴* Mégis az eddigiek alapján feltételezhető, hogy Reuter Camillo nemcsak vizsgálati eszközt látott az alkotásokban, hanem az esztétikai értéküket is becsülte, hiszen ismerjük vonzódását a művészethez, ami egész életét végigkísérte.

Nagyapám ma, 2014. február 11-én, amikor ezeket a befejező sorokat írom, éppen 140 éve született. Dr. Tényi Tamás szép szavait érdemes ismételni, hogy *„életművének, gyűjtésének létmódja úton-lét, a hozzá való eleven kapcsolat aktualizálása a teljesség lehetőségét hordozza”.*³⁵ De azt is hozzátehetjük, nagyszabású tervei, elképzelései voltak, egy város, egy kis vidék életét akarta megváltoztatni, felemelni az első világháború elnyomórító veszteségei után. A történelem adott neki rá lehetőséget, hogy kibontakoztassa sokirányú munkásságát. A gyerekkorából örökölt szenvedéllyel és erkölcsi hűséggel szervezte a közösségi, társadalmi életet, tanított, gyógyított, létrehozott egy mikrokozmoszt, ahol össze-

³² TÉNYI 1995.

³³ TÉNYI 2013.

³⁴ ARTS IN DIFFERENCE [2010]. [oldalszám nélkül]

³⁵ TÉNYI 1995.

függött cél és cselekvés, emberség, természet és tudomány. Meg tudott valósítani egyfajta teljességet. Az élete megérkezés is volt, otthonteremtés.

Tragédiája, hogy saját szemével kellett látnia munkájának felszámolását, céljainak összeomlását a második világháború alatt és után. Halála után is tovább folytatódott a rombolás: a klinika nagy kertjét az '50-es években elvették, oda építették a kommunista párt megyei bizottságának terpeszkező székházát, egy korszak szimbólumát. Sok évtizeden át gyűjtött herbáriuma pedig az '56-os forradalomban pusztult el a múzeumban, egy belövés következtében. Mi fejezhetné ki ennél jobban nagyapám életművének sorsát? És őt magát is a felejtésbe merítette az elkövetkező pár évtized.

A történelem fintora is, hogy életművéből éppen páciensei rajzainak gyűjteménye élte túl lehangsúlyosabban az őrült 20. századot, a legválságosabb évtizedeket, talán kifejezve valamit a század jellegéből is. De ott van ezekben a rajzokban egy kis asylum viszonylag szabad, gyógyulást kereső, képzeletben gazdag világa is.

RÖVIDÍTÉSEK

br.	báró
c.	című
egyt.	egyetemi
é. n.	év nélkül
ifj.	ifjabb
Kir., kir.	Királyi, királyi
M.	Magyar
ny.	nyilvános
ny. sz.	nyilvántartási szám
nyug.	nyugalmazott
OTI	Országos Társadalombiztosítási Intézet
rk.	rendkívüli
s. k.	saját kezűleg
szab.	szabad
szül.	született
u.	utca

FORRÁSOK

A Reuter-család tulajdonában álló iratok és levelezés

RF Reuter Fanni kézírata

PTE EL Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár

VIII. 105. a. Erzsébet Tudományegyetem Orvosi Kar és intézeteinek iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek

IRODALOM

- AJO 1983 In memoriam George Kelemen, M.D. *The American Journal of Otolaryngology*, 5. (1983):2. 165.
- BENKE 2000 BENKE József: *Egyetemünk története*. Pécs, 2000.
- B. HORVÁTH 2002 B. HORVÁTH Csilla: *A Mecsek Egyesület története 1891–2002*. Pécs, 2002.
- ARTS IN DIFFERENCE [2010] *Arts in difference: dialogues sans marges: Pécs 2010, Bruxelles 2011. [A Janus Pannonius Múzeum kiállítása a Pécsi Tudományegyetem Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika Reuter-gyűjteményéből és az Art & Marges Múzeum gyűjteményéből]*. [Rend. Carine Fol, Fabényi Júlia, Simon Mária]. [Pécs, 2010]. (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai 117.)
- GARAI 2008 GARAI András Júda: *Az ördög vigyorgott a lángokból. Pécs – Auschwitz – Kaufering*. Pécs, 2008.
- KOSZITS 1941 KOSZITS Béla: Reuter Camillo. *A Mecsek Egyesület Évkönyve*, 50. (1941) 13–14.
- KRASSÓ é. n. KRASSÓ Sándor: *Kötéltánc. Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez*. Pécs, é. n.
- LÁSZLÓ 1997 LÁSZLÓ Károly: *Az út Auschwitz felé – Tóparti nyaralás – A nagybácsi – Találkozás 25 év után*. Budapest, 1997.
- POLYÁK 2013 POLYÁK Petra: *Egy egyetemből kettő meg egy főiskola. A pécsi felsőoktatás az 1940-es években* [Előadás, Janus Pannonius Múzeum, 2013.] (<http://youtube.com/watch?v=yJ6PpR-z8cJc>) [2015.11.11.]
- REUTER 1931 REUTER Camillo: Mecsek és a turistaság. *A Mecsek Egyesület Évkönyve*, 40. (1931) 52–60.
- REUTER 1934 REUTER Camillo: *Pécs és Baranya bibliográfiája*. Pécs, 1934.
- REUTER 1939 REUTER Camillo: Kiss József emlékezete. *A Mecsek Egyesület Évkönyve*, 49. (1939) 17–34.
- REUTER 2014 REUTER Lajos: Dr. Reuter Camillo: arckép és pályarajz. I. rész: A kezdetektől az első világháború végéig. *Per Aspera Ad Astra*, 1. (2014):2. 147–163.
- REUTER 2015 REUTER Lajos: Dr. Reuter Camillo: arckép és pályarajz. II. rész: Szakmai munka Pécssett. *Per Aspera Ad Astra*, 2. (2015):1. 144–157.
- SCHWEITZER 1966 SCHWEITZER József: *A pécsi izraelita hitközség története*. Budapest, 1966.

- SZABÓ 1940 SZABÓ Pál: *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága: az egyetem 25 éves fennállása alkalmából*. Pécs, 1940.
- SZABÓ 2003 SZABÓ László Gy[ula]: Id. Reuter Camillo és ifj. Reuter Camillo, Kitaibel Pál természettudós pécsi követői. *Pécsi Szemle*, 6. (2003):3. 90–101.
- SZINNYEI 1906 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XI. köt. Budapest, 1906.
- TÉNYI 1995 TÉNYI Tamás: Emlékezés Reuter Camillora. *Orvosi Hetilap*, 136. (1995) 2063.
- TÉNYI 2013 Interjú Tényi Tamással [2013]. *Psychiatric Times* (Magyar kiadás). (<http://pszichiatra.olo.hu/cikkek/akit-a-varos-szeretete-pecsett-tart>) [2015.11.11.]
- VÁLASZTMÁNY JELENTÉSE 1936 A választmány jelentése. *A Mecsek Egyesület évkönyve*, 46. (1936) 22–32.
- VÖRÖS 2004 VÖRÖS István Károly: Magyarország testéből kioperálandók. *História*, 26. (2004):2–3. 47–51.
- ZEIDLER 2002 ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002.

KÉPJEGYZÉK

- 1–5. kép A család tulajdonában

Oktatás-, nevelés-, egyetem- és művelődéstörténeti témájú doktori védések a PTE doktori iskoláiban, a 2014/2015. tanévben

A *Per Aspera ad Astra* mint a Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemstörténeti folyóirata jelen számtól kezdődően bemutatkozási lehetőséget kíván nyújtani az egyetem doktori iskoláiban, a folyóirat profiljával egybevágó témakörökben doktori fokozatot elnyert kutatóknak. Az elmúlt (2014/15) tanévben sikeres szóbeli védésen átesett doktoranduszokat disszertációjuk rövid bemutatására kértük fel.

Interdiszciplináris Bölcsészet- és Társadalomtudományi Doktori Iskola

Gabriela Cingelová (Medved'ová)

Deutsches Schulwesen in Olomouc (1918–1938)

Das Thema der Dissertation ist die Entwicklung des deutschen Schulwesens im spezifischen Milieu der national gemischten Stadt Olmütz im Kontext der gesellschaftspolitischen Änderungen in der Zeit der Ersten Tschechoslowakischen Republik zwischen 1918 bis 1938 zu rekonstruieren. Die Problematik der tschechisch-deutschen Beziehungen wurde nicht nur im Rahmen des Staates reflektiert, sondern auch in Olmütz (in der sog. Sprachinsel) und in der nahen Umgebung, in der das deutsche Ethnikum bedeutend vertreten wurde. Sie beeinflusste alle Sphären des Lebens der Bevölkerung, vor allem die empfindliche Frage des Schulwesens. Das Schulwesen wurde seit der zweiten Hälfte des 19.-ten Jahrhunderts sowohl von Tschechen, als auch von Deutschen für einen Grundstein der Kultur und der Existenz des Volkes überhaupt gehalten. In der Stadt Olmütz spielten bis 1918 die Hauptrolle die Deutschen. Die Proklamation der Unabhängigkeit der Tschechoslowakei am 28. Oktober 1918 begann jedoch den ursprünglichen Charakter der Stadt zu verändern. Die Deutschen sind faktisch von einem Tag auf den anderen eine nationale Minderheit geworden, deren umfangreiche Rechte jedoch sichergestellt wurden (konkret in der Verfassung der Tschechoslowakei, die vom Verfassungsgesetz Nr. 121/1920 erklärt wurde, §128–134). Zusammen mit politischen Änderungen kam es auch zu Veränderungen im Schulwesen.

Die Entwicklung und der Stand des deutschen Schulwesens in Olmütz wurde auf dem Gebiet des sog. Groß-Olmütz untersucht, das im Jahre 1919 durch die Angliederung der Vororte (Hodolany [Hodolein], Bělidla [Bleich], Pavlovičky [Paulowitz], Chválkovice [Chwalkowitz], Černovír [Czernowier] mit dem Kloster Hradisko, Lazce [Laska], Hejčín [Haschein], Řepčín [Hreptein], Neředín [Neretein], Nová Ulice [Neugasse], Povel [Powel], Nové Sady [Neustift] und Nový Svět [Salzergut]) zum Innenstadt entstand. Die

Vororte waren mehr oder weniger national gemischt. Das sog. Groß-Olmütz bildete sich nach ihrer Angliederung 1919. Auf diesem Gebiet lebten ca. 57.000 Einwohner (vor der Angliederung 23.000).

Die Dissertation verfolgte vier Ziele. Das erste Ziel hatte die Absicht, detailliert die Umstände des Entstehens der Tschechoslowakei im national gemischten Olmütz zu beschreiben. Ohne Erklärung der Atmosphäre des „Umsturzes“ und bestimmten Schritten der neuen tschechischen Repräsentanten in der überwiegend deutschen Stadt kann man die Prozesse der weiteren Entwicklung des deutschen Schulwesens nicht verstehen.

Das zweite Ziel war das Einsetzen des deutschen Schulwesens in den Kontext des Systems des tschechoslowakischen Schulwesens und der Erziehung. Daraufgehend wurde vor allem auf Grund der erhaltenen Materialien (Presse, Protokolle usw.) seine Entwicklung und Stand in Olmütz während der Zeit der zwanzigjährigen Existenz der Ersten Tschechoslowakischen Republik analysiert. Das dritte Ziel möchte zur Erklärung des einseitigen nationalen Argumentationen beider Seiten im Konflikt zwischen Tschechen und Deutschen in Olmütz zu erläutern, die am Ende der dreißiger Jahre des vorigen Jahrhunderts zum tragischen Ausgang kam, was sich negativ im Zusammenleben von beiden Völkern in der darauffolgenden Zeit spiegelte. Mittels des wahrhaftigen Bildes wird versucht zu der historischen Versöhnung beizutragen. Viertes Ziel der Arbeit soll sein, das Material über das regionale Schulwesen aufzuarbeiten, das bei der fachlichen Vorbereitung der zukünftigen Lehrer an der Pädagogischen Fakultät der Palacký Universität (vor allem der Studierenden der Fachrichtung Gesellschaftswissenschaften) auszunutzen wäre.

Wir kamen zu folgenden Entschlüssen: Wie oben erwähnt wurde, veränderte die Proklamierung der Tschechoslowakei die bisher deutsche Stadt nicht nur in der nationalen, sondern auch in der wirtschaftlichen und kulturellen Hinsicht. Zu den Prioritäten der tschechischen Repräsentanten in den ersten Monaten nach dem 28. Oktober 1918 gehörten die Versorgung der Bevölkerung mit Lebensmitteln und Vorbeugung der nationalistisch ausgerichteten Demonstrationen und Streitigkeiten, einschließlich der Plünderung der örtlichen Geschäfte – kritisch wurden vor allem die Wintermonate 1919/1920. Ein weiteres Ziel sollte (außer sozialen Fragen wie z. B. die Aufbau der neuen Wohnungen und Arbeitslosigkeit) sein: die Unterstützung der Entwicklung des tschechischen Schulwesens (d. h. der Aufbau der neuen Schulgebäude und vor allem die Versetzung der tschechischen Klassen aus nicht entsprechenden Objekten in die Gebäude der ursprünglich deutschen Schulen). Die deutsche Bevölkerung fühlte sich durch diese Schritte bedroht. Sie wurden sich dessen bewusst, dass sie ihre nationalen Interessen (einschließlich der Reduzierung der Klassen) nur mit aktiven bürgerlichen Engagement, d. h. mit der hohen Teilnahme der deutschen Wähler an der Kommunalwahl (in Jahren 1919, 1923, 1927, 1932) sicherstellen können. Das würde im Endschluss eine bedeutende Zahl der Stadtvertreter bringen, die an den Entscheidungsprozesse mitwirken könnten und dadurch die Möglichkeit hätten die Angelegenheiten zu ihren Nutzen zu beeinflussen (d. h. auch im Bereich des Schulwesens). Mit der Teilnahme an der Kommunalwahl war auch die in der regionalen Presse oft propagierte Pflicht jedes Olmützer Deutschen sich zu der deutschen Nationalität zu melden. Auf der anderen Seite kam es vor, dass sich bei der Volkszählung manche Deutsche zu der tschechischen

Nationalität zuordneten. Tatsache ist aber, dass in den ersten Jahren nach der Beendigung des Ersten Weltkrieges die Abnahme der Schüler sowohl an tschechischen, als auch an deutschen Volks- und Bürgerschulen eingetreten ist. Zu den Ursachen gehörten z. B. geringere Nationalität, hohe Säuglingssterblichkeit, verbunden mit dem Mangel an Nahrungsmittel in den Nachkriegsjahren, aber auch ein niedriger Schulbesuch der Kinder, Umziehen der deutschen Beamten, die die Sprachprüfung in Tschechisch nicht ablegen wollten oder konnten. Seine Rolle spielte auch ein häufiges Abkommandieren der deutschen Offiziere zu anderen Garnisonen in weniger attraktive Gebiete der Tschechoslowakei und nicht zuletzt die Angst der Eltern (vor Arbeitsverlust oder vor dem Verhindern des Karrierewegs), die öfters dem Zwang ihren tschechischen Arbeitgeber, die ihre Kinder in die tschechischen Schulen zu schicken verlangten, unterlagen. In diesem Zusammenhang ist zu erwähnen, dass die tschechischen Schulen auch Kinder aus sog. Mischehen besuchten. Eine analoge Entwicklung ist auch im Bereich der deutschen Mittelschulen zu finden. Trotz teilweise diskriminierender tschechischer Schritte kann man nicht den vereinfachten Behauptungen in den Tageszeitungen und Zeitschriften (die nach dem Krieg in der BRD herausgegeben wurden) zustimmen, dass die Bürgerrechte der Deutschen drastisch unterdrückt wurden. Es ist zu betonen, dass die Kinder die Möglichkeit hatten, die deutschen Schulen aller Stufen zu besuchen. Die Zahl der Klassen an einzelnen Schulen entsprach der Prozentzahl der deutschen Kinder in der Bevölkerung. Es ist noch zu betonen, dass aus den Visitationsberichten des Schulinspektors L. Beigl offensichtlich ist, dass das deutsche Volks-, Bürger- und Mittelschulwesen in Olmütz relativ gut mit Lernmitteln, Sammlungen von Exponate aus der Natur und Bibliotheken ausgestattet wurden.

Obwohl an den Schulen auch die Fälle des Disziplinarverfahrens mit den Schülern oder Lehrern erschienen, ist grundsätzlich zu konstatieren, dass das deutsche Schulwesen sein hohes Niveau der Ausbildung bewahrte und sich die Lehrer einer gesellschaftlichen Anerkennung und Respekt erfreuten. Diese Tatsache belegen zahlreiche Beiträge in der Monatsschrift *Olmützer Blätter*, in der die ehemaligen Schüler der Olmützer Schulen aller Stufen mit Ehre an ihre Lehrer und Schuljahre zurückdenken. Die Materialien in *Olmützer Blätter* und im *Heimatverband Olmütz und Mittelmähren* (in Nördlingen) beweisen auch die erfolgreiche Eingliederung der Absolventen der Olmützer Schulen nach ihrer Aussiedlung nach 1945 nach Österreich und in die Bundesrepublik Deutschland nicht nur in das Arbeitsleben, sondern auch in der Ausbildungsprozesse der angeführten Staaten. Diese Tatsache bestätigte auch eine umfangreiche Forschung, die vom Bayerischen Staatsministerium für Arbeit und Sozialordnung, Familie und Frauen im Jahre 1998 realisiert wurde.

Dévényi Anna

Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda?

A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján

A disszertáció egy többféleképpen értelmezett pedagógiai koncepció sajátos megjelenési formáit vizsgálja a Gömbös-kormány és kultuszminisztere, Hóman Bálint oktatáspolitikájára fókuszálva.

Mit jelent voltaképpen a nemzetnevelés fogalma? Az 1930-as évek magyar oktatáspolitikájának hívószava, ellentétben az 1920-as éveket meghatározó kultúrfőlény, illetve neonacionalizmus fogalmakkal, mára szinte teljesen ismeretlenné vált. Bár a rendszerváltás után itt-ott felbukkant a neveléstörténeti szakirodalomban, a fogalom lényegében a második világháború vége óta sülyesztőbe került.

A kifejezés értelmezése azonban hazai „fénykorában”, az 1930-as években sem volt egységes. Egyfelől megjelent Gömbös Gyula diktatórikus célokat nem nélkülöző *párt*politikájában, a pártszervezéssel kapcsolatos dokumentumokban, szövegekben, melyekben – direkt vagy indirekt módon – egy nacionalista diktatúra társadalmi bázisának megteremtéséről van szó. Másfelől gyakran használta, sőt, *kultúr*politikája kulcsfogalmává tette a nemzetnevelést Gömbös kultuszminisztere, a tudós Hóman Bálint is. Mit jelent hát ez a fogalom? Diktatórikus törekvések fedőneve vagy okosan átgondolt, modern, nemzeti értékekre fókuszáló művelődéspolitikai koncepció? Pusztán egy hangzatos, a kor uralkodó gondolkodásmódját tükröző jelszó vagy komoly tartalommal bíró program?

A kutatás és így a disszertáció célja, hogy bemutassa és összevesse, vajon mit ért nemzetnevelésen a (párt)politikus miniszterelnök, Gömbös Gyula és a kultuszminiszter Hóman Bálint. Mennyiben volt koherens kettejük szóhasználata? Találhatók-e eltérő szemantikai mezők a pártpolitika és a művelődéspolitikai fogalomhasználata között? Vagy közös, egységes és tudatos társadalompolitikai programnak tekinthetjük ezeket?

Ezzel a vizsgálattal akár kerek is lehetett volna a dolgozat, de nyugtalanítóan találtam, hogy úgy tűnhet, a nemzetnevelés mint fogalom és mint politikai tartalommal bíró nevelési koncepció egyedül az 1930-as évek magyar kormánypolitikájának sajátossága volt. (Már csak azért is, mert a történeti szakirodalomból kirajzolódó Gömbös-kép azt mutatja, hogy a politikus nem *saját* innovációiról lehet méltán híres, hanem ügyes adaptációiról.) Fontosnak tartottam hát megvizsgálni, hogy Gömbös és munkatársai előtt kik, mikor, milyen értelemben és milyen történelmi szituációban, mi célból használták a nemzetnevelés fogalmát. Hiszen ahogy a történelmi jelenségek vizsgálata általában, a nemzetnevelés-értelmezések vizsgálata sem képzelhető el kontextusuk feltárása, illetve használható viszonyítási vagy referenciapontok nélkül. Megvizsgáltam tehát azt is, hogy az 1930-as évek magyar nemzetnevelés-koncepciója (-koncepciói) mennyire szervesen fakadt(ak) a magyar és a közép-európai pedagógiai és politikai gondolkodás hagyományaiból. Ennek

érdekében mutattam be egy-egy korábbi, gondosan kiválasztott európai és magyar példát is, melyek segítenek megérteni a kézirat fókuszában álló problémát.

Magyarországon az 1930-as, 1940-es években és azt megelőzően, már a reformkor óta számos neveléstudós, pedagógus és politikus, valamint publicista használta a nemzetnevelés fogalmát, helyesebben a szót magát. Közülük *egy* referenciaszemély kiválasztásához kellett megfelelő szempontot találnom. Döntésem azért esett Imre Sándorra, mert a magyar neveléstudományi szakirodalomban ő foglalkozott legtudatosabban, legnagyobb terjedelemben és tudományos módszerességgel, kifejezetten a nemzetnevelés kérdésével (tehát nem egy általános nevelélmélet részeként). Az egyetemes neveléstörténetből egy hasonlóan kidolgozott, pedagógiai rendszerében direkt a nemzetnevelésre fókuszáló koncepciót kerestem. A nagyszámú szerző közül választásom azért esett Johann Gottlieb Fichtére, illetve írására (*Reden an die deutsche Nation*, 1808), mert a vonatkozó német nyelvű szakirodalom egyértelműen az ő munkáját tekinti a német nemzetnevelés első és egyben legjellemzőbb kifejtésének, amely a későbbi munkák fontos hivatkozási pontjává is vált. A kutatás körét így négy, relevánsnak és jellemzőnek tekinthető, eltérő nemzetnevelés-értelmezés mélységi elemzésében jelöltem ki. Gömbös és Hóman, avagy a (párt)politikus és a kultúrpolitikus nézeteinek pontosabb megértését, eredetiségének, illetve hagyományokba ágyazódásának felismerését szolgálja Imre Sándor, a neveléstudós, valamint Johann Gottlieb Fichte, a filozófus-pedagógus nézeteinek párhuzamos bemutatása.

Az összehasonlítás a négy koncepció vizsgálata során nem megkerülhető. Ezért a példák kiválasztásánál igyekeztem ügyelni arra is, hogy a történeti komparatisztika létező, de tudatosan ritkán használt módszertanának is megfelelő eseteket válasszak: a vizsgált példák heterogenitást mutatnak a koncepciók keletkezési ideje, helye és a szerzők társadalmi funkciója, illetve foglalkozása szerint, ami az összehasonlítás szempontjából ígéretesnek tűnik.

A szinkrón és a diakrón viszonyítási pontok keresése, a fogalom szemantikai határainak feltérképezése, a vizsgált probléma releváns kontextusainak megtalálása, s e komplex vizsgálat eredményeinek szakszerű, de érthető bemutatása komoly kihívást jelentett. Ennek legyőzéséhez segítségül hívtam a fogalomtörténet-írást (Brunner–Conze–Koselleck) módszertanát és problémamegközelítési módjait is.

A téma tudományos relevanciáját elsősorban abban látom, hogy új szempontból közelíti meg a Horthy-korszak második évtizedét, lehetővé teszi annak pontosabb megismerését, Gömbös és Hóman tevékenységének árnyaltabb megítélését. A kérdés vizsgálata több ponton hozott új eredményeket. Ilyen egyfelől Gömbös és Hóman nemzetnevelés-értelmezése és ennek kapcsán annak vizsgálata, hogy egy politikai program és az ahhoz kapcsolódó politikai propaganda hogyan hat a közoktatásra a jogszabályi változások szintjén. A disszertáció bemutatja, hogyan vett birtokba egy politikai irányzat, illetve kormány egy korábban a tudományban (neveléstudományban) megjelent fogalmat, elképzelést. Hogyan és miért tette ezt nemcsak a politikai ideológia, de a politikai propaganda részévé is. Kiderül az is, mennyiben és hogyan torzultak ennek során a tudományos megállapítások, célkitűzések, szándékok. Mindez fényt derít a Gömbös-kormány (sok esetben nyíltan ki nem mondott) céljaira, értékrendjére, normáira is. Az elemzés kimutatja, hogy a tudomány–kormánypolitika–szakpolitika „útvonalon” áthaladó nemzetnevelés-értelme-

zések hogyan viszonyulnak egymáshoz, hogyan hatnak egymásra. Egyszersmind feltárul az is, milyen gyorsan és milyen hatásfokkal tudja – ha tudja – megváltoztatni a politikai hatalom a közoktatás szemléletét, ezen keresztül pedig a társadalom gondolkodását a korokban adott körülmények között.

„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola

Nagy Adrienn

A felső kereskedelmi iskolák fejlődéstörténete Magyarországon (1867–1945)

A disszertáció célja a neveléstörténet kutatói által szinte alig vizsgált magyarországi felső kereskedelmi iskolák és tanulóik sorsának bemutatása 1867 és 1945 között. Az értekezés a felső kereskedelmi iskolában végzett, még ma is élő generációk tagjai által csak „kereskedelminek” nevezett iskolatípus létrejöttének és diákságának, valamint kitekintés erejéig tanárai sorsának történeti bemutatására vállalkozott.

A kutatás során egyrészt arra kerestük a választ, hogy az érettségiző tanulóknak több mint 40%-át adó felső kereskedelmi iskolák milyen jelentőséggel bírtak a 19–20. századi középfokú (középszintű) iskolai piacon, mennyiben feleltek meg a kereskedelmi szakmák képviselői (kamarák, vállalatok) által megfogalmazott igényeknek, valamint az oktatáspolitikai részéről kitűzött céloknak. Másrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy a középfokú kereskedelmi iskolák milyen szerepet tölthettek be a szakképzésben. Azaz a kezdetben (1872) az úri középosztályba való előjogok tekintetében az érettségivel egyenértékű záró bizonyítványt, majd (1895) már elnevezésében is (kereskedelmi) érettségit adó iskolatípus valóban a középfokú ipari és mezőgazdasági iskolákhoz hasonló szakiskola volt-e? A fenti kérdések mellett vizsgálatunk tárgyát képezte annak feltérképezése is, hogy a korabeli társadalom mely rétegei küldték gyermekeiket felső kereskedelmi iskolába, illetve az ott megszerzett kereskedelmi végzettséggel, érettségivel a végzettek milyen eséllyel és mely szakmákban tudtak elhelyezkedni, azaz milyen értékkel bírt ez a végzettség a vizsgált korszak munkaerőpiacán. Vajon a felső kereskedelmi iskola milyen szerepet játszott a korabeli társadalmi mobilitási folyamatokban, illetve az elitképzésben (ha ez utóbbi felé egyáltalán vezetett út ebből az iskolatípusból)? E kérdés megvizsgálásának szükségességét az indokolja, hogy úgy véljük, ahhoz, hogy egy iskolatípus valós funkciójáról, működési eredményességéről, illetve az oktatási intézményeket ért hatásmechanizmusokról minél átfogóbb képet kapjunk, elengedhetetlen annak közönségét (az iskolát látogató tanulókat), valamint az általa adott végzettség hasznosításának lehetőségeit a vizsgálat során figyelembe venni, így egyúttal jelezvén az iskolatípus társadalomra gyakorolt hatását is.

Az értekezés első része az európai kitekintés során a magyarországi intézményes kereskedelmi szakoktatás kiépülésére is hatást gyakorló, elsősorban német (Ausztria, Poroszország, majd Németország, Svájc) és francia nyelvű (Franciaország, Svájc, Belgium),

valamint a dél-európai és a skandináv országok középfokú kereskedelmi iskoláit mutatja be a teljesség igénye nélkül.

A felső kereskedelmi iskolák működését mind a dualizmus, mind a két háború közötti időszakban az oktatáspolitikai és a kereskedelmi szakmák képviselőinek folyamatos vitája kísérte végig. Ez utóbbi körök az iskolatípus tényleges gyakorlatias voltát hiányolták, gyakran támadván az iskolákat azzal, hogy kevés, a gyakorlati kereskedelemhez szükséges ismeretet adnak tanulóiknak, míg az oktatáspolitikai részéről a kereskedelmi szakoktatás képviselői azt hangsúlyozták, hogy az iskolatípusnak nem is célja, hogy kész kereskedőket neveljen, hanem széles általános műveltséggel és a munkaerőpiac számos területén hasznosítható gazdasági alapismeretekkel rendelkező fiatalokat kívánnak az iskolák falai közül kibocsátani. Az egyes szakmák érdekvédelmi képviselői (testületek, kamarák) is úgy ítélték meg, hogy a kereskedelmi iskolák nem a kereskedelmi pályára készíteneek fel.

A felső kereskedelmi iskoláknak a korabeli középfokú oktatásban elfoglalt helyét, szerepét és presztízsét szintén meghatározta, hogy azt az állam 1938-ig nem törvényi, hanem csak rendeleti úton szabályozta. Az állami művelődéspolitikai a kereskedelmi szakma és a szaktanárok által megfogalmazott kéréseket, igényeket az esetek többségben figyelmen kívül hagyta, és mindvégig igen mostohán bánt ezzel az iskolatípussal, annak ellenére, hogy az állami tantervpolitikának köszönhetően mozgástere folyamatosan bővült és presztízse nőtt. A felső kereskedelmi iskolák tanterveinek általános műveltségű tárgyakra való koncentrálásával és egyszersmind a kereskedelmi iskolatípus szakjellegének fokozásával a cél nem más volt, mint az iskolatípusnak a középiskolai hálózatba való beillesztése, ezzel egyúttal növelve a nem felekezeti középfokú iskolák számát, és mindeközben nem hagyván figyelmen kívül a valláserkölcsei alapokon nyugvó magyar nemzeti kultúra megteremtésére törekvő oktatáspolitikai célkitűzéseinek megvalósítását sem, mely az 1930-as évek végétől még inkább a magyarságtudat ébrentartását szolgálta.

A korabeli társadalmi viszonyok vázlatos ismertetése után az országos és egyéb statisztikák (iskolai anyakönyvek, értesítők) segítségével megvizsgáltuk a felső kereskedelmi iskolák tanulóinak társadalmi összetételét (tanulók létszáma, felekezeti megoszlása, szülő, gyám foglalkozása) egyrészt országos viszonylatban, majd a fővárosi iskolák (14 budapesti iskola 12.887 fiú és 5140 leány tanuló) vonatkozásában.

A rendelkezésünkre álló elsődleges források segítségével bepillantást kívántunk adni a felső kereskedelmi iskolák tanulóinak pályaválasztási stratégiáiba is. A dualizmus időszakában a tanulói pályaválasztásra vonatkozóan a vidéki felső kereskedelmi iskolák közül a kolozsvári (643 fő), a fumei (337 fő) és a miskolci (899 fő), míg a fővárosi iskolák közül a Budapesti Kereskedelmi Akadémia (3376 fő), a II. (930 fő) és a VIII. (642 fő) kerületi községi fiú felső kereskedelmi iskola esetében rendelkezünk névsoros adatokkal. A két háború közötti időszakot illetően az I., II., VII., VIII. kerületi fiúiskolák esetében névsoros (2183 fő), míg a IX. és VI. kerületi intézményeknél csak összesített adatok állnak rendelkezésünkre (481 fő).

Végül egy külön fejezetet szántunk a dualizmus kori középfokú női kereskedelmi szakoktatásnak. Bár a középfokú női kereskedelmi iskolák és tanulók létszáma a két háború között is messze elmaradt a fiú felső kereskedelmi iskoláktól, azonban létrehozásuk az 1900-as évek elején az intézményes leányoktatásunk történetének fontos, de legalábbis

említésre méltó állomása volt. A női felső kereskedelmi iskola a lányok számára egy addig még nem elérhető középfokú továbbtanulási lehetőséget kínált az eleminél magasabb, de középiskolai végzettséget nem adó polgári iskola, valamint a gimnáziumok és felsőbb leányiskolák mellett. A vizsgált korszakunk statisztikái szerint a többségében középfokon leányaikat taníttató értelmiségi, köztisztviselői családok mindvégig a gimnáziumokat részesítették előnyben, azonban 1920-as évek közepétől arányaiban a női felső kereskedelmi iskola tanulói létszáma gyorsabban nőtt, mint a többi középiskoláé.

A felső kereskedelmi iskolák fiú és leány tanulóinak társadalmi hátterét és előképzettségét vizsgálva megállapítható, hogy a dualizmus időszakában többségében (60%) a polgári iskolát végzett, izraelita felekezetű, önálló kereskedő és iparos (50%), valamint a keresztény értelmiségi (20%) és birtokos, őstermelő (14%) családok küldték fiaikat kereskedelmi iskolába. A két világháború között a felső kereskedelmi iskolai diákság társadalmi összetétele átalakult. A trianoni béke, majd a numerus clausus törvény és a felvételi vizsga bevezetését követően a zsidó tanulók számának folyamatos csökkenése (32%-ról 16%-ra), míg a katolikusok növekedése (50%-ról 63%-ra) figyelhető meg. A tanulók szüleinek foglalkozási megoszlását tekintve az 1920-as években az iparos, kereskedő (önálló 18%) többségében (29%) alkalmazotti, segédszemélyzet és az értelmiségi réteg (17%) küldte gyermekét kereskedelmi iskolába. Az 1930-as évektől kezdve jelentősen csökkent az önálló és az értelmiségi réteg (ez utóbbi 17%-ról 1935/36-ra 3%-ra), míg a köz- és magántisztviselők aránya háromszorosára növekedett (9%-ról 1935/36-ra 30%-ra), illetve az „alsó” társadalmi foglalkozásokat (segédszemélyzet, altiszt... stb.) betöltők aránya 1931-ben átlag 28%, 1942-ben 37% körül alakult. A dualizmus idején a kereskedelmi iskolákba jelentős arányban beiratkozott önálló izraelita iparos és kereskedő, valamint a keresztény felekezetű értelmiségi és alkalmazotti állásokat betöltő apák fiainak többsége az iskola befejezése után nem lépett önálló kereskedői pályára, hanem (magán)tisztviselőként helyezkedett el. A dualizmus időszakában vidéki iskolákban a tanulók átlag 23%-a, míg a négy fővárosi intézményben 29%-a pénzügyi tisztviselői állásokat töltött be, azaz a felső kereskedelmi iskolák képezték a bankok és egyéb pénzügyi intézetek szakembereit. Az átlagtól magasabb pozíciók tekintetében a Budapesti Kereskedelmi Akadémia a korszakban mindvégig kiemelkedett a többi kereskedelmi iskola közül, hiszen amíg az országos statisztikák szerint a felső kereskedelmi végzett magasabb presztízsű pénzügyi tisztviselői pályára lépők aránya 25%, addig az akadémia tanulói között átlag 40%. A munkaerőpiaci versenyben a befejezett kereskedelmi végzettséggel rendelkezők nagy eséllyel kaptak előbb állást, mint az értelmiség-tisztviselő (főleg gazdasági jellegű közép- és kistisztviselői) pályákra törekvő közép- és polgári iskola 4. vagy 6. osztályát végzettek.

Összességében elmondható, hogy már a 19–20. század fordulóján is az érettségizeteknek több mint 40%-át, majd a két háború között átlag 30%-át adó felső kereskedelmi iskola újabb mobilitási lehetőséget kínálva, meghatározó szerepet töltött be a vizsgált korszak középfokú(sintű) iskolai piacán. Jól ismert, hogy a középiskolásoknak közel fele már a századfordulón is továbbtanult, így valójában az érettségit adó iskolák közül, azok befejezését követően közvetlenül a kereskedelmi érettséggel rendelkező tanulók léptek ki a munkaerőpiacra. A felső kereskedelmi iskolák nem elhanyagolható szerepet töltöttek be a hazai modern polgári társadalom átalakulásában (átrétegződésében), egyúttal a középiskolai oktatás funkcióváltásában, megadván a mobilitási lehetőséget a klasszikus középiskolákba belépni nem tudó vagy nem szándékozó modern alkalmazotti csoportok számára.

Takács Zsuzsanna Mária

Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplóiük tükrében

A disszertáció fókuszában két kántortanító, Kerekes Géza (1899–1966) és Megyesi János (1913–2011), valamint egy tanítónő, Koós Olga (1904–1982) emlékiratai, naplói állnak. Mindhárom tanítói visszaemlékezésben összeolvad az önéletrajzi emlékezet és a falu történetének bemutatása, valamint megfigyelhetjük, milyen mértékben jelennek meg Magyarország és a világtörténelem eseményei.

A kutatás három eltérő szövegtörzset alapján tett kísérletet a tanítók életrajzainak összeállítására és annak bemutatására, hogy milyen volt az a társadalmi közeg, ahol gyermekkorukat töltötték, tanulmányaikat folytatták és később hivatásukat beteljesítették. A disszertáció alapforrásait így még kiadatlan, primer források, a családok által megőrzött naplók és visszaemlékezések alkotják. Kerekes Géza *Aranykönyve* 1924-től kronologikus rendben rögzíti életének eseményeit Görcsöny község tanítójaként az 1950-es évek közepéig, míg Megyesi János emlékirata 1937-től kezdődően tekint vissza a Siklósbadonyban töltött tanítói pályájára egészen nyugdíjba vonulásáig (1974), valamint az adott község és lakói életének eseményeire. Ez utóbbi esetében a tanító az egyes fejezetekben a témák köré való csoportosítás elvét követte, olykor a kronológiát is figyelmen kívül hagyva. Koós Olga az 1970-es években jegyezte le *Életem* címmel életének eseményeit, melyek elsősorban szintén Siklósbadony és Görcsöny településekhez kötődtek, kronologikus rendben gyermekkorától kezdődően.

Ezen kiindulópontokhoz kapcsolódnak az iskolák történetére és hétköznapijaira vonatkozó, szintén elsődleges források, a tanító(nő)képzők alapításának időszakától kezdődően fennmaradt iskolai értesítők, melyek a diákevek vizsgálatához kapcsolódóan kerültek a kutatás tárgyai közé. A disszertációnak a magyar tanítóképzés fejlődéstörténetét – azon belül is három mintaként szolgáló intézmény működését – bemutató fejezeteinek primer forrásaiként szolgáltak a Jászberényi M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző-Intézet 1917 és 1933, a Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet 1898 és 1918, valamint a Miasszonyunk Női Kanonokrend pécsi nevelő- és tanítóintézeteinek értesítői 1901 és 1927 között. A tanító(nő)knek a magyar társadalom rétegződésében elfoglalt helyére és azon belül betöltött szerepére vonatkozó vizsgálatunk során elsődleges forrásként szolgáltak a magyar közoktatáshoz kapcsolódó statisztikai adatok, melyek a korszak népszámlálási adatai és kimondottan a közoktatásügyet feltáró korabeli statisztikák révén állnak a kutatók rendelkezésére.

A disszertáció arra tesz kísérletet, hogy a tanítói naplók alapján ismertesse a tanítók életpályáját, egyrészt a saját iskolai tanulmányaik során, majd azt követően, pedagógusként szerzett tapasztalataik, másrészt az adott társadalmi közegben betöltött, arra hatást gyakorló szerepük tükrében, egyúttal jelezve a korszak tanítói létének az egyedi eseten túlmutató jellegzetes elemeit. A visszaemlékezések mint elsődleges források a tanítói életutak vizsgálata során további adalékokkal szolgálhatnak a kor társadalmi struktúráinak alaposabb – sok esetben egyéb levéltári forrásokkal sem feltárható – megismeréséhez.

A biográfiai kutatások az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományok több területén (mint például a történettudomány, etnográfia, pszichológia, antropológia, szociológia) jelentkeztek. Koós Olga és Megyesi János memoárja is a retrospektív biográfiák közé tartozik, mivel mindketten életük utolsó évtizedében vetették papírra a számukra fontosnak tartott eseményeket. Nem állítható, hogy Koós Olga, Kerekes Géza és Megyesi János különös, a többi tanítótól teljesen eltérő életúttal rendelkezett, hiszen munkásságuk során nem publikáltak, nem jelentek meg írásaik pedagógiai lapokban, cselekedeteikben nem találhatunk különleges eseményeket, nem álltak helyi politikai pártok élére, Olgából nem vált harcos feminista tanulmányai befejezése után. Mégis életük és munkásságuk hatással volt két település, Görcsöny és Siklósbadony lakosainak életére.

Görcsöny és Siklósbadony két egymáshoz közeli település Baranya megyében, Pécs-től 20–30 kilométer távolságra. Kántortanítóik, Kerekes Géza és Megyesi János hozzávetőleg egy évtizednyi eltéréssel léptek a tanítói pályájára, így válva egyúttal e közösségek krónikásaivá. Koós Olga emlékirata betekintést enged egy fiatal tanítónő életébe, aki házasságkötéséig folytatta munkáját szintén a görcsönyi elemi népiskolában. Írásaik a hasonlóságok mellett sokban különböznek egymástól. Természetesen ez a különbség a három tanító egymástól eltérő társadalmi háttéréből, érdeklődési köréből és abból is adódik, hogy Megyesi majdnem tizenöt évvel fiatalabb görcsönyi kollégáitól. Azonban egy esetben nagyfokú hasonlóságot fedezhetünk fel, mikor is a két egymástól körülbelül tíz kilométer távolságra lévő község iskoláiról és az ott folyó munkáról írnak. Emellett Megyesi János emlékiratainak másik fő jellegzetessége, hogy nagy hangsúlyt helyezett a település társadalom-néprijzi szempontokat megjelenítő bemutatására, melyet a lakosság hagyományai mellett a különböző etnikumok együttélésének ismertetésekor láthatunk. Fontosnak tartotta azon tevékenységek (ünnepek, hagyományok, mezőgazdasági munkák stb.) megőrkítését, melyek úgy tűntek számára – élete végéhez közeledve, már a 21. század elején –, hogy a megváltozott életforma miatt feledésbe merülnek.

A neveléstörténeti és a magyar társadalomtörténeti kutatás részévé kívántuk tenni az így kialakult narratívát, hogy a jövő tanítói, tanárai megismerhessék azt az életformát, mely a 20. század első felének tanítói munkásságát jellemezte. A disszertáció a képzőintézmények fejlődéstörténete, az azokban folyó oktatás bemutatása mellett a 20. század első felében élő tanítóságnak a magyar társadalom rétegeiben történő elhelyezésére vállalkozott, érzékeltetve az értelmiség soraiban betöltött szerepét, valamint a tanítónők egyre nagyobb arányban való megjelenésének hatását. A tanítók életpályájának felvázolásakor elsősorban azokra a területekre koncentráltunk, melyek másokkal ugyanúgy megeshettek, mint például a tanítói állások meghirdetése és azoknak betöltéséig zajló események, a tanító leváltásának okai egy-egy településen, vagy hogy milyen jövedelemmel rendelkeztek és hogyan jutottak hozzá, milyen kulturális programok szervezésében vettek részt, stb. A tanítók mint az adott település értelmiségi elitrétegéhez tartozó személyek jelennek meg, vezető szerepet játszanak a közösség művelődésében, amelynek egyik formáját láthatjuk a falvakban zajló színjátszást ismertető fejezetben, illetve életmódjuk példaként szolgált diákjaik és azok szülei számára.

A 20. század első felében, majd a második világháború utáni változásokat is átélő tanítók munkájukhoz, hivatásukhoz való viszonyából, kapcsolatrendszerükből és az életük fontosabb fordulópontjaihoz, az országban történt eseményekhez fűzött megjegyzései-

ből, az oktatási rendszerről alkotott véleményéből egy olyan kép alakítható ki az általunk vizsgált naplók, visszaemlékezések révén az elmúlt századra vonatkozóan, melyet a történelemkönyvek lapjairól nem ismerhetünk meg. Történeteik értékeket, erkölcsi példákat közvetítenek olvasóik számára, és a disszertáció így bővítheti azt a tudást, mely a népi iskolai tanítók életére vonatkozóan a három bemutatott életút által kiterjeszthető a többi falusi elemi iskolai tanítóra is, bár a különböző életpályák esetében természetesen eltérések is adódnak. Emlékirataik, naplóik betekintést engednek a 20. század első felének falusi életmódjába, a lakosság társadalmi rétegződésébe, az egyes osztályokba tartozók munkamegosztásába, abba, hogy hogyan vettek részt a közösség életében, milyen pozíciókat töltöttek be. Írásaikban ugyanis azokat a töredékeket találhatja meg a kutató, melyeket a közösségek feltehetően legaktívabb tagjai, a közösség életének sokszor formálói, (át)alakítói hagytak maguk után, és a legtöbb esetben nem a széles közönség számára írtak, hanem maguknak, esetleg családjuknak szeretnék volna megörökíteni és megmutatni életük örömeit, nehézségeit. Ezek a történetek, melyeket a tanítók saját, valamint közösségük életéről írtak, a pedagógustársadalom saját professziójához kapcsolódó történelmi gondolkodás részeivé válhatnak. Emellett pedig az adott közösségek most élő tagjai, az akkor élt emberek leszármazottai számára csoportidentitásuk meghatározó elemei, akár mint egy új közösség felépítésének alapjai válhatnak Görcsöny és Siklósbodony lakosságának kollektív emlékezetévé.

Somogyvári Lajos

A tudásátadás, nevelés intézményi és intézményen kívüli terei

Képelemzések a magyar pedagógiai szaksajtóban, 1960–1970

A PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskolájában írtam és védtem meg sikeresen a disszertációm 2014-ben. Kutatásaim a pedagógiai sajtó fényképanyagának ikonográfiai felhasználásán és elemzésén alapultak: az 1960 és 1970 között megjelenő, országos terjesztésű, minisztériumi fenntartású és rendszeresen fotóanyagot közlő lapokat vizsgáltam. Az időhatárok kiválasztása nem köthető oktatás- vagy társadalomtörténeti fordulathoz, hiszen ez befolyásolta volna a disszertáció előfeltevéseit. Hat periodika képezte a forrásbázis alapját (*Család és Iskola*, *Gyermekünk*, *Köznevelés*, *Óvodai Nevelés*, *A Tanító*, *A Tanító Munkája*), mely 5371 antropológiai (azaz emberi figurát is megjelenítő) fényképet tartalmaz.

A képanyag ebben az évtizedben vált tömegessé a szakmai sajtóban, vizsgálatával célom az iskoláztatás és az intézményen kívüli nevelés színtereinek, egyéni cselekvéseinek és szereplőinek, valamint a szocialista pedagógia jellemző vonásainak feltárása volt. A fényképek olyan nem hagyományos forrásanyagot nyújtottak ehhez a munkához, amelynek segítségével az oktatás-nevelés hétköznapi és univerzális tapasztalatát voltam képes kifejezni. A vizsgálat legfőbb szempontját nem a valóság és a képek közti kapcsolat jelentette (hiszen ez eldönthetetlen filozófiai kérdéseket vetne fel), hanem a fotók által reprezentált és újraalkotott valóság.

Kiinduló hipotézisem szerint a tudásátadás tereinek és a fényképeknek összekapcsolása különböző antropológiai jelentéseket tett feltárhatóvá, mely jelentések konkretizálják és árnyalják a koronként átívelő és változó élményt, amelyet az intézményen belüli és kívüli gyermekkor és fiatalkor jelent. A módszertannak alkalmazkodnia kellett a vizsgált anyaghoz, így szükségszerűen interdiszciplináris jellegű lett; a képelemzésekben az ikonográfia leíró gyakorlata volt segítségemre, amelynek háttérét a történeti kontextus jelentette. Párt-határozatok, statisztikai adatok, visszaemlékezések, törvények, rendeletek és az akkori, illetve jelenlegi neveléstudományi szakirodalom, cikkek, beszámolók voltak segítségemre a jelentésadásban. Olyan narratívák megalkotása vált így lehetségessé, mint a kisgyermek-korból az oktatásba való átmenet képi ábrázolása, a közösségben élő fiatal képe vagy a munkára nevelés tematikája.

Az elemzés ívét az óvodaskortól a felsőoktatásig terjedő különböző életszakaszok és kulturális gyakorlatok megjelenítése adta, amit kiegészített a pedagógus szakma önreflexiója a professzióhoz kapcsolódó tankönyvek, taneszközök, épületek, bútorok és oktatási technológia ábrázolásával – a tudásátadás környezetében különösen érdekes volt megvizsgálni a térformák változását, differenciálódását. Voltak olyan közös keresztmetszetek, képcsoportok, melyek több intézményi szintre is jellemzőek voltak: ilyen volt a mozgáslompedagógia, a táborozások és kirándulások megjelenítése, a politechnika óvodától kezdődő képi világa, illetve a tudásközvetítés eszközeinek (mesekönyv, tankönyv, TV, magnó, tanító gép stb.) folyamatos jelenléte.

Több tanulást is szolgáltatott a vizsgálat: az egyik a képek nagy szerepe a közösségi, helyi emlékezeti formák létrehozásában, alakításában. Ebből a szempontból a mikrotörténelem, a mentalitástörténet vagy az *Alltagsgeschichte* meglátásai sok hasznosítható tanulást nyújtanak. A másik fontos következtetés a fényképek csoport- és egyéni identitást fenntartó, módosító hatása; a gyermek, a tanuló, a pedagógus, a felnőtt képzetének közvetítése. A pedagógia, a nevelőmunka minden korban kitűz maga elé egy eszményképet, melynek meghatározója a hatvanas években a közösségi és csoportban élő gyermek, fiatal képe volt, aki sokoldalúan képzett, művelt és öntudatos szocialista állampolgárrá válik. A képek egyszerre tükrözik ezt a normatív ideált, ennek gyakorlati megvalósulásait és időnként ennek kudarcait. A pedagógia tudományos és köznap diskurzusainak további elemzéséhez is fontos aspektust jelentenek az illusztrációk és képek, illetve a még hiányos magyar sajtótörténet se mondhat le az ikonográfia hozzájárulásáról.

SZEMLE

Egy modern intézmény hatástörténete

SASFI Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, 2013. 446. oldal. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4.)

A hazai társadalomtörténeti kutatások legújabb eredményeinek mára meghatározó közlési fórumaként számon tartott Korall Társadalomtörténeti Folyóirat néhány évvel ezelőtt elindított monográfia-sorozatában olyan köteteket jelentet meg, melyek „a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális jelenségek mélyebb, társadalomtörténeti összefüggéseinek feltárására, újszerű megközelítésére vagy interdiszciplináris elemzésére vállalkoznak.”¹ E meghatározás több eleme is hangsúlyosan érvényes a sorozat negyedik kötetét jegyző – egyébként magát a sorozatot is szerkesztő – Sasfi Csaba munkájára.

A nemzetközi historiográfiai előzmények azt mutatják, hogy a szerző vállalkozása olyan módszerek és kutatási eredmények hazai adaptálásának tekinthető, melyeket a nyugat-európai (amerikai, angol, német) társadalomtörténet már az 1970-es évek óta próbál újabb és újabb elemekkel kiegészíteni. Ilyen például az oktatás és a társadalom interaktív kölcsönhatásából kiinduló megközelítés, mely ennek a viszonynak a kétirányúságát hangsúlyozza. A „keresleti” és „kínálati” oldal párhuzamos vizsgálata, valamint az oktatási intézmények valós funkcióinak feltárása (Lawrence Stone) szintén ezek közé sorolható. Egy másik megközelítés az európai iparosodás időszakában intenzívebbé váló társadalmi mobilitás, illetve a középosztályi siker és kudarc kérdése kapcsán vetette fel az oktatási lehetőségek (differenciálódás) és esélyek szerepét (Hartmut Kaelble). A professzionalizá-

cio-kutatás, a magasan képzett foglalkozási csoportok intézményesülésének és státusviszonyainak alakulására vonatkozó vizsgálat szintén a német kutatók érdeme. A felsőbb oktatásnak az egyének szocializációjára és a társadalmi csoportok mentalitásának kialakítására (kollektív identitás) gyakorolt hatása szintén a nemzetközi (összehasonlító) kutatások eredménye (Konrad Jarausch, Fritz Ringer, Brian Simon, Detlef K. Müller). Az ezekben a munkákban használt alapvető fogalmi készlet – magyar forrásadottságokhoz igazított – használata fontos eredménye a kötetnek: teljes beiskolázási mutató, beiskolázási piramis, képzési funkció, intézmények társadalmi karaktere, társadalmilag zárt és nyitott oktatási rendszer (pl. státusz alapon reprodukív vagy érdemelvű bekerülés), esélytényezők (így például: társadalmi státus, vagyoni-jövedelmi pozíció, térbeli pozíció, kulturális-mentális pozíció) stb.

A hazai történetírásban ezek a kérdések – jelentőségük ellenére – eddig kevés figyelmet kaptak. A néhány korábbi közoktatás-történeti munka (Molnár Aladár, Fináczy Ernő, Kármán Mór, Kornis Gyula) szerzője levéltári forrásokkal gazdagon alátámasztottan dolgozta fel a „kínálati oldal” történetét, elsősorban a központi modernizációs szándékok, az oktatási intézményrendszer állapota és a tantervek fejlesztése szempontjából. A hazai neveléstörténeti irodalomra is jellemző, hogy elsősorban az oktatás társadalmi meghatározottságára koncentrált, és kevesebb figyelmet szentel az oktatás társadalomra gyakorolt hatásaira. A történettudományi munkák is elsősorban modernizációs eszközként foglalkoztak az oktatásüggyel (Marczali Henrik), és csak másodsorban az egyes iskolatípusok társadalmi funkcióival (Vörös Károly, Szabó Miklós). Ezek mellett a 19. század második felétől kezdődően számos, különböző színvonalú iskolamonográfia is készült.

¹ [A Lapról]. http://www.korall.org/impresszum_hu [2015.11.01.]

Az oktatás társadalomtörténeti megközelítésének hazai kezdeteit Sasfi ezekben látja, amennyiben itt a diákság társadalmi állására utaló adatokat is közöltek. A modern társadalomtörténeti kutatások már több figyelmet szentelnek a fenti kérdéseknek (Jakó Zsigmond, Kapiller Imre, Fallenbüchl Zoltán, Mazsu János, Tímár Lajos, Karády Viktor, Bódy Zsombor, Szabó Zoltán, Kovács I. Gábor, Ugrai János, Tóth Árpád, Szögi László stb.).

A 18. század végétől a 19. század közepéig terjedő hazai „felsőbb oktatás” társadalomtörténetének átfogó vizsgálata rendkívül komplex és monumentális vállalkozás. Nem meglepő, hogy a szerző útja a kötet megjelenéséig valamivel több mint két évtizedig tartott, és még így is – mint erre több helyütt utal – a további kutatások számára bőven hagyott nyitott kérdéseket. Sasfi nem egyszerűen egy újabb oktatástörténeti munkát készített (oktatási törvényhozás, oktatási igazgatás története, iskolatörténet, pedagógiatörténet), hanem a (hazai) polgárosodás szempontjából egy alapvető jelentőségű, modern intézmény (gimnázium) hatástörténete született meg. Az uralkodói felségjog keretében a vizsgált időszakban modernizált és egységesíteni próbált iskolarendszer magyarországi társadalmi hatásainak eddig nem készült ilyen átfogó vizsgálata. A felsőoktatás-történet területén vannak ezzel kapcsolatban épülő adatbázisok, melyek alapján már jelentek meg fontos tanulmányok és feldolgozások, a középszintű (felsőbb) oktatás kapcsán azonban kevesebb és specifikus tematikára fókuszáló munkát találunk.

A felsőbb iskolázottság térhódítását a magyarországi késő rendi társadalomban Sasfi az egyes társadalmi tevékenységi körök intellektualizálódásának folyamatként értelmezi (beleértve ebbe a professzionizáció és a bürokratizáció, az ismeretkörök

specializálódásának és a meghosszabbodó képzéseknek a tendenciáit is). A Ratio Educationis iskolarendszere elsősorban a hivatalnokok, illetve az egyházi és világi értelmiség képzésére koncentrált, így ez alkotta azt a „kvalifikációs teret”, melynek intézményrendszerét fejlesztették. A némileg bővülő és specializálódó, államilag felügyelt intézményrendszer fórumainak bemutatása mellett Sasfi fontos kérdéseket fogalmaz meg a társadalomszerkezet és az intellektualizálódás bemutatott folyamatai kapcsán. A rang és a tudás viszonya a nemesi hivatalviselés és a honorácior értelmiség példáin keresztül kerül terítékre. A létrejövő és használatba vett új szocializációs színterek és a hosszabbodó tanulmányi idő a „keresleti oldali” szereplőktől nagyobb (anyagi) áldozatvállalást kívánt, így az iskolázás kapcsán tudatosan kialakított döntést igényelt. A megszerzett iskolázottság pedig olyan erőforrássá vált, mely összetett társadalmi-társas szerepkörök betöltéséhez volt szükséges (92.).

A feldolgozás nem kerülheti el, hogy a középszintű iskolázás intézményi tényezőit – a kontextus-teremtés igényével – felvázolja, azonban ezt is úgy teszi, hogy figyelemmel van annak társadalmi meghatározottságaira (pl. felekezeti szektorok, piramis alakú osztályszerkezetek, multifunkcionális gimnáziumi modell, hasznossági elv, társadalmilag tagolt diákság, széles körű belépési lehetőség). A Ratio Educationis iskolái a legkülönbözőbb társadalmi rétegek és csoportok számára jelentettek intézményi eszközt céljaik megvalósításához.² Ezeknek a céloknak a kiderítése, a családok iskolaválasztási stratégiái, döntései mögött álló motivációknak, az egyéni és közösségi gyakorlatoknak a feltárása volt a szerző egyik fő célkitűzése. A munkája egyik fontos újdonság

² Ennek kapcsán jegyzi meg a szerző: „Semmi jele sincs annak, hogy a gimnázium kvázi nemesi intézmény lett volna.” (113.)

sága, hogy az oktatásügyhöz kapcsolódó szereplők közül a „keresleti” oldalt igyekszik megérteni, az egyes intézményeket használók motivációit és azok változásait tárja fel, egyfajta „alulnézeti” perspektívából (iskoláztatási stratégia, egyéni döntések, mintakövetés, rangszerzés). A „kínálati oldal” változásai szintén megjelennek a kötetben (mint normák és elvárások), de az előbbinél kisebb hangsúlyt kapnak.

A korabeli iskolahasználók (és családjuk) életében az intézményes oktatás és nevelés területén eltöltött időszak mindenképpen meghatározó kulcsélménynek tekinthető, az intézmények funkcióinak és a fenntartók céljainak tényleges hatása azonban csak módszertanilag alapos és precíz, tömeges adatrögzítést követő elemzések segítségével tárható fel. Ez a hatás több társadalomtörténeti folyamat vonatkozásában is kiemelt jelentőségű, melyekre a szerző próbál érvényes (és alaposan adatolt) megállapításokat tenni: a nemesség intellektualizálódási folyamata, a honorácior értelmiség kialakulása és a városi társadalom műveltségi-iskolázottsági viszonyainak változása. A kialakulóban lévő iskolázott középosztály, a modern értelmiség létrejöttének alapfolyamatai válnak ez által láthatóvá, konkrétan ennek rekrutációs forrásai jelennek meg. Az iskolázás nagyarányú bővülésének hatása a polgárosodás, az érdemelvű társadalmi érvényesülés térnyerésére a kor szak egészének megértése szempontjából alapvető jelentőségű.

A munka alapvető (és tömeges) forrásait a gimnáziumi anyakönyvek, az értesítők, és a korai statisztika diáklétszám összesítései képezik. Ezek közül Sasfi használja és elemzi elsőként a Helytartótanács részére készült országos összesítések (Deductio) nagyobb mennyiségű anyagát, melyeket egyéb publikált források beemelésével egészít ki. A munka források szabta kvantitatív

jellege miatt is alapvetően statisztikai-szociológiai szemléletű és módszerű.

A kimutatások számadatai és az anyakönyvek rovataiból felvett adatok (név, kor, vallás, nemzetiség, születési hely, apa vagy gondviselő rendi állása vagy foglalkozása, osztályzatok stb.) alapján három adatbázis is készült, és az ezekben rögzített források „faggatása” több elemzési szinten és módszerrel történt. Ennek köszönhetően rendkívül sokféle kérdés tehető fel ugyanazon forrásbázis alapján, illetve az értelmezés újabb és újabb szintjei nyílnak meg a különböző változók összekapcsolásával. A makroszintet a királyi (katolikus) gimnáziumok tanulói összlétszámának 1785 és 1846 közötti alakulása jelenti (három időmetszetben, tankerületenként és évfolyamonként). Egy másik szintet jelent a három választott időmetszet egy-egy mintávében (1812, 1828, 1844) rögzített, a dunántúli régió összes gimnazistájának anyakönyvi adatainak elemzése társadalmi összetétel, lakóhely és tanulmányi kiválóság szerint. A kutatás fontos eredménye, hogy több dunántúli gimnázium összehasonlító elemzését is elvégzi, rangsorolja az intézményeket és megpróbálja meghatározni az egyes iskolák „társadalmi karakterét”. Újabb szintet jelent egy dunántúli megye (Zala) gimnazistáinak iskolázás szempontjából való elemzése, illetve három város (Keszthely, Kőszeg, Szombathely) helybeli diákjainak tanulmányi pályarekonstrukciója. A makroszint több fázisú elemzéseit a mikroszint vizsgálata egészíti ki. Az iskolázás egyéni motivációi és a statisztikák mögött húzódó valós szándékok feltárásában segítenek a névszerinti adatkapcsolás módszerével kirajzolt iskolai pályafutások (több tízezer diák esetében elvégezhető) vizsgálata, illetve a narratív forráscsoportok (memoárok) felhasználása. A felvett adatok között kiemelt jelentősége van a szülők rendi állásának, illetve foglalkozásá-

nak. Az anyakönyvekben rögzített – ezzel kapcsolatos – fogalomhasználat nehézségeivel és értelmezési lehetőségeivel összefüggő megállapítások önmagukban is rendkívül tanulságosak.

Az adatbázisok és az elemzési szintek segítségével az alábbi kérdések alapos, sok szempontú körüljárása történik meg a kötetben: 1. az *országos* diáklétszám-változások (a létszám alakulása, a belépés és a végighaladás aránya, tankerületi sajátosságok), 2. a *dunántúli* (regionális) minta kapcsán a felsőbb iskolázás sűrűsödése, koncentrációja, a gimnáziumtípusok és az iskolák társadalmi karakterének kimutatása, a diákság társadalmi összetétele, rövidebb vagy hosszabb tanulmányok és a pályaválasztási esélyek megragadása, intézményi vonzáskörzetek megrajzolása stb.

Az országos adatok elemzése kapcsán fontos eredmény, hogy a kortársak által sok szempontból kritizált és korszerűtlennek tartott klasszikus gimnázium iránt szinte a korszak végéig megmaradt a „keresleti oldali” érdeklődés. A diáklétszámok kisebb ingadozásokkal az 1820-as évek végéig növekedtek, ekkor kezdődött el a mérsékelt csökkenő, illetve a stagnáló érdeklődési szint. A felsőbb iskolázás autonóm működését mutatta meg a politikai és gazdasági mélypontoktól, illetve a demográfiai mutatóktól független létszámemelkedés, melynek alapja a növekvő keresleti faktor volt. Az iskolán való „áthaladás” tekintetében egyszerre erősödött a továbbtanulásra előkészítő (klasszikus) és a „polgáriskolai” funkció. (Utóbbi a grammatikai osztályok valamelyikének elvégzése utáni kilépést jelentett.) Eltérés mutatkozott azonban az egyes tankerületek között.

A dunántúli gimnáziumi oktatásra vonatkozó adatbázis (9322 diákjának) elemzése hároméves keresztmetszeti mintákkal történt (1811–1813, 1827–1829,

1843–1845). A kontextust itt is a régió társadalmi és iskolahálózati jellemzőinek bemutatása teremti meg. A vizsgálat szerint a diáklétszámok ebben a régióban az országos adatokkal egyezően alakultak, a Dunántúl középiskoláinál azonban erősebb volt a polgáriskolai funkció, mint az ország keleti tankerületeiben. A diákok fele a helyben lakó népességből került ki, akik jobb esélyekkel indulhattak akár rövidebb tanulmányokra is. A szerző megállapítása szerint társadalmi csoportok tekintetében a *„gimnázium tanulóközönsége a 18. századi nemesi hegemoniától egy polgári jellegű társadalmi heterogenitás felé mozdult el a 19. század első felében.”* (232.) A vizsgálat során összevetésre került a diákok területi származás (helybeli – vidéki) és társadalmi származás (nemes – polgár) szerinti adatsora, és ez alapján két eltérő iskolázási minta rajzolódott ki. Az ezeket képviselő gimnáziumok különböző karaktereket képviseltek (hagyományos – polgáriskolai). A tipizálás eredményeként kapott eltérő karakterek mellett az összehasonlítás eredményeképpen a vonzáskörzeti jelleg is meghatározhatóvá vált. A diákok származási helye alapján helyi érdekű (Pápa, Győr), központi-megyei szerepkörű (Sopron) és markánsan regionális szerepkörrel rendelkező (Pécs) gimnáziumok különültek el.

A munka külön érdeme, hogy a nem túlságosan kedvező forrásadottságok ellenére kísérletet tesz a dunántúli protestáns középiskolák és a kettős felekezeti iskolaláközpontok vizsgálatára is. A felekezeti összehasonlítás eredményeként megállapításra került, hogy *„markáns felekezetsajátos különbséget az iskolázás gyakorlatában nem találtunk. (...) A felekezetiiség inkább csak a szervezeti tradíciókban és a felekezeti népesség településrendjéhez igazodó intézményhálózatban mutatkozott meg, mint a felekezetsajátos iskolázási gyakorlatban.”* (256–257.)

A kvantitatív-statisztikai fejezetek után a „személyes nézőpont” a már említett memoáriródalmon keresztül jelenik meg, a dunántúli régió nemesifjainak iskolai pályáját vizsgálva. A személyes források beemelése a valós iskolázási motívumok kiderítését, erősítését szolgálják. Ezek alapján a jómódú nemesség körében evidenciának tekinthető a továbbtanulás (közös nyelv, érdeklődés, társasági készség), az emlékek inkább már az akadémiai képzés kapcsán kezdenek megjelenni az emlékiratokban. A másik típus a szegényebb egzisztenciákhoz köthető, akiknél „feltörekvés-történeteket” olvashatunk, melyekben a stratégia szerepe hangsúlyosabb.

Egyedülálló a kötetnek az a kísérlete is, hogy az egyik dunántúli vármegye iskoláztatási profilját adja a 19. század első felére vonatkozóan. E kép megrajzolása hivatott bemutatni, hogy Bél Mátyás 1730-as évekbeli, Zala megye műveltségi állapotáról szóló véleményéhez képest mekkora változások következtek be. A „vidéki” gimnazisták vizsgálata három körben történt: 1. a megye adatai, 2. a legtöbb diákot adó települések, 3. a nemes diákok szociális hátterének vizsgálata. A megye osztályprofilja klasszikus képet mutatott: teljes gimnáziumi végzettségre törekvés, továbbtanulásra előkészítés hosszabb tanulmányi idővel. A legtöbb diákot küldő 20 település kapcsán a meghatározó tényezők közül az úthálózat általi elérhetőség és a kedvező térbeli pozíció volt meghatározó. A megye több településének iskolázási profilja mellett a területre vonatkozó egyházi értelmiség (papok, szerzetesek) utánpótlásának stratégiája is bemutatásra kerül.

Egy újabb léptékváltás, a mikroszintű, lokális-intézményi elemzés eredményeképpen, folyamatos adatbázis segítségével három dunántúli város (Keszthely, Kőszeg, Szombathely) gimnáziumával kapcsolatban

vizsgálja a szerző a helybeli diákságot. Ennek kapcsán végzi el a név szerinti adatkapcsolást, és követi a diákok továbbtanulási, illetve elhelyezkedési pályáját. A vizsgálat-hoz iskolakezdési kohorszokat alkalmazott. A helyben maradás és a továbbtanulás dimenziójában meghatározónak bizonyult, hogy létezett-e helyben felsőfokú oktatási intézmény, mely akár egyfajta kényszerpályaként is megjelenhetett (pl. Szombathely esetében az egyházi pálya). Az iskolai sikeresség társadalmi hátterének vizsgálata kapcsán a keszthelyi nemesifak vonatkozásában volt a csonkacsaládok száma. A városi önkormányzatok vezetői (városi bírók és fiaik) körében a gimnáziumi tanulmányok átlagos arányúak voltak, viszont a „*városi népességből egyházi pályára lépők jelentős számban a hagyományos, rendi polgárság köréből származtak.*” (388.)

Sasfi Csaba kutatásai nagyban hozzájárulnak ahhoz is, hogy megértsük a modern Magyarországon a 19. század végén kibontakozó tömegtársadalom sajátosságait, melyek jelentős részben az azt megelőző korszak intézményi tradícióiban és újratermelő gyakorlatában gyökereznek. A polgárosodási folyamat aktívan ható tényezőjének számító gimnáziumi iskoláztatás gyakorlata, illetve az iskolázottság hasznosulása eddig ilyen alaposítással nem volt megismerhető. A 19. század első felére vonatkozó, a felsőbb oktatás társadalomtörténeti vetületeit átfogóan és komplexen feldolgozó munka nemcsak a benne szereplő rengeteg adat és az ezekből levont ténymegállapítás miatt, hanem a feldolgozás módszereinek sokoldalúsága és szemléletmódja miatt is példaértékű. Reméljük, hogy idővel az ezt követő korszakok e szellemben történő feldolgozása is elkészülhet, bemutattva a kiindulási alap változási irányait.

Csibi Norbert

AKTUÁLIS SZÁMUNK SZERZŐI

Gabriela CINGELOVÁ	PhD, Oberassistent Univerzita Palackého v Olomouci Pedagogická Fakulta Katedra společenských věd
CSIBI Norbert	PhD, tudományos segédmunkatárs PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék
DÉVÉNYI Anna	PhD, tanársegéd PTE BTK Történettudományi Intézet Modernkori Történeti Tanszék
GÁL Anikó	tanársegéd, PhD-jelölt SzTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Pedagógia és Pszichológia Tanszék
KOVÁCS I. Gábor	c. egyetemi tanár ELTE Társadalomtudományi Kar Történeti Szociológia Tanszék
MÉREG Martin	PhD-hallgató PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola
NAGY Adrienn	PhD, levéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
PÁLMAI Dóra	PhD-hallgató PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola
REUTER Lajos	ny. tanár
SOMOGYVÁRI Lajos	egyetemi tanársegéd Pannon Egyetem MFTK Tanárképző Központ
SZEBERÉNYI Gábor	könyvtáros, osztályvezető, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Digitális Tartalomszolgáltatási Osztály
TAKÁCS Zsuzsanna	PhD, tanársegéd PTE BTK Neveléstudományi Intézet Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék
VÖRÖS Katalin	tanársegéd PTE BTK Neveléstudományi Intézet Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék